2

1995

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»

ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ نەشر ئەپكارى

1995 - يىل 2 - سان　　　مۇئاۋىن باش مۇھەررىر

ئومۇمىي 28 - سان　　　ئىسلامجان شېرىپ

مۇندەرىجە

سىياسىي نەزەرىيە

سوتسىيالىزمغا ئائىت ئىككى مەسىلە ...... جالالىدىن پازىل 1

بازار، ئىقتىساد

شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى بەزى نېگىزلىك نۇقتىئىنەزەر ۋە ئاساسلىق تەكلىپلەر ...... شۆي جۈن 8

ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش ھەققىدە ...... مەمتىلى تۇردى 17

پەن - مەدەنىيەت

بىلىم بىلەن تالانتنىڭ مۇناسىۋىتى ...... ئىسلامجان شېرىپ 19

پەن - تېخنىكا گۈزەللىكىنى توغرا تونۇش توغرىسىدا ...... سەنئەت ھوشۇر 36

تارىخ، ئارخولوگىيە، ئاسارە ئەتىقە

«يىگىرمە تۆت تارىخ» ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە ...... تۆمۈر ھەسەن 42

فاشىيەن ۋە ئۇنىڭ «بۇددىزم ئەللىرىگە ساياھەت» ناملىق ئەسىرى ...... شېرىن قۇربان 49

كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە كلاسسىك مۇزىكا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش ھەققىدە ...... مەمتىمىن يۈسۈپ 50

«قىسسەئى رابغۇزى» ئۈستىدە ئىزدىنىش ...... غولام ئەبەيدۇللا 55

يېزىقچىلىق ۋە ئاخباراتچىلىق، نەشرىياتچىلىق

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى تەھرىرلىك خىزمىتى ...... تۇرسۇن ئابدۇللا 74

كەسپىي ژۇرناللارنى ياخشى نەشر قىلىشتىكى بىرنەچچە مەسىلە ...... پىدا ۋەلى 77

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى):
ئابدۇرېھىم رەجەپ، ئابدۇكېرىم راخمان، ئاۋۇت توختى، سەمەت خېۋىر، شېرىپ ئىمىن، ئىسلامجان شېرىپ.

بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىرى: **ئىسلامجان شېرىپ**
قەيسەر قەييۇم

سوتسىيالىزمغا دائىر ئىككى مەسىلە

جالالىدىن پازىل

يېقىنقى ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، دۇنيادا سوتسىيالىزم نەزەرىيىسى، تۈزۈمى، ئەمەلىيىتى جەھەتتە ئاجايىپ شانلىق نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇ، ئىنسانىيەت تارىخىغا ئالتۇن قەلەم بىلەن پۈتۈلۈپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تىللاردا داستان بولغۇسى.

لېكىن سوتسىيالىزم ئالەمشۇمۇل يېڭى شەيئى بولغانلىقى، باشلىنىش نۇقتىسىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، سوتسىيالىزمغا رەھبەرلىك قىلىۋاتقان پارتىيىلەرنىڭ ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەرىيىسىنى تۈرلۈك دۆلەتنىڭ ئەمەلىيىتىگە تەدبىقلاش سەۋىيىسىنىڭ دېگەندەك يۇقىرى بولماسلىقى، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى سوتسىيالىزمنىڭ ئەڭ تۈپ ۋەزىپىسى قىلىشنى بىلمىگەنلىكى ئارقىسىدا، سوتسىيالىزم ئۇزۇن، ئەگرى-توقاي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. بەزى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە كىشىلەر سوتسىيالىزمدىن بىزار بولۇپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا سوتسىيالىزمنى كاپىتالىزمغا ئايلاندۇرۇۋەتتى. بۇ، ئىنسانىيەت تارىخىدا بىر قېتىملىق چېكىنىش بولدى. سوتسىيالىزم ئىقتىساد، مەدەنىيەت، سىياسىي جەھەتلەردە زور زىياننى تارتتى. دۇنيادا، نۇرغۇن كىشىلەر نەزەرىدە، سوتسىيالىزم ئىستىقبالسىز، خۇنۇك بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالغاندەكمۇ بولدى. شۇڭا، سوتسىيالىزم ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، سوتسىيالىزم تۈزۈمى بىلەن سوتسىيالىزمدا كۆرۈلگەن ئەگرى-توقايلىق ۋە چېكىنىش ھادىسىلىرىنىڭ قانچىلىك مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىش، ماركس-ئېنگېلسلار سوتسىيالىزم ئالدى بىلەن غەلىبە قىلىدۇ دەپ پەرەز قىلغان مەملىكەتلەردە سوتسىيالىزمنىڭ نېمە ئۈچۈن ھازىرغىچە غەلىبە قىلالمىغانلىقىنى، ئەكسىچە ئۇلار پەرەز قىلمىغان شەرق ئەللىرىدە نېمە ئۈچۈن غەلىبە قىلالىغانلىقىنى، سوتسىيالىزمنىڭ كاپىتالىزمغا قارىغاندا قانچىلىك ئەۋزەللىكى بارلىقىنى ۋە بۇ ئەۋزەللىكلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن تولۇق جارى قىلدۇرۇلمىغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ھەممە پارتىيىمىزنىڭ سوتسىيالىزم نەزەرىيىسى، تۈزۈمى، ئەمەلىيىتى جەھەتتە ماركسىزم-لېنىنىزمغا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى چۈشىنىش، نۆۋەتتە، بەكمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

I. سوتسىيالىزم تۈزۈمى ۋە ئوڭۇشسىزلىقلار

سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ئىلغار ئىجتىمائىي تۈزۈم. ئۇ تەڭداشسىز ھاياتىي كۈچكە ئىگە. ئۇ ئۆزىنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن، ئۆزىدىن ئىلگىرىكى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى تۈزۈملەردىن تۈپتىن پەرق قىلىدۇ. ئۇ مەيدانغا كېلىپ ھازىرغىچە بولغان 70 نەچچە يىل ۋاقىت ئىچىدە ئۆزىنىڭ غايەت زور ئەۋزەللىكىنى جاھانغا تونۇتۇپ، ئىنسانىيەت قەلبىدىن مەڭگۈ چىقىرىۋەتكىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ئورۇن ئالدى. تىزىستا مۇنداق دېيىلگەن: «20-ئەسىرگە كىرگەندىن كېيىن، سوتسىيالىزم بىر خىل رېئال ئىجتىمائىي تۈزۈم سۈپىتىدە دۇنيادا مەيدانغا كەلدى ھەمدە بىر دۆلەتتە غەلىبە قىلىشتىن تەرەققىي قىلىپ، نۇرغۇن دۆلەتلەردە غەلىبە قىلىشقا ئۆت-

www.uyghurkitap.com

تى. ئەگرى - توقايلىقلار، ئېگىز - پەسلىكلەر
داۋامىدا ئۈزلۈكسىز ئالغا بېسىپ، ئىنسانىيەت
جەمئىيىتىدە ئۇلۇغ ئۆزگىرىش بولغان تارىخىي
مۇساپىنى باشلىۋەتتى» (تېزىس 3 -، 4 --
بەتلەر).

«سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ قىسمەن
ئوڭۇشسىزلىقلارغا ئۇچرىشى ھەم ئۇ ياراتقان
پارلاق نەتىجىلەرنى ياپالمايدۇ، ھەم ئۇ ۋە-
كىللىك قىلغان تارىخىي ئېقىمنى ئۆزگەرتەل-
مەيدۇ» (تېزىس 2 - بەت)

خىيالدىن پەنگە، پەن بولغاندىمۇ فىزىكا،
ماتېماتىكا، خىمىيىگە ئوخشاش پەنگە ئايلانغان
سوتسىيالىزم (ئۇنىڭ قائىدە - قانۇنلىرىنى ئىجا-
دىي راۋاجلاندۇرۇشقىلا بولىدۇكى، خالىغانچە
ئۆزگەرتىشكە، بۇرمىلاشقا بولمايدۇ. بۇ جە-
ھەتتە ئۇ باشقا پەنلەرگە ئوخشاش ئورتاق-
لىققا ئىگە) تۈزۈم ۋە ئەمەلىيەت سۇپىتىدە
مەيدانغا كېلىپ، ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش
كۈچلىرىنى كاپىتالىزمدىن نەچچە ھەسسە،
ھەتتا نەچچە ئون ھەسسە تېزلىك بىلەن
راۋاجلاندۇرالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «ئەمگەك
ئۈنۈمدارلىقى، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، يېڭى
تۈزۈمنىڭ غەلىبىسىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان
ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسىي نەرسە».
«كوممۇنىزم سوۋېت ھاكىمىيىتىگە ئېلېكترلەش-
تۈرۈشنى قوشقىنى دېمەكتۇر» ①.

ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى، ئەمگەك ئۈنۈم-
دارلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبى بولغان ئىشلەپچىقى-
رىش كۈچلىرى بارلىق ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ
ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ ئامىلىدۇر. سوتسى-
يالىزم تۈزۈمىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىي
قىلىشى، ئاخىرقى ھېسابتا كوممۇنىزمغا ئۆتۈشى
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىدىن
ئايرىلالمايدۇ.

سوتسىيالىزمنىڭ ئەۋزەللىكى دېگەن سۆز
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى پەيدىنپەي راۋاج-
لاندۇرۇپ، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى
تۇرمۇشىنى پەيدىنپەي ياخشىلاپ بېرىش
دېگەنلىكتۇر. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۈكسەك
دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇلمىسا ۋە يېتەرلىك ماد-
دىي بايلىق بولمىسا، سوتسىيالىزمدا ئىلغارلىق
ۋە ئەۋزەللىكتىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ.
خەلق سوتسىيالىزمدىن نەپ ئېلىپ، ئورتاق
بېيىغان تۇرمۇشتىن بەھرىمەن بولالمىسا،
سوتسىيالىزم چاقىرىق كۈچى، ئۇيۇشتۇرۇش كۈ-
چى ۋە جەلپ قىلىش كۈچىدىن مەھرۇم بولى-
دۇ.

جاھانگىر نەپسانىيەتچى كۈچلەر پۈتۈن
جاھاننى قاپلىغان، جىن - شاياتۇنلار بەزمە
قۇرۇپ، ئۇسسۇل ئويناپ، جاھان بايلىقىنى بو-
لۇشىچە بۇلاپ - تالاپ، ئالەمنى بېشىغا كىيىپ،
ئېزىلگەن مەزلۇملارنىڭ قان بەدىلىگە كەل-
گەن ھەددى - ھېسابسىز بايلىقلارنى بۇزۇپ --
چېچىپ، ۋەيران قىلىۋاتقان كونا دۇنيادىن
تاڭدىكى سۇبھىدەك كۆتۈرۈلۈپ چىققان سوتسى-
يالىزم ھازىرغىچە ئۆزىدىن تەڭداشسىز كۈچ-
لۈك دۈشمەنلىرىنىڭ خىرىسى ئالدىدا، كىچىك-
لىكتىن زورىيىپ، ئاجىزلىقتىن كۈچىيىپ، شۇن-
داق زەپەر دەست كىگانت ئادەمگە ئايلىنال-
شى ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى
راۋاجلاندۇرالايدىغانلىقىنى، بۇ جەھەتتە كاپى-
تالىزم تۈزۈمىدىنمۇ ئېشىپ چۈشىدىغانلىقىنى
ئىسپاتلاپ بەرگەنلىكىدە. ئالايلۇق، 1951 - يىلدى-
ن 1980 - يىلغىچە مەملىكىتىمىزنىڭ سانائەت
ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى يىلغا ئوتتۇرا ھېساب
بىلەن 12.5% تىن ئېشىپ باردى. شۇ مەز-
گىل ئىچىدە ئامېرىكىنىڭكى 3.8%، غەربىي
گېرمانىيىنىڭكى 5.7%، فرانسىيىنىڭكى 4.7%،
ياپونىيىنىڭكى 11.4%، ئەنگلىيىنىڭكى 2.2%
ئاشتى. 1980 - يىلدىن 1986 - يىلغىچە تەرەق-
قىي تاپقان مەملىكەتلەرنىڭ مىللىي ئىشلەپچى-
قىرىش ئومۇمىي قىممىتى يىلغا ئوتتۇرا ھېساب
بىلەن 2.3% ئېشىپ باردى. مەملىكىتىمىزنىڭ

---

① «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1 - توم، (1) 588 - بەت.

9.2% تىن ئېشىپ باردى. كاپىتالىزم 100 يىل-
دا بېسىپ بولغان يولنى بىز 30 يىلدىن كۆرەك
ۋاقىت ئىچىدە بېسىپ بولدۇق. 1987-يىلى ئې-
لىمىز كۆمۈر مەھسۇلات مىقدارى جەھەتتە
دۇنىيا بويىچە 1949-يىلدىكى 9-ئورۇندىن
1-ئورۇنغا، پولات، ئېلېكتىر مىقدارى جەھەتتە
26- ۋە 27-ئورۇندىن 4-ئورۇنغا، نېفىت مىق-
دارى جەھەتتە 27-ئورۇندىن 5-ئورۇنغا ئۆت-
تى. سېمونت، پاختا يىپ جەھەتتە 1-ئورۇن-
غا، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن دانلىق زى-
رائەت، گۆش، پاختا مىقدارى جەھەتتە 1--
ئورۇنغا ئۆتتى. ئالەم بوشلۇقى تېخنىكىسى،
يادرو تېخنىكىسى قاتارلىق مۇھىم تېخنىكا تۈر-
لىرىدە دۇنيادىكى قۇدرەتلىك دۆلەتلەر بىلەن
بەسلىشەلەيدىغان بولدى. يۇقىرى ئۈنۈملۈك
لازېر نۇر تېخنىكىسى جەھەتتە دۇنيا بويىچە
ئىلغارلار قاتارىغا ئۆتتى. ئۇدا 12 قېتىم سۇن-
ئىي ھەمراھنى مۇۋەپپەقىيەتلىك قويۇپ بېرىپ
ۋە قايتۇرۇپ كېلىپ، بۇ جەھەتتە، ئامېرىكا
بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قالسىلا 3-ئورۇندا
تۇرىدىغان بولدى، ۋەھاكازالار. بىز بۇلارنى
ۋاقىت ۋە سۈرئەت بويىچە سېلىشتۇرساق،
سوتسىيالىزمنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنىڭ
كاپىتالىزمنىڭكىدىن تېز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ
ئالالايمىز. مۇبادا سوتسىيالىزم تۈزۈمىدە مۇشۇن-
داق ئەۋزەللىك بولمىغان بولسا، ئومۇمىي
مۇلۇكچىلىكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى
راۋاجلاندۇرالايدىغانلىقى مۇشۇنداق پاكىتلار
ئارقىلىق ئىسپاتلانمىغان بولسا، سوتسىيالىستىك
تۈزۈمىمىز ئاللىقاچان مەغلۇب بولغان بولاتتى.
دەۋرىمىزدە بەزى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ
كاپىتالىزمغا بۇرۇلۇپ كېتىشى سوتسىيالىزم تۈزۈ-
مىدىكى مەسىلە ئەمەس، بۇنىڭدا تۈرلۈك--
تۈمەن سەۋەب بار. ئەمما مۇھىم بىر ئىچكى
سەۋەب شۇكى، بۇ ئەھۋال بۇ دۆلەتلەردى-
كى كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىرىنىڭ ئومۇ-
مىي مۇلۇكچىلىكتىن پايدىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش
كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ماھىر بولمىغانلىقى-
دىن، ماركسىزمنى ھەرىكەتنىڭ قىبلىنامىسى

ئەمەس، دوگما قىلىۋالغانلىقىدىن بولدى. ئۇلار
ماركسىزمنى دۆلىتىنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۈ-
رۈپ، ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنى يولغا قويۇپ،
خەلق تۇرمۇشىنى پەيدىنپەي ياخشىلاپ بار-
غان بولسا، دۇنيا كاپىتالىزم كۈچلىرىنىڭ
ئاغدۇرمىچىلىقىغا بەرداشلىق بېرەلىگەن، ئۇلار-
نىڭ يۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، خىلمۇ خىل يو-
چۇقلاردىن سىڭىپ كىرىپ، تىنچ ئۆزگەرتىۋې-
تىش سۇيىقەستىنى تامامەن بىتچىت قىلىپ
تاشلىيالىغان بولاتتى. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش
كۈچلىرىنى ئۇتۇشقا بەزىدە ئەھمىيەت بەر-
دى، بەزىدە ئىدىيىۋى كۆرەش بىلەنلا بولۇپ
كەتتى.

پارتىيىمىز يۈتكۈل كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ،
بولۇپمۇ مەملىكىتىمىز سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشىنىڭ
ئوڭۇشلۇق بولۇش ۋە مەغلۇب بولۇشىدىكى
تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، مەملىكىتى-
مىزنىڭ خىلمۇ خىل تەرەپلەردىكى ئەمەلىي
ئەھۋالىنى ھېسابقا ئېلىپ، جۇڭگوچە سوتسىيا-
لىزم قۇرۇش نەزەرىيىسى قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا
قويدى. بۇ بەكمۇ قالتىس ئىش بولدى. بۇ
نەزەرىيىلەر پارتىيىمىزنى، سوتسىيالىستىك تۈ-
زۈمىمىزنى قۇتقۇزۇپ قالدى، خەلقىمىزنى پارتى-
يىمىز ئەتراپىغا زىچ ئىتتىپاقلاشتۇردى. پارتىيە-
مىزنىڭ خەلق ئارىسىدىكى نوپۇزىنى ئۆستۈر-
دى. پارتىيىمىزگە يېڭى ھاياتىي كۈچ بەخش
ئەتتى. ئەمما، بۇ ئۆچمەس تۆھپىلەر ئاسان
قولغا كەلمىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتى زور
بەدەل تۆلەشكە توغرا كەلدى. 20 يىللىق
ئەگرى-توقاي يوللار، سانسىزلىغان كىشىلەرنىڭ
رەھىمسىز كۈرەش ئاستىدىكى ئىڭراشلىرى،
پارتىيىمىزنىڭ ئاجايىپ مۇنەۋۋەر داھىلىرىنىڭ
كىشىنىڭ يۈرىكىنى ئېزىپ بىمەجەل باقى دۇن-
ياغا سەپەر قىلىشى، پۈتۈن مەملىكەتنى قاپ-
لىغان ئۈستى-ئۈستىگە بولىۋاتقان سىنىپىي
كۈرەشلەر، ھەدەپ مۇلۇكچىلىكنى تېخىمۇ ئو-
مۇمىنىڭ قىلىپ، ئەپلەپ-سەپلەپ كوممۇنىزمغا
ئۆتۈۋېلىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلار، تاۋار كاپىتا-
لىزمغا تەڭ دەپ قاراپ، بازار مېخانىزمىنى

پۈتۈنلەي چەكلەپ، دېھقانلارنىڭ ئەڭ ئاددي توخۇ-تۇخۇم سودىسىنىمۇ كاپىتالىزمنىڭ يىلتىزى قىلىۋېلىپ، بۇ خىل ئىشلارغا كەلسە-كەلمەس چەك قويۇشلار، سۈنئىي ھالدا كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلار ۋە ئەزگۈچى سىنىپلارنى پەيدا قىلىشلار، مانا مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشىمىزغا زور دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلدى، بۇ توسقۇنلۇقلار بولمىغان بولسا، ئومۇمى مۈلۈكچىلىكنىڭ ئەۋزەللىكى پۈتۈن ئالەمنى ئېچىمۇ ھاڭ-تاڭ قالدۇرغان بولاتتى. بۇ سەۋەبلىك، خاتالىقلار سوتسىيالىزم تۈزۈمىمىزدىكى مەسىلە ئەمەس. ماھىيەتتىن ئالغاندا، تۈزۈمىمىزنى تازا بىلەلمىگەنلىكىمىز، ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ سوتسىيالىزم توغرىسىدىكى قائىدە-قانۇنلىرىنىڭ روھى ماھىيىتىنى تازا چۈشىنىپ يەتمىگەنلىكىمىز، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەجرىبىلىرىنىڭ ئېغىرا بولۇش-بولماسلىقى، دۆلىتىمىز ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىش-كەلمەسلىكى بىلەن ھېسابلاشماي، زورمۇ زور، قارا قويۇق تەدبىقلىغانلىقىمىزدىن، سوتسىيالىزم توغرىسىدا ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلار تەييارلاپ بەرگەن ئەندىزىلەرنى شۇ پېتى كۆچۈرۈپ كېلىپ قوللانغانلىقىمىزدىن بولدى. ماركسنىڭ ستالىنغىچە بولغان داھىيلارنىڭ ھېچقاندىقى ئۆز تەلىماتىنى باشقا دۆلەتلەرگە تاڭغان ئەمەس ھەم يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق ئەللەردە پرولېتارىيات ئىنقىلابى غەلىبە قىلسا، جەزمەن بىزنىڭ نەزەرىيىمىز بويىچە ئىشلىشى كېرەك دەپ بىشارەت بەرگەنمۇ ئەمەس.

بىزنىڭ يولىمىز ماركس، ئېنگېلسنىڭ تەساۋۇر ئەتكەندىنىمۇ، لېنىن، ستالىنلار قۇرۇپ چىققان سوتسىيالىزمدىنمۇ پەرقلىقراق بولۇشى كېرەك ئىدى. بۇنداق سوتسىيالىزمنى دېڭ شياۋپىڭ باشچىلىقىدىكى داھىيلار كوللېكتىپى تاپتى. بۇنىڭدىن خوشاللانمايدىغان بىرمۇ جۇڭگولۇق بولمىسا كېرەك.

ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «ماركسىزم دوگما ئەمەس، بەلكى ھەرىكەتنىڭ قىبلىنامىسى»①.

ماكان، زامان ئوخشىمىغانىكەن، ھەرقانداق پەن قائىدىلىرىنىڭ تەدبىقلىنىش دائىرىسىمۇ پەرقلىق بولىدۇ. سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت بۇ پەننىڭ قائىدىلىرىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس.

دېمەك، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى يېڭىلىشىپ قىلىپ ئۆتكۈزگەن سەۋەبلىك ۋە خاتالىقلىرىمىزغا ئارىلاشتۇرۇپ قويساق، سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە ئۇۋال قىلغان بولىمىز. بىز بېسىپ ئۆتكەن ئەگرى-توقايلىقلارنىڭ ئومۇمى مۈلۈكچىلىك بىلەن قىلچىمۇ ئورتاقلىقى يوق.

2. سوتسىيالىزمنىڭ مۇقەررەرلىكى

تېزىسىنىڭ 3-بېتىدە مۇنداق دېيىلگەن: «سوتسىيالىزمنىڭ كاپىتالىزمنىڭ ئورنىنى ئېلىشى — ھازىرقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ چوڭ يۈزلىنىشى. بۇ، زامانىمىزدىكى سوتسىيالىزم مەسىلىلىرىنى كۆزىتەلىشىمىزدىكى تۈپ نۇقتىئىنەزەر».

بۈگۈنكى دۇنيادا سوتسىيالىزمنىڭ رەڭگارەڭ دۈشمەنلىرى ئۈزۈلدىن ئۆمۈلەپ چىقىپ، پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، سوتسىيالىزمنى قاغىماقتا. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى «21-ئەسىر سوتسىيالىزمنىڭ ماتەم سىگنالىنى چالىدۇ» دېسە، يەنە بەزىلىرى «سوتسىيالىزم ۋاقتى-قەرەلى توشماي تۇغۇلۇپ قالغان بوۋاق»، «ماركس-ئېنگېلسلار سوتسىيالىزم نەزەرىيىسىنى يېڭىلىشىپ ئوتتۇرىغا قويغان»، شۇڭا ئۇلار پەرەز قىلغان جايلاردا سوتسىيالىزم غەلىبە قىلمىدى، ئەكسىچە، ئۇلار پەرەزمۇ قىلمىغان جايلاردا غەلىبە قىلدى، دېيىشمەكتە.

ماركس-ئېنگېلسنىڭ بۇنىڭدىن 142 يىل

① «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-توم، (II) 918-بەت.

بۇرۇن ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ فانتازىيىلىك سېھىرىي ئەقىلگە باي بولغانلىقىدىن ياكى بىردەملىك كۆڭۈل ھاياجانلىرىنىڭ ئىلھاملىرى جانلىنىپ كەتكەنلىكىدىن بولماستىن، بەلكى شۇ چاغدىكى يىرىك سانائەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۆزىگە سىغدۇرالماي، ئۆزىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بوغىدىغان بويۇنتۇرۇقتا ئايلاندۇرۇپ قويغانلىقىدىن بولغان. دەرۋەقە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئىشچىلار سىنىپىنىڭ نامراتلىقى ۋە چەكلىك ئىستىمالىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، جەمئىيەت ئېھتىياجى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى چەكسىز كېڭەيتىش ئوتتۇرىسىدا ئانتاگونىيىلىك زىددىيەت پەيدا قىلىپ، كاپىتالىزمنىڭ قەرەللىك ئىقتىسادىي كىرىزىسى ۋە پرولېتارىيات كۈرىشىنى مۇقەررەرلىككە ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى. بۇ خىل زىددىيەتنى كاپىتالىزمدا ھەل قىلغىلى بولمايتتى. دېمەك، سوتسىيالىزمنىڭ كاپىتالىزم ئورنىغا ئۆتۈشى مۇقەررەر بولۇپ قالغانىدى. بۇ خىل زىددىيەت ئەينى ۋاقىتتا تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەردە، بولۇپمۇ ئەنگلىيىدە بەكمۇ كەسكىنلەشكەنىدى. شۇڭا ماركس، ئېنگېلس سوتسىيالىزم، ئالدى بىلەن، مۇشۇ ئەللەردە غەلىبە قىلىدۇ. دەپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. لېكىن، ئەمەلىيەتتە، سوتسىيالىزم بۇ دۆلەتلەردە ھازىرغىچە غەلىبە قىلمىدى، ئەمما ماركس خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ باقمىغان قالاق مەملىكەتلەردە غەلىبە قىلدى، غەلىبە قىلىپ بولۇپ بەزىلىرى كاپىتالىزمغا ئۆتۈپ كەتتى: بۇلار سوتسىيالىزمنىڭ مۇقەررەرلىكىنى يوققا چىقارمىدىمۇ؟ دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ماركس-ئېنگېلسلار سوتسىيالىزمنىڭ مۇقەررەرلىكى ئۈچۈن ئاساس قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىجتىمائىي ئېگىزلىك زىددىيەتلەر سوتسىيالىزمنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. لېكىن بۇ سوتسىيالىزم غەربىي ياۋروپا ياكى ئامېرىكىدا بولماستىن، روسىيە ۋە جۇڭگودا ۋۇجۇدقا چىقتى. بۇ يەنە نېمە ئۈچۈن؟

ماركس-ئېنگېلس ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇلار ھايات چېغىدا ئېتىبار بىلەن قارىغان كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ خەلقئارالىشىشى مەسىلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «كاپىتالىزم ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى كېڭەيتمەيدىكەن، يېڭى جايلارنى ئاچمايدىكەن ھەمدە كاپىتالىزم بولمىغان قەدىمكى دۆلەتلەرنى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ قايىنىمىغا كىرگۈزمەيدىكەن، مەۋجۇد بولۇپ تۇرالمايدۇ ۋە تەرەققىي قىلالمايدۇ» («لېنىن ئەسەرلىرى» 3-توم، خەنزۇچە نەشرى، 545-بەت).

كاپىتالىستىك ئېگىزلىك زىددىيەتكە بوغۇلۇپ، ئۆلۈم گىردابىغا كېلىپ قالغان كاپىتالىزم «مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش» ۋە «تەرەققىي قىلىش» ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈستۈنلۈكىگە تايىنىپ، «يېڭى جايلار»نى ئېچىپ، ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ سالمىقىنى مەملىكەت ئىچىدىن مەملىكەت سىرتىغا يۆتكىدى.

بولۇپمۇ ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ مۇستەملىكىلىرى ئۆز زېمىنىدىن نەچچە ھەسسە، ھەتتا نەچچە 10 ھەسسە ئېشىپ كەتتى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ جېنى تومشۇقىغا كېلىپ قالغان ئىقتىسادىغا يېڭى چىقىش يولى ئېلىپ كەلدى. ئۇلار جان-جەھلى بىلەن يېڭى مۇستەملىكىلەرنى تالىشىش، ئەرزان خام ئەشيالارنى ئىمپورت قىلىش، كاپىتال ۋە تاۋارلىرىنى كۆپلەپ سىرتقا چىقىرىش ئارقىلىق، ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنى ئۆز دۆلىتىدىكى پرولېتارىيات ۋە ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىن مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى مەزلۇم خەلق ئۈستىگە يۆتكىدى. ئالايلۇق، 1946-يىلدىن 1976-يىلغىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە، ئامېرىكىنىڭ چەت ئەللەرگە سالغان كاپىتالى 20 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن كۆپىيىپ، 347 مىليارد 3 يۈز مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىپ، 16 ھەسسە ئاشتى. 1976-يىلغا كەلگەندە ئامېرىكىنىڭ چەت ئەللەردىكى مەبلىغىنىڭ يىللىق ئۆسۈش سوممىسى 48 مىليارد 770 مىليون ئامېرىكا

دوللىرى بولۇپ، يىللىق كىرىمى 29 مىليارد 449 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. («ھازىرقى زامان بازار ئەھۋالىغا ئومۇمىي نەزەر» ژۇرنىلىنىڭ 1978-يىل 6-سانىدىن).

زۇلۇم ۋە ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مۇشۇنداق يۆتكىلىشى ئارقىسىدا، بىر تەرەپتىن، تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي زىددىيەت پەسەيدى، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىقتىسادىي كرىزىس بۇرۇنقىدەك چوڭقۇرلىشىۋەرمىدى، پرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۈرىشىمۇ نىسپىي ھالدا پەسىيىپ قالدى. بۇرژۇئا گۇرۇھلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سۈركىلىشلەرمۇ سۇسلىشىپ قالدى. يەنە بىر تەرەپتىن، مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە ئەللەردىكى سىنىپىي زىددىيەتلەر مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كەسكىنلەشتى. بۇ مەملىكەتلەردىكى خەلق ئىنقىلاب قىلمىسا بولمايدىغان ھالغا كېلىپ قالدى. مەملىكىتىمىزنى ئالىدىغان بولساق، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزى ۋە خەلقئارا كاپىتالنىڭ كۆپلەپ ئېقىپ كىرىشى ئارقىسىدا، مەملىكىتىمىز مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە مەملىكەتكە ئايلىنىپ قېلىپ، مەملىكىتىمىزدە «بىرمۇنچە شاخچەي»لەر مەيدانغا كېلىپ، خېلى زور دەللال بۇرژۇئازىيە، ئاجىز مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋە بىرقەدەر مەركەزلەشكەن، قاتمۇقات ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچراپ، جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك بولغان پرولېتارىيات مەيدانغا كېلىپ، سوتسىيالىزم مۇقەررەر بولۇپ قالغانىدى.

رۇسىيىنىڭ ئەھۋالى جۇڭگونىڭكىدىن پەرق قىلىسىمۇ، لېكىن تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى ئىجتىمائىي ئېگىزلىك زىددىيەتنىڭ تەرەققىي قىلمىغان دۆلەتلەرگە يۆتكىلىشى چاررۇسىيىنى جاھانگىرلارنىڭ دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىش ئۇرۇشىغا سۆرەپ كىردى. دۇنيا ئۇرۇشى چاررۇسىيىگە پەۋقۇلئاددە باش ئاغرىقى ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ تۈزۈمىنى چىرىكلەشتۈرۈپ، قۇتقۇزۇپ قالغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە كەلتۈرۈپ قويدى. شۇڭا، «رۇسىيە ئىنقىلابى باشقا دۆلەتلەرنىڭكىدىن بۇرۇن پارتلىدى»، «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 3-توم، 168-بەت.

روسىيە ۋە جۇڭگودا سوتسىيالىزمنىڭ تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىن بۇرۇن غەلىبە قىلىشى جاھانگىر قاراقچىلارنىڭ كاپىتال ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنى ئۆز دۆلىتىدىن بۇ دۆلەتلەرگە يۆتكەپ، ئۆزىنىڭ خىلمۇخىل زىددىيەتلىرىنى كېلىشتۈرۈپ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەپ بارغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئەگەر تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بىردەك ئىنتىپاقلىشىپ، تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئۆز زېمىنلىرىدىن ئېلىۋاتقان پايدا مەنبەلىرىنى ئۈزۈپ تاشلىسا، دۇنيا كاپىتالىزمى ئۆز دۆلىتىگە قايسىلىپ قالىدۇ-دە، بۇ دۆلەتلەردىكى ئىجتىمائىي ئېگىزلىك زىددىيەت قايتىدىن كەسكىنلىشىپ، جاھانغا پاتماي قالغان بۇ غايەت زور دېۋىلەر ئۆزۈنغا قالماي غۇلاپ چۈشۈپ، پارە-پارە بولۇپ كېتىدۇ. ئالايلۇق، پارىس قولتۇقى ئۇرۇشى يۈز بەرگەن قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە، ئامېرىكىدا نېفىت باھاسى ئۆرلىۋىدى، ناھايىتى كۈچلۈك ئەكس تەسىر پەيدا بولدى. دېمەك، ماركس ئېنگېلس سوتسىيالىزمنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ، دەپ قارىغان زىددىيەت سوتسىيالىزمنى مەيدانغا كەلتۈردى. بىراق، كاپىتالنىڭ خەلقئارالىشىشى سەۋەبىدىن سوتسىيالىزم ئۇلار پەرەز قىلغان جايلاردا ئەمەس، ئۇلار ئويلاپمۇ باقمىغان جايلاردا غەلىبە قىلدى. بۇ خىل يۈزلىنىش سوتسىيالىزمنىڭ مۇقەررەرلىكىنى تېخىمۇ ئېنىق ئىسپاتلاپ بەردى.

نۆۋەتتە، بەزى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ كاپىتالىزمغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكى بۇ خىل مۇقەررەرلىكنى يوققا چىقىرىۋېتەرمۇ؟ بۇرژۇئا ھۆكۈمالىرى ئېيتقاندەك 21-ئەسىردە دۇنيادا كاپىتالىزمدىن ئىبارەت بىر خىللا ئىجتىمائىي تۈزۈم مەۋجۇد بولۇپ تۇرارمۇ؟ رەھىمسىز تارىخنىڭ ئاخىرقى يەكۈنى جەزمەن ئۇلارنىڭ دېگىنىنىڭ دەل ئەكسى بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق: بىرىنچىدىن، ئادەم نوپۇسى ئەڭ كۆپ بولغان سوتسىيالىستىك دۆلەت جۇڭگو ئىنتايىن مۇشكۈل سىناقلارغا بەرداشلىق

بېرىپ، ئۆزىنىڭ تەڭداشسىز كۈچ قۇدرىتىنى
ساقلاپ قېلىپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيا
جامائەتچىلىكى كۆز يۇمالمايدىغان شانلىق
مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى.

ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ كاپىتالىزم يولىغا
ئۆتۈپ كېتىشى، تۈپ نېگىزىدىن ئالغاندا،
سوتسىيالىزمدىكى ئىسلاھات ۋە ئىشلەپچىقىرىش
كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا سەل قاراپ، ئۆ-
زى ئۆزىنى تەمىنلىيەلمەي، خەلقئارا سودىغا
بېقىنىپ قالغانلىقىدىن، بۇنىڭ بىلەن كاپىتا-
لىزمنىڭ ئىقتىسادىي ھۇجۇمىغا بەرداشلىق
بېرەلمىگەنلىكىدىن بولدى.

ئۈچىنچىدىن، بۇ دۆلەتلەرنىڭ سوتسىيا-
لىزم تۈزۈمىنى ئورنىتىشى، ئاساسەن، سىرتقى
كۈچنىڭ تەسىرى بىلەن بولغانلىقى، ئىچكى
كۈچنىڭ جۇغلىنىشى ۋە يېتىلىشى يېتەرلىك دە-
رىجىدە تولۇق بولمىغانلىقتىن بولدى.

تۆتىنچىدىن، بۇ دۆلەتلەرنىڭ سىنىپىي
قۇرۇلمىسى، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنە-
لىرى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى
ماركس، ئېنگېلسلار سوتسىيالىزم ئالدى بىلەن
غەلىبە قىلىدۇ دەپ پەرەز قىلغان دۆلەتلەر-
نىڭكىدىن پەرق قىلاتتى، شۇڭا، سوتسىيالىزم-
نىڭ كلاسسىك ئەندىزىلىرى بۇ دۆلەتلەرگە
تولۇقى بىلەن ماس كېلىپمۇ كەتمەيتتى. شۇڭا
ئۇلار ماركسىزمنى دوگما قىلىۋالماي، ئىجادىي
راۋاجلاندۇرۇشى لازىم ئىدى. خىلمۇ خىل مۇ-
رەككەپ سەۋەبلەر ئارقىسىدا، بۇ مۇشەققەت-
لىك ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىدى.

بەشىنچىدىن، سوتسىيالىزم ئىنسانىيەت
بېشىدىن كۆچۈرگەن تۈزۈملەر ئىچىدە قاراتمى-
لىقى بەكمۇ روشەن، كونا ئەنئەنىلەرنى بۇ-
زۇپ تاشلىشى ئەڭ كۈچلۈك، شۇڭا دۈشمەن-
لىرى بەكمۇ كۆپ تۈزۈم بولغانلىقتىن، تەرەققى-
ياتى جەريانىدا خىلمۇ خىل ئوڭۇشسىزلىقلار-
دىن، چېكىنىش ۋە مەغلۇبىيەتلەردىن خالىي
بولالمايدىغانلىقى بەكمۇ تەبىئىي. تارىختا خۇ-
سۇسىي مۈلۈكچىلىكنى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك
ئورنىغا دەسسىتىدىغان تۈزۈملەرمۇ بۇ خىل

مەغلۇبىيەتلەردىن خالىي بولالمىغان. ئالايلۇق
ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى 1640-يىلى باشلى-
نىپ، پادىشاھنى يەڭگەندىن كېيىن 1660--
يىلى كونا سۇلالە قايتا تىرىلگەن. 1688-يىلى
بۇرژۇئا پارتىيىسى ئۆزگىرىش قىلغاندىن كېيىنلا
بۇرژۇئا دىكتاتورىسى مۇقىملاشقان. دېمەك، 48
يىللىق قايتا-قايتا ئېلىشىش ئارقىلىق بۇرژۇئا
ھۆكۈمرانلىقى يولغا قويۇلغان. فرانسىيە بۇرژۇئا
ئىنقىلابى 1789-يىلى پارتلىغاندىن 1875-يىلى
3-جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغانغا قەدەر 86 يىل ئۆت-
كەن. بۇ ئارىلىقتا ئىلغارلىق بىلەن ئەكسىيەت-
چىلىك، جۇمھۇرىيەت بىلەن ئىمپېرىيە، ئىنقىلا-
بىي تىرورلۇق بىلەن ئەكسىلئىنقىلابىي تىرورلۇق،
ئىچكى ئۇرۇش بىلەن تاشقى ئۇرۇش، باشقا
دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرۇش بىلەن باشقا
دۆلەتلەرگە تەسلىم بولۇش گىرەشلىپ، ئىن-
تايىن خاتىرجەمسىزلىك ۋە داۋالغۇش بولغان.
پۈتكۈل كاپىتالىزم تۈزۈمىدىن ئالغاندا، ئۇنىڭ
ئورنىتىلىشىدىن پىشىپ يېتىلىشىگىچە، ئومۇمەن
2-3 يۈز يىل ۋاقىت كەتكەن. كاپىتالىستىك
ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ فېئوداللىزم
جەمئىيىتىدە يېتىلىشىدىن دۇنيادا ھۆكۈمران
ئورۇننى ئىگىلىشىگىچە 5-6 يۈز يىل ۋاقىت
كەتكەن. بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيىنى يەنە
بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە ئورنىغا دەسسىتىدىغان
كاپىتالىزم تۈزۈمى مۇشۇنداق مۇرەككەپ
كۈرەشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن يەردە،
سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىش ۋە پىشىپ
يېتىلىشىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىنىلا ئۈمىد قىلىش،
چېكىنىش ھادىسىلىرىنىڭ بولۇشىنى سوتسىيالىزم
مەغلۇپ بولدى دەپ قاراش، مەسىلىنى تولىمۇ
ئاددىي ئويلىغانلىق بولىدۇ.

ئالتىنچىدىن، بۈگۈنكى دۇنيادا تەرەققىي
قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرگە ئوخشاش،
كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتنى قۇرۇپ چىقىش
مۇمكىن ئەمەس. بۇ دۆلەتلەر ئۆزلىرى بى-
لەن ئۆزۈڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان يەنە بىر
كاپىتالىستىك دۆلەتنىڭ دۇنيادا مەۋجۇت بولۇپ
تۇرۇشىغا ھەرگىز يول قويمايدۇ ھەمدە بۇن-

شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى بەزى نېگىزلىك نۇقتىئىنەزەر ۋە ئاساسلىق تەكلىپلەر

شۆي جۈن

مەن ئاپتونوم رايونلۇق ئىقتىساد تەتقىقات مەركىزى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم سىياسەت تەتقىقات بۆلۈمىنىڭ ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان تەتقىقاتچىسى ۋە ئىقتىسادىي كومىتېتىنىڭ كاندىدات باش ئىقتىسادچىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد تەرەققىياتىغا ئائىت بەزى زور مەسىلىلەر ھەققىدە ئۆزۈمنىڭ كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. ھازىر قارارچى رەھبەرلەرنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن بۇ قاراشلىرىمنى تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغا قويىمەن.

1. ئومۇملۇققا تاقىلىدىغان مەسىلىلەر توغرىسىدا

1985-يىلى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىقتىسادىي جەھەتتە تولۇق ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئىگە ئاپتونوم رايون دېگىنىمىز، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىقتىسادىي ئالاھىدە رايون بولۇشى كېرەك. مۇشۇ نۇقتىئىنەزەردىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇ-

---

داق كاپىتالىستىك دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىنىڭ ئىمكانىيىتىمۇ يوق. ھازىر كاپىتالىزم قۇرۇۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەشۇ كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بېقىندىسىدىنلا ئىبارەت. ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش كۆرەلمەيدۇ. تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرمۇ ئۇلار بىلەن ئۆزلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ۋاقتى-ۋاقتىدا تەڭشەپ، ئۇلارغا ياردەم بەرگەندەك بولۇۋېلىپ، ھەددى-ھېسابسىز پايدا ئېلىۋاتىدۇ. ئالايلۇق، 60-يىللاردىن بۇيان، تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ كاپىتال چىقىرىش پايدا نىسبىتى تېخىمۇ ئۆستى. 1975-يىلدىن 1980-يىلغىچە ئامېرىكا مونوپول شىركىتىنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە بىۋاسىتە سالغان كاپىتالىنىڭ پايدا نىسبىتى ئايرىم-ئايرىم ھالدا 29%، 25.3%، 42.9%، 23.9%، 32%، 24.1% بولدى. («خەلق گېزىتى» 1990-يىل 27-ئاۋغۇست سانىدىن) بۇ خىل پايدىنى، بۇرۇن ھەربىي تاجاۋۇزچىلىق يۈرگۈزۈپمۇ قولغا كەلتۈرەلمىگەنىدى. ھازىرقى كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر، ئاساسەن، ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇرۇنلا مۇستەملىكە دۆلەتلەرنىڭ چەكسىز بايلىقىنى بۇلاپ-تالاپ بېيىۋالغان دۆلەتلەردۇر. دۇنيا تارىخى ھازىرقى زامانغا كىرگەندىن بۇيان كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەت مەيدانغا كېلىپ باققىنى يوق.

خۇلاسە: سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىن يوقىلىپ كەتمەيدۇ، ئۇ مۇقەررەر ھەرىكەت، سوتسىيالىزمدىكى داۋالغۇشلار ئومۇم مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنىڭ مەسىلىسى ئەمەس، پۈتۈن دۇنيا خەلقى ئويغىنىپ، دۆلەت، مىللەت ئايرىماي بىردەك ئىتتىپاقلاشقان كۈنى كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ماتەم سىگنالى چېلىنغان، سوتسىيالىزم تۈزۈمى دۇنيادا جەۋلان قىلىپ، ئىنسانىيەت چېھرىدە كۈلكە تەبەسسۇم قىلغان كۈن بولىدۇ.

نى» دائىرىسىدىكى ھوقۇقلاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن يېڭى بىر ئەندىزە يارىتىش، ئىسلاھات ئارقىلىق شىنجاڭنى ياكى شىنجاڭنىڭ مەلۇم رايونلىرىنى ئىچكى قۇرۇقلۇق تىپىدىكى ئىقتىسادىي ئالاھىدە رايون ياكى ئىقتىسادىي ئېچىش رايونى قىلىپ تۇرغۇزۇش كېرەك.

— قىزىلقان تومۇرى قاناش، پۇل مۇئامىلىسى قانسىزلىنىپ كېتىش، مالىيىدىن قان بېرىش شىنجاڭ ئىقتىسادىدىكى ئۈچ چوڭ ھادىسە بولۇپ، پەقەت قىزىلقان تومۇرى قاناش، پۇل مۇئامىلىسى قانسىزلىنىپ كېتىش ۋەزىيىتىنى ئوڭشىغاندىلا، مالىيىدىن قان بېرىش مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ. قىزىلقان تومۇرى قاناش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن چوڭقۇرلاپ پىششىقلاش، داڭلىق، ئەلا سورتلۇق، ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى، كىچىك، يەڭگىل، قىممەتلىك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش كېرەك، ئىككىنچىدىن، پىششىقلاش بازىلىرىنىڭ خام ئەشيا بازىلىرىدىن يىراق بولۇپ قېلىش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئورۇنلىشىشى ئەقىلگە مۇۋاپىق بولماسلىق ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىش كېرەك.

— 10 يىللىق ماللىمانچىلىق شىنجاڭ ئىقتىسادىدا ئاز دېگەندىمۇ ئۈچ تۈرلۈك ياخشى بولمىغان ئايلىنىشنى پەيدا قىلدى: بىرىنچىدىن، خېلى كۆپ ساندىكى يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى ياخشى بولمىغان ئايلىنىش ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويدى؛ ئىككىنچىدىن، نېفىت سانائىتىنى ياخشى بولمىغان ئايلىنىش ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويدى؛ ئۈچىنچىدىن، يايلاق چارۋىچىلىقنى ياخشى بولمىغان ئايلىنىش ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويدى. بۇ ئۈچ تۈرلۈك ياخشى بولمىغان ئايلىنىش ئوڭشالمايدىكەن، شىنجاڭنىڭ خەلق ئىگىلىكى تۈپ ئېگىزدىن ياخشى ئايلىنىشقا ئىگە بولالمايدۇ.

شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى ئىپادىلەپ بەردىكى، باجنى يەڭگىللىتىپ پايدا بېرىشتىن ئىبارەت جامائەت پىكرى شاۋقۇنى ئىچىدە، كارخانىلارنىڭ كارخانىلار باج سېلىق يۈكى ئۆزلۈكسىز ئېغىرلىشىپ كەتتى؛ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى جانلاندۇرۇشتىن ئىبارەت جامائەت پىكرى شاۋقۇنى ئىچىدە، كۆپ ساندىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىدىكى ياخشى بولمىغان ئايلىنىش جىددىيلىشىپ كەتتى؛ نىسپىي باراۋەرلىك ئاساسىدا رىقابەتلىشىش شارائىتىنى تىرىشىپ يارىتىشتىن ئىبارەت جامائەت پىكرى شاۋقۇنى ئىچىدە، ئېلىمىزنىڭ دېڭىز ياقىلىرىدىكى رايونلىرى بىلەن بولغان پەرق بارغانسېرى چوڭىيىپ كەتتى. سۇبيېكتىپ ئارزۇ بىلەن ئەمەلىي ئۈنۈم ئايرىلىپ تۇرىۋاتقان شارائىتتىكى سىياسەت ئويلىنىپ كۆرۈشكە بەكمۇ ئەرزىيدۇ.

— سانائەتتە تۆۋەن سۈرئەتنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى تۈپ سەۋەب ئىسلاھاتتا قاشاڭلىق قىلىش، مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى قۇرۇلمىسى ئەقىلگە مۇۋاپىق بولماسلىقتىن ئىبارەت. ئىسلاھاتتا قاشاڭلىق قىلىشنىڭ تۈپ سەۋەبى ئىدىيىنىڭ ئارقىدا قېلىشى بولۇپ، بۇنداق ئىدىيىدىكى ئادەملەر ئىسلاھاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە ئازاد قىلىدىغانلىقىغا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈرىدىغانلىقىغا ئىشەنمەيدۇ، ئىسلاھاتقا بولغان رەھبەرلىكتە كۈچلۈك بولمايدۇ.

— شىنجاڭدا كارخانا گۇرۇھىنىڭ شەكىللىنىشى تەس، كارخانىلار تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش تەس، كۆلەم ئۈنۈمىنى شەكىللەندۈرۈش تەس، بۇ ئۈچ چوڭ مەسىلىنىڭ تۈگۈنى «جاراڭلاپ تۇرىدىغان، پۇت تىرەپ تۇرىدىغان بازار رىقابىتىدە كېلىشمات ھاسىل قىلالايدىغان باشلامچى مەھسۇلاتلار»نىڭ كەمچىل بولۇشىدۇر. پەن-تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرى بىردەك «داڭلىق مەھسۇلات ستراتېگىيىسى»نى چۆرىدىگەن ھالدا قانات يېيىش كېرەك.

— 1988-يىلى شىنجاڭ يولۇقۇۋاتقان 10 چوڭ تېما ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى: ① قانداق قىلغاندا مالىيە قىيىنچىلىقىدىن قۇتۇلۇپ، خەلق

ئىگىلىكىدە ئەلا سۈپەتلىك ئايلىنىشنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ؟ ② نېفىت دېڭىز قولتۇقى رايونىدىكى دۆلەتلەرنى باي قىلالايدۇ-يۇ، شىنجاڭنى نېمىشقا باي قىلالمايدۇ؟ قانداق قىلغاندا نېفىتنى شىنجاڭنىڭ قىيىنچىلىقىدىن قۇتۇلدىغان تۈۋرۈكى قىلغىلى بولىدۇ؟ ③ تۆمۈريولنىڭ يۆتكەش كۈچى يېتەرلىك ئەمەس، شىنجاڭغا كىرىپ چىقىۋاتقان يۆتكەش مىقدارىنىڭ تەڭپۇڭ بولماسلىقى شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد تەرەققىياتىنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان ئېغىر مەسىلە بولۇپ قالدى. بۇنىڭدا قانداق ئۈنۈملۈك تەدبىرلەرنى قوللانغاندا، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ؟ ④ يېقىندىن قۇرۇلغان بىر تۈركۈم پاختا توقۇمىچىلىق، يۇڭ توقۇمىچىلىق، قەن ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى قانداق بولۇپ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى؟ قانداق قىلغاندا بۇ كارخانىلارنى قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، رايونىمىزنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ھەقىقىي تۈردە جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ؟

⑤ قانداق قىلغاندا شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، ھازىر بار بولغان كارخانىلارنى ھەقىقىي تۈردە جانلاندۇرغىلى بولىدۇ؟ ⑥ يايلاق چارۋىچىلىقىنى قانداق قىلغاندا ئەلا سۈپەتلىك ئايلىنىشقا ئىگە قىلغىلى بولىدۇ؟ ⑦ ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا تۇتىدىغان ئورنى قانداق؟ قانداق قىلغاندا ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتكىلى بولىدۇ؟ ⑧ ئىسلاھات ئارقىلىق شىنجاڭنى ياكى شىنجاڭنىڭ مەلۇم بىر رايونىنى ئىچكى قۇرۇقلۇق تىپىدىكى ئىقتىسادىي ئالاھىدە رايون قىلىپ قۇرۇپ چىققىلى بولامدۇ-يوق؟ ⑨ ئىقتىساد باشقۇرغۇچى، تېخنىكا تالانتلىقلىرى ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل بولۇش ياكى «تۆۋەنگە بارالماسلىق» مەسىلىسىنى قانداق ھەل قىلىش كېرەك؟ ⑩ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېقىپ كەتكەن كۆپلىگەن مەبلەغنى تەدرىجىي ھالدا شىنجاڭنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان مەبلەغكە ئايلاندۇرۇش مۇمكىنمۇ؟

— شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئومۇمىي گەۋدىلىك ستراتېگىيىلىك فاڭجېنىنى ئۈچ بازارغا يۈزلىنىش، ئۈچ چوڭ پۈرسەتنى تۇتۇش، ئۈنۈمنى مەركەز قىلىپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش، پەن-تېخنىكىغا تايىنىپ ئىككى خىل ئۈستۈنلۈكنى جارى قىلدۇرۇش، بايلىق مەنبەلىرىنى ئېچىشنى كۈچەيتىپ، تۆت جەھەتتە بېسىپ ئۆتۈشتىن ئىبارەت دەپ يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

— ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، شىنجاڭنىڭ ھەم تالانت ئۈستۈنلۈكى يوق، ھەم تېخنىكا ۋە مەبلەغ ئۈستۈنلۈكى يوق بولغاچقا، جىددىي رىقابەت جەريانىدا پۇت تىرەپ تۇرمىقى تەس. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز مەۋقەنى جەزمەن بايلىق مەنبەلىرى ۋە يەر ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇشقا توختىتىشىمىز كېرەك.

— مەملىكىتىمىزدىكى كۆپ ساندىكى ئۆلكە، شەھەرلەرنىڭ مالىيە كۆرسەتكۈچى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقان شارائىتتا، يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى سانائەت مەبلىغىدە باج پايدا بېرىش، پايدا بېرىش ئۈنۈمدارلىقى زور دەرىجىدە ئۆرلىدى. 1978-يىلدىكى 11,6 پىرسەنتتىن 1989-يىلدىكى 35,4 پىرسەنتكە كۆتۈرۈلۈپ، شاڭخەيدىنمۇ ئۆتۈپ، مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇنغا چىقتى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تەدبىرى مالىيىنى ئاشۇرۇپ، ماددىي كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، «يۇقىرى باج، يۇقىرى پايدا، يۇقىرى كىرىم» بېرىدىغان كەسىپلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ستراتېگىيىلىك شوئار ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى مەركەز قىلىشتىن ئىبارەت يېتەكچى فاڭجېنىنى گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. شىنجاڭمۇ يۈننەننىڭ تەجرىبىسىنى ئۆگىنىپ، «ئۈچتە يۇقىرى» كەسىپلەرنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك.

— مەبلەغدىن يۇقىرى باج، يۇقىرى پاي-

دا، يۇقىرى كىرىم ھاسىل قىلىشتىن ئىبارەت
ئۈچ چوڭ كۆرسەتكۈچنى يۇقىرى باج، يۇقىرى
پايدا، يۇقىرى كىرىم قىلغان-قىلمىغانلىقنى
ئۆلچەيدىغان ئاساسلىق كۆرسەتكۈچ قىلىش
لازىم. «ئۈچتە يۇقىرى» دەپ ئاتالغان
كەسىپلەردە ئۈچ تۈرلۈك ئەڭ تۆۋەن ئۆلچەم
ھازىرلىنىشى كېرەك. بۇلار: ① بۇ كەسىپتە،
كەم دېگەندىمۇ، بىر تۈر بىرنەچچە يىلغىچە
داۋاملىق شىنجاڭ بويىچە ئوتتۇرا قىممەتتىن
ئىككى ھەسسە يۇقىرى مېڭىشى كېرەك؛ ②
قەرزلىرىنى ۋە قەرزلىرىنىڭ ئۆسۈملىرىنى قاي-
تۇرۇش قابىلىيىتى نىسبەتەن كۈچلۈك بولۇش
كېرەك؛ ③ بەلگىلىك بايلىق ئۈستۈنلۈكى ۋە
بازار ئىگىلەش قابىلىيىتى بولۇش كېرەك.

— ھازىرقى كۈندە دۇنياۋى بازار بىر
تۇتاش بازار بولۇپ قالغانلىقتىن، مۇقەررەر
ھالدا كاپىتالىستىك ئىقتىساد كرىزىسىنىڭ تە-
سىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. كۆپ ساندىكى
كەسىپلەرنىڭ باشلامچى مەھسۇلاتلىرى بازار-
لىق بولۇش، بازىرى ئادەتتىكىچە بولۇش، با-
زىرى كاسات بولۇشتەك ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىگە
بويسۇنىدۇ. ئوخشاش بولغان مەھسۇلاتلارنىڭ
ئىقتىسادىي ئۈنۈم كىرسەتكۈچىمۇ كارخانا كۆلە-
مى، مەخسۇسلىشىش دەرىجىسى ۋە تېخنىك
ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئۆزگىرىپلا قال-
ماستىن، بەلكى، سانائەت سىياسىتىنىڭ
تەڭشىلىشى، پايدا بېجىنىڭ تەڭشىلىشى، بولۇپ-
مۇ باھا سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئوبيېكتىپ
قانۇنىيەتلەر ۋە تاشقى مۇھىت جەھەتتىكى
ئىزگىرىشلەر تۈپەيلىمۇ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ
بارىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «ئۈچتە يۇقىرى»
كەسىپلەر ۋە مەھسۇلاتلارمۇ ئۆزگەرمەس
نەرسە ئەمەس.

— «ئۈچ چوڭ سەپ» شىنجاڭ ئالاھى-
دىلىكىگە ئىگە سوتسىيالىزمنىڭ مۇھىم ئالاھى-
دىلىكىدىن بىرى بولۇش كېرەك. شىنجاڭ
ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىدە تۇەن،
مەيدانلارنى ياكى دېۋىزىيەلەرنى بىرلىك قىل-
غان ھالدا پاختا ئىشلەپچىقىرىش، پىششىقلاش،
سېتىشتىن ئىبارەت بىر سەپ ھاسىل قىلىش،
مېۋە-چېۋە ئىشلەپچىقىرىش، پىششىقلاش، سېتىش-
تىن ئىبارەت بىر سەپ ھاسىل قىلىش كېرەك.
سودا-سانائەت، دېھقانچىلىقنى بىر گەۋدە قى-
لىش مۇمكىن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى،
جەزمەن شۇنداق قىلىنىشى كېرەك. پىلانلىق
ئىگىلىك تۈزۈلمىسى شارائىتىدا شەكىللەنگەن
ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش ئايرىلىپ كېتى-
دىغان ھالەتنىڭ ئۇزاققىچە داۋاملىشىشىغا خا-
تىمە بېرىلىشى كېرەك. ئەگەر رەھبەرلىك كۆز
لۈك بولمىسا، زور غەيرەتكە كېلىپ، ۋىلايەت،
شەھەرلەردىكى سىناق نۇقتىلىرىنى كېڭەيتە-
كەندىمۇ بىر ئىش قىلغىلى بولمايدۇ.

— كۆپ ساندىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى
كارخانىلاردىكى ياخشى بولمىغان ئايلىنىش ما-
لىيە جەھەتتىكى ياخشى بولمىغان ئايلىنىشنى
كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، پۇل مۇئامىلىسى جەھەت-
تىكى يامان ئايلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ،
پۇل مۇئامىلىنىڭ كارخانىلارنى قوللاش قابىلىيە-
تى يېتەرلىك بولماسلىقتەك زىددىيەتلەر بار-
غانسېرى گەۋدىلىنىپ چىقىدۇ، بۇ زىددىيەت،
ئۆز نۆۋىتىدە، يەنە كارخانىلاردىكى ياخشى
بولمىغان ئايلىنىشنى كۈچەيتىۋېتىدۇ.

ھازىر، بىز «ئىككىدە بۇرۇلۇش» پۇر-
سىتىگە دۇچ كەلدۇق: بىرىنچى، ھازىر
خەلقئارادا يەنە بىر قېتىملىق سانائەت قۇ-
رۇلمىسىنى تەڭشەش بولۇۋاتىدۇ، سانائەت
تەرەققىي قىلغان بەزى دۆلەتلەر ئەمگەك
كۈچى مەركەزلىشىش تىپىدىكى كەسىپلەردىن
تېخنىكا ۋە مەبلەغ مەركەزلەشكەن كەسىپ-
لەرگە ئۆتەۋاتىدۇ، بۇ، ئېلىمىزنىڭ ئەمگەك
كۈچى مەركەزلىشىش تىپىدىكى كەسىپلەرنى
قۇرۇشىمىزغا پۇرسەت ياراتتى. ئىككىنچى،
مەركەزنىڭ ئون يىللىق گۈيخۇا قۇرۇلۇشى رو-
ھىغا ئاساسەن، دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلار
«دەسلەپكى پىششىقلاش ۋە ئىچكى جەھەتتە
سېتىشتىن ئىبارەت ئەمگەك كۈچى مەركەزلى-
شىش تىپىدىكى كارخانىلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى
تەدرىجىي ھالدا ئىچكىرى جايلار ۋە خام

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئەشيا ئىشلەپچىقىرىدىغان جايلارغا بۆرۈلۈش بىلەن، يېڭىچە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەقىلگە ئۇيغۇن ئورۇنلىشىشىنى شەكىللەندۈرمەكتە». شىنجاڭ مۇشۇ ئىككى بۆرۈلۈش پەيدا قىلغان پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئەمگەك كۈچى مەركەزلىشىش تىپىدىكى سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك.

— «8-بەشيىللىق پىلان» مەزگىلىدە، بىرنەچچە چوڭ زىددىيەت ناھايىتى كەسكىنلىك بىلەن ئىپادىلىنىپ چىقتى، بەزى زىددىيەتلەر كۈنسايىن كەسكىنلىك بىلەن ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ، بەزى زىددىيەتلەر كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي نەتىجىسىدە، تۆۋەن سۈرئەت، تۆۋەن ئۈنۈم ھاسىل بولىدىغان ئىشلار ئاساسلا كېلىپ چىقىدۇ. بىرىنچى چوڭ زىددىيەت مەبلەغ يېتىشمەسلىك زىددىيىتىدۇر. «يەتتىنچى بەشيىللىق پىلان» مەزگىلىدە ساقلانغان پۇل قەرز پۇلدىن كۆپ ئىدى. «سەككىزىنچى بەشيىللىق پىلان» مەزگىلىدە قەرز پۇل ساقلانغان پۇلدىن كۆپ بولۇپ قالدى. ئىككىنچى چوڭ زىددىيەت كۆپ ساندىكى كارخانىلارنىڭ كېيىنكى تەرەققىيات كۈچى ئاجىز بولۇش بولۇپ، بۇ كارخانىلاردا ياخشى بولمىغان ئايلىنىش كۈچىيىدۇ. ئۈچىنچى چوڭ زىددىيەت كارخانىلاردىكى ياخشى بولمىغان ئايلىنىش مالىيەدە ياخشى بولمىغان ئايلىنىش پەيدا قىلىدۇ. «سەككىزىنچى بەشيىللىق پىلان» مەزگىلىدە مالىيەدە تىنچلىق بارغانسېرى ئېغىرلاپ كېتىدۇ. تۆتىنچى چوڭ زىددىيەت ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى بىلەن سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدا ئارقىدا قېلىشتۇر. كونا-يېڭى تۈزۈلمىنىڭ ئالمىشىشى سۈركىلىش، بىر-بىرىگە ئۆرۈلۈپ كېتىشتەك زىددىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بەشىنچى چوڭ زىددىيەت تۆمۈر يولنىڭ شەرققە يۆتكەش كۈچى ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل بولۇش ۋە شىنجاڭغا كىرىپ-چىقىدىغان ماددىي ئەشيالارنى يۆتكەش مىقدارىنىڭ ئەڭ چوڭ بولماسلىقىدۇر.

دۆلەت «مەبلەغ سېلىشنى شەرقتىكى دېڭىز ياقىلىرىغا قىڭغايتىش سىياسىتى»نى توختىتىش كېرەك، سىياسەت نىسبىي باراۋەرلىك ئاساسىدا رىقابەت قىلىش شارائىتىنى يارىتالمايدۇ، غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى بارغانسېرى چوڭايتىۋېتىدۇ. غەربىي رايونلاردا قىزىل رەقەم كۆرسىتىدىغان ناھىيىلەر بارغانسېرى كۆپلەپ كېتىدۇ، قىزىل رەقەم بارغانسېرى چوڭىيىپ بارىدۇ. بەزى چوڭ ناھىيىلەر مۇئاشىنىمۇ تارقىتالمايدۇ-دە، ئىلاجىسىزلىقتىن مەخسۇس مەبلەغلەردىن پۇل ئاجرىتىپ تاماق مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ. بۇنداق جايلاردا تالانتلىق ئادەملەرنى ساقلاپ تۇرغىلى بولمايدۇ، بۇ ھال ياخشى بولمىغان ئايلىنىشنى ئۇلغايتىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ.

ئوبيېكتىپ مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان پەرقلىق ئۈنۈم مەسىلىسىگە دەللەپ، «پەرقلىق پايدا» ياكى مۇناسىپ تۈردە ئۆسۈم تولۇقلاپ بېرىش كېرەك. «چورتلا ئۈزۈپ تاشلاش» سىياسىتى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ئىدىيىۋى لۇشيەنىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇنداق سىياسەت ئىلغار ئۆلكە، شەھەرلەرگە پايدىلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىغا ناھايىتى پايدىسىز.

2. سانائەت كارخانىلىرى توغرىسىدا

— دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىقتىساد، تېخنىكا تەرەققىياتىدىكى يېتەكچى كۈچ، دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ ئاساسلىق مەنبەيى، دۆلەتنىڭ باشقا ئىقتىسادىي تەركىبلەرگە چۈشۈرگەن ئېتىبار قىلىش سىياسىتى بىردەك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرى تاپشۇرغان باج ئاساسىدا بولىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ قانداق بولۇشى خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇقىم تەرەققىي قىلىش-قىلماسلىقى بىلەن نا-

ھايىتى زىچ باغلىنىدۇ.

يېقىنقى 10 يىلدىن بۇيان، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى جانلاندۇرۇش دېگەن جامائەت پىكرى شاۋقۇنىدا، شىنجاڭدىكى كۆپ سانلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىدا ياخشى بولمىغان ئايلىنىش كۈچىيىپ كەتتى. بۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىچە: ① كۆپ ساندىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئۆزى ئىگىلەيدىغان مەبلەغ نىسبىتى بارغانسېرى ئازلاپ كەتتى، ئۆزى جۇغلانما قىلىپ، ئۆزى تەرەققىي قىلىش قابىلىيىتى بارغانسېرى ئاجىزلاپ كەتتى، بانكىغا تايىنىش بارغانسېرى كۈچىيىپ كەتتى، مەبلەغ سېلىشنى قارار قىلىش ھوقۇقى بانكىنىڭ قولىدا بولغانلىقتىن، كارخانىلار مەبلەغ سېلىشنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى بولالمىدى، شۇنداقلا بازار رىقابىتىنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى بولالمىدى. ② ئوبيېكتىپ جەھەتتە رايونلارنىڭ پەرقلىق ئۈنۈمىنىڭ تەسىرى مەۋجۇد بولغانلىقتىن، بۇنىڭ ئۈستىگە كارخانىلارنىڭ ساپاسى تۆۋەن بولۇش قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمە سەۋەبلەر تۈپەيلى، كۆپ ساندىكى كارخانىلاردا مەبلەغنىڭ پايدا ئۈنۈمى، ھەتتا مەبلەغنىڭ باج ئۈنۈمى بانكىنىڭ قەرز بېرىش پىرسەنتىدىن كۆپ تۆۋەن بولۇپ قالدى. پۈتۈن مەبلەغنى قەرز ئېلىپ قۇرۇلغان كۆپ ساندىكى كارخانىلار قەرزنى ۋە قەرزنىڭ ئۆسۈمىنى قايتۇرۇپ بېرەلمەيلا قالماستىن، بارغانسېرى كۆپلەپ قەرزگە بوغۇلۇپ كەتتى. ③ مەبلىغى قەرزگە يەتمەيدىغان كارخانىلار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە.

— دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كۆپ سانلىق سانائەت كارخانىلىرىدا يۈز بېرىۋاتقان ياخشى بولمىغان ئايلىنىشنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىدەك مۇنداق ئەھۋالنى ئوڭشاش ئۈچۈن، تۆۋەندىكىدەك تەدبىرلەرنى قوللىنىش كېرەك: ① تۈرلۈك يوللار بىلەن كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ۋە ھوقۇق تۈزۈمىدە يېڭىلىق يارىتىشنى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمىنى ئالماشتۇرۇشنى تېزلىتىش؛ ② كارخانىلارنىڭ ئۆزى ئىگىلەپ تۇرىدىغان مەبلىغى كەمچىل بولۇش مەسىلىسىنى ئەستايىدىل ھەل قىلىش؛ ③ يېتەكچى ئىدىيىنى توغرىلاپ، تېخنىكا تەرەققىياتىغا تايىنىپ، سېلىنمىنى كۆپەيتىپ، داڭلىق مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ستراتېگىيىسى بويىچە، ھەر تۈرلۈك تېخنىكىلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇش؛ ④ كارخانا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئىچكى گۈڭخۇنى تاۋلاش جەھەتتە كۆپ سەرپ قىلىش؛ ⑤ كارخانىلارنىڭ ئۈچ چوڭ بوقچىنى تاشلىۋېتىشىگە ياردەم بېرىش — قەرز بوقچىسى، ئىجتىمائىي بوقچا، خادىملار كۆپ بولۇپ كېتىش بوقچىسى؛ ⑥ كۆلگە سۇ باشلاپ بېلىق بېقىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، كارخانىلارنىڭ كېيىنكى بەرداشلىق بېرىش كۈچىنى ئاشۇرۇش؛ ⑦ دۆلەت «مەبلەغ سېلىشنى شەرقتىكى دېڭىز ياقىلىرىغا قىڭغايتىش» سىياسىتىنى توختىتىش؛ ⑧ ئوبيېكتىپ مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان پەرقلىق ئۈنۈم مەسىلىسىگە دەللەپ، پەرقلىق پايدا ياكى مۇناسىپ ھالدا ئۆسۈمنى تولۇقلاپ بېرىشنى يولغا قويۇش.

— 14 تۈرلۈك ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ئىچىدە ئەڭ مۇھىم بولغىنى مەبلەغ سېلىشنى قارار قىلىش ھوقۇقى ۋە كادىرلارنى تەيىنلەش ۋە بوشىتىش ھوقۇقىدۇر. كارخانىلاردا مەبلەغ سېلىشنى قارار قىلىش ھوقۇقى بولمىسا، ئىگىلىك باشقۇرۇشتا ئۆزىگە خوجا بولۇشتىنمۇ گەپ ئاچقىلى بولمايدۇ. كارخانىلارنى مەبلەغ سېلىشنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسىگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرلۈك نېگىزلىك شەرتنى ھازىرلاش كېرەك: ① كارخانىلاردا مەبلەغ سېلىشنى قارار قىلىش ھوقۇقى ۋە مەبلەغنى ئىشلىتىش ھوقۇقى بولۇش؛ ② كارخانىلاردا تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملاشتۇرالايدىغان قالدۇق مەبلەغ بولۇشى كېرەك، ئەقەللىي بولغان تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ داۋاملاشتۇرالمىسا، ئۆزىگە ئۆزى خوجايىن بولغۇدەك بىر لىنىيە بولمىسا، مەبلەغ سېلىشنى

قارار قىلىش ھوقۇقىمۇ قۇرۇق نەرسە بولۇپ قالىدۇ؛ ③ سەھنىگە چىققان سىياسەت، تەدبىرلەر كۆپ ساندىكى كارخانىلارنىڭ ئۆزى ئىگىلەيدىغان مەبلىغىنىڭ نىسبىتىنى ئۆزلۈكسىز كۆپەيتىپ مېڭىشىغا، ياخشى سۈپەتلىك ئايلىنىش شەكىللەندۈرۈشىگە ئىمكانىيەت بېرىشى كېرەك.

— تېخنىكا ئۆزگەرتىش يۆنىلىشىدە ھەم «ئاساسلىق ھۇجۇم قىلىدىغان قول» بولۇش، ھەم «لاپقۇتلىشىدىغان قول» بولۇش كېرەك، تايانچ بولىدىغان باشلامچى كارخانىلار جەزمەن دۇنيانىڭ 80-يىللارنىڭ ئاخىرى، 90-يىللارنىڭ باشلىرىدىكى ئىلغار سەۋىيىسى بويىچە ئۆزگەرتىلىشى، خەلقئارا بازاردا رىقابەتكە چۈشەلەيدىغان داڭلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشى، «ئاساسلىق ھۇجۇم قىلغۇچى قول» بولۇشى كېرەك. كۆپ ساندىكى تايانچ بولالمايدىغان باشلامچى كارخانىلار كەسىپلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى بويىچە ئىلغار بولغان يۈرۈشلەشتۈرۈش مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ، «لاپقۇتلىشىدىغان قول» بولۇشى كېرەك ياكى بازاردا ئېھتىياج زور بولغان، دەرىجىسى نىسبەتەن تۆۋەنرەك، سېتىلىش يولى توغرا مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشى كېرەك.

— مەن «بۇرۇن ئۆزگەرتسەڭ بۇرۇن تۈگىشىمىز، ئۆزگەرتمىسەكمۇ تۈگىشىشنى كۈتۈپ تۇرىمىز» دېگەن نۇقتىئىنەزەرگە قوشۇلمايمەن. ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە قارىماي، دەسمىنى تولۇقلاپ، ئۆسۈمنى قايتۇرۇش قابىلىيىتى بار-يوقلۇقىنى ئويلاشماي، سۈرئەت تىپىدىكى، كېڭىيىش تىپىدىكى، قارامىلىق تىپىدىكى تېخنىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلسا، بۇرۇن تۈگىشىش بولىدۇ؛ ئەگەر بازارنى ئەستايىدىل مۆلچەرلەپ، تاۋارلارنىڭ بازارلىق بولۇش، بازىرى ئادەتتىكىچە بولۇش، بازىرى كاسات بولۇشتىن ئىبارەت داۋالغۇپ ئۆزگىرىپ تۇرۇش قانۇنىيىتىنى ئىگىلەپ، تەقەززا قىلىش، ئىچكى مەزمۇن جەھەتتىن كۈچىيىش تىپىدىكى، ئۈنۈم تىپىدىكى تېخنىكا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارغاندا، بۇرۇن تۈگىشىش بولمايدۇ.

— ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، ئىچكى مەزمۇن تىپىدىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش يولىدا مېڭىپ، يوشۇرۇن كۈچىنى قېزىش، يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش يولىدا مېڭىش كېرەك؛ چەت-ياقىدىكى قالاق ناھىيىلەردە كېڭەيتىش تىپىدىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش يولىدا ماڭسىمۇ بولىدۇ؛ ھازىرقى بار بولغان سانائەت كارخانىلىرى جەزمەن ئىچكى مەزمۇننى ئاساس قىلىشتىن ئىبارەت تەكرار ئىشلەپچىقىرىش يولىدا مېڭىش كېرەك.

— نېفىت سانائىتىدىكى ياخشى بولمىغان ئايلىنىش مەسىلىسىگە دەللەپ، تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىش كېرەك: ① «قېزىش بىلەن ساقلاش نىسبىتى بۇزۇلۇش» مەسىلىسىنى ئەستايىدىل ھەل قىلىش. ② چوڭقۇرلاپ پىششىقلاش، قوشۇمچە قىممىتىنى ئۆستۈرۈش، نۇقتىلىق تايانچ كارخانىلار جەزمەن ئىگىلىك ئىقتىسادىي كۆلەمگە ئىگە بولۇش، مايتاغدىكى ئېتىلىن قۇرۇلۇشىدەك تېگىشلىك ئىقتىسادىي كۆلەمگە ئىگە بولالمايدىغان، سېلىنما بىلەن ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات تۆۋەن بولىدىغان، «تۇغما كەملىك» بولۇپ قالىدىغان كارخانىلارنى قۇرماسلىق. ③ مۇناسىۋەتلىك كەسىپلەرنى يېتەكلەپ مېڭىش. ④ باھا سىستېمىسىنى تەڭشەش.

— ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت ۋە «بىرنەچچە تۈرلۈك چوڭ بۇزۇلۇش» تۈپەيلى، شىنجاڭدىكى پۈتۈن مەملىكەتتىكە ئوخشاش كۆپ ساندىكى كارخانىلارنىڭ مالىيە كۆرسەتكۈچىدە تۆۋەنلەش بولدى، ھالبۇكى، تۆۋەنلەش دەرىجىسى زور بولغانلىرى دەل شىنجاڭدىكى بايلىق مەنبەسى ئۈستۈن، ئىشلەپچىقىرىش قىممەت سېلىشتۇرمىسى زور بولغان نېفىت، كۆمۈر، توقۇمىچىلىق، ئاشلىق پىششىقلاش كەسىپلىرى بولدى.

ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان نېفىتلىك ۋە كۆمۈر كانلار ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىلدە

تۈرۈۋاتقانلىقتىن، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتىدا تەبىئىي كېمىيىش بولۇپ، ئاسراش خىراجەتلىرى كۆپىيىش مەيدانغا كېلىش بىلەن، تەننەرختە ئۆسۈش، مالىيە كۆرسەتكۈچىدە زور دەرىجىدە تۆۋەنلەش بولماقتا.

باھا سىستېمىسىنىڭ تەگشىلىشى بىلەن، ئىككى بۇرۇلۇش بولدى. سانائەتنىڭ پايدىسى يېزا ئىگىلىككە بۇرالدى، ماھىيەتتە دۆلەتنىڭ بىر قىسىم مالىيە كىرىمى دېھقانلار قولىغا بۇرالدى، پايدا قايتىپ كېلىش خاراكتېرىدىكى بۇنداق بۇرۇلۇش سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ قايچا پەرقىنى يوقىتىش ئۈچۈن زۆرۈردۇر. پىششىقلاش سانائىتىنىڭ پايدىسى خام ئەشيا سانائىتى ۋە ئېنېرگىيە مەنبەيى سانائىتى تەرەپكە بۇرالدى. بۇرۇلۇشنىڭ ماھىيىتى دۆلەتنىڭ بىر قىسىم مالىيە كىرىمى ئارقىلىق تەبىئىي قانۇنىيەت پەيدا قىلغان ئۇپراشنى تولۇقلاش، ئاسراش خىراجىتىنىڭ كۆپىيىشى ۋە تەننەرخنىڭ ئۆسۈپ كېتىشىنى تولۇقلاشتىن ئىبارەت.

3. ناھىيە ئىقتىسادى توغرىسىدا

— يېزا-بازار كارخانىلىرى بازار ئىگىلىكىنىڭ يولباشلىغۇچى كۈچى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئېلىمىز ئىگىلىكىدە ئەڭ جانلىق بولغان ئۆسۈش نۇقتىسى، يوشۇرۇن كۈچى ئەڭ كۆپ بولغان ئۆسۈش نۇقتىسى بولىدۇ. يېزا-بازار كارخانىلىرىغا تايىنىپ ناھىيە ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش، يېزا-بازار كارخانىلىرىغا تايىنىپ يېزىلاردىكى ئۈچ چوڭ مەسىلە (ئۇشۇق ئەمگەك كۈچىنى بۇراش، يېزا ئىگىلىكىنىڭ سېلىنمىسىنى ئۆستۈرۈش، دېھقانلارنى ھاللىق سەۋىيىگە يەتكۈزۈش) نى ھەل قىلىش، يېزا-بازار كارخانىلىرىغا تايىنىپ ناھىيە دەرىجىلىك مالىيىلەرنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش، يېزا-بازار كارخانىلىرىغا تايىنىپ يېزىلارنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسىنى، مۈلۈكچىلىك قۇرۇلمىسىنى تەكشەش، يېزىلاردا سانائەتلىشىشنى، شەھەر-بازارلىشىشنى ۋە زامانىۋىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك.

— دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كىشى بېشىغا كېلىدىغان كىرىمى ۋە ناھىيە دەرىجىلىك مالىيىلەرنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادنىڭ ئىككى چوڭ كۈرەش نىشانى، بۇنىڭ قايسى بىرسىگە ئېغىپ كېتىشكە بولمايدۇ. بۇنداق بولمايدىكەن جاپا چەكمەي قالمايدۇ. ناھىيە دەرىجىلىك مالىيىلەرنىڭ قىيىنچىلىقى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي ھاياتىدا ئەڭ گەۋدىلىك زىددىيەت. بۇ زىددىيەتنى چەزمەن يېزا-بازار كارخانىلىرىغا تايىنىپ ناھىيە دەرىجىلىك مالىيىلەرنى قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، خەلقنى باي قىلىش بىلەن ناھىيىلەرنى باي قىلىشنىڭ بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك. بىرىنچى، بۆسۈش نۇقتىسىنى ياخشى تاللاش كېرەك. ئەڭ ياخشى بۆسۈش نۇقتىسى سېلىنمىسى ئاز، تېز ئۈنۈم بېرىدىغان، ئۈنۈمى يۇقىرى بولغان كەسىپلەرنى تاللاش، يەنى ھەم دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا كېلىدىغان كىرىمىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق بولغان، ھەم ناھىيە دەرىجىلىك مالىيىلەرنىڭ ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەش ئۈنۈمىگە پايدىلىق بولغان، خەلقنى باي قىلىش بىلەن ناھىيىلەرنى باي قىلىشنىڭ بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا پايدىلىق بولغان كەسىپلەرنى تاللاشتۇر. ئىككىنچى، دېھقانچىلىق، سانائەت، سودا، قاتناش، قۇرۇلۇش، مۇلازىمەتلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ باشقۇرۇشنى يېتەكلەپ ماڭالايدىغان يېزىلارنى سانائەتلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت مۇشۇ مەركەزنى چىڭ تۇتۇپ، ئورۇنلاشتۇرۇشى بولغان ھالدا كەسىپلەر قۇرۇلمىسىنى ئەقىلگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇش كېرەك. ① تۈۋرۈكلۈك رول ئوينايدىغان كەسىپلەرنى ياخشى تۇتۇش كېرەك (تۈۋرۈك بولىدىغان كەسىپلەرنىڭ ئالتە تۈرلۈك ئۆلچىمى ئوتتۇرىغا قويۇلدى).

— تالانتلىق ئادەم، مەبلەغ، مېخانىزم

www.uyghurkitap.com

يېزا-بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تەقەززا قىلىدىغان ھالقىلىق مەسىلە، مەبلەغ، مېخانىزم مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ مۇھىم يولى پاي قوشۇپ ھەمكارلىشىشنى يولغا قويۇش بولۇپ، بۇ، يېزا-بازار كارخانىلىرىدا ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ بۆسۈش ئېغىزى، ئىككىنچى قېتىملىق سانائەت قوشۇنىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىدىكى كۈچىنىڭ بۇلىقىدۇر. مەبلەغ، مېخانىزم مەسىلىسىنىڭ ھەل بولۇشىغا ئەگىشىپ، تالانتلىقلارنى يۆتكەپ كىرىشكە، تالانتلىقلارنى ئىشلىتىشكە شارائىت ھازىرلىنىدۇ.

يېزا-بازار كارخانىلىرىنىڭ مەبلەغنى ھەل قىلىشتا بىرنەچچە تۈرلۈك يول بار: بىرىنچىسى، پاي قوشۇپ ھەمكارلىشىش ئارقىلىق مەبلەغ توپلاش؛ ئىككىنچىسى، بازار سىستېمىسىنى يېتىشتۈرۈش ئارقىلىق مەبلەغ بازىرىدىن مەبلەغكە ئىگە بولۇش؛ ئۈچىنچىسى، دۆلەتنىڭ مەبلەغ سېلىشىنى قولغا كەلتۈرۈش؛ تۆتىنچىسى، كارخانا ئۆزى جۇغلانما توپلاش.

— سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى قۇرۇپ چىقىشتا، يېزا-بازار كارخانىلىرىغا نىسبەتەن ئاساسلىقى ئۈچ جەھەتتىن قول سېلىش كېرەك: بىرىنچى، تىرىشىپ بازارنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسىنى بەرپا قىلىش. پاي قوشۇپ ھەمكارلىشىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ھۆكۈمەت بىلەن كارخانىلارنى ئايرىپ، ئىگىدارلىق بىلەن باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئايرىپ، ئەسلى قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، تېگىشلىك جانلىلىق ۋە ھاياتىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش. ئىككىنچى، بازار سىستېمىسىنى يېتىشتۈرۈش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش. بولۇپمۇ مەبلەغ، تېخنىكا، تالانتلىق ئادەم، ئۇچۇر قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇھىم ئامىللىرى سىستېمىسىنى يېتىشتۈرۈپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، كارخانىلارنىڭ بازاردا مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىش. ئۈچىنچى، ماكرولۇق تىزگىنلەش سىستېمىسى قۇرۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش.

— شىنجاڭدىكى كۆپ سانلىق ناھىيىلەر «مايىللاشتۇرۇش ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تۇرۇۋاتىدۇ. ستراتېگىيە جەھەتتە «زور تۈركۈمدىكى يۈرۈشلەشكەن» پەن-تېخنىكا سىستېمىسى بىلەن شۇغۇللىنىشتا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، ئۆتمۈشتىكى «ئومۇمىيۈزلۈك يېتىشتۈرۈش، ئېشىپ كېتىش» نىڭ ساۋاقلىرىغا ئاساسەن، «يۆنىلىشنى توغرا تاللاپ، مۇھىم نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈش» كېرەك. ھەرقايسى ناھىيىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۈستۈنلىكى بولغان تايانچ كەسىپلەرنى پەن-تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ۋە بۆسۈش ئېغىزى قىلىپ، چەكلىك مالىيە كۈچى، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچىنى دەل جايىغا ئىشلىتىش كېرەك.

— يايلاقلارنىڭ تۆت پەسىلدە تەڭپۇڭ بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئەتىياز، كۈزدە يايلاقلاردا چارۋا كۆپ بولۇپ كېتىپ، يايلاقلاردا بۇزۇلۇش بولۇۋاتىدۇ. يايلاق چارۋىچىلىقى ياخشى بولمىغان ئايلىنىش ئىچىدە تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ ئۈنۈملۈك يولى: بىرىنچى، ئىشنى دەل جايىدا قىلىپ، يايلاقلارغا قاراپ چارۋىنى بېكىتىش. ئارتۇق چارۋىلارنى پىلانلىق تۈردە پەسىللەرگە قاراپ دېھقانچىلىق رايونلىرىغا يۆتكەپ، بىرىكىش شەكلىدىكى گەۋدىلىك چارۋىچىلىق سىستېمىسىنى قۇرۇپ، بۇزۇلۇپ كېتىۋاتقان يايلاقلارغا ئەسلىگە كېلىۋېلىش پۇرسىتى بېرىش كېرەك. ئىككىنچى، قىش ۋە ئەتىيازدا يەم بىلەن بېقىشنى يولغا قويۇش، «ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇپ چارۋىلارنى ساقلاش» نى «يەم بېرىپ بېقىپ چارۋىلارنى ساقلاش» قا ئۆزگەرتىش، «دۆلەتكە تايىنىش» نى «ئىشلەپچىقىرىشتا ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇش» قا ئۆزگەرتىش كېرەك. ئۈچىنچى، 4-5-ئايلار ئەتراپىدا قوتاندىن چىقىرىپ بوغۇزلاشقا بولىدىغان ئەلا سۈپەتلىك چارۋا تۈرلىرىنى تىرىشىپ يېتىشتۈرۈش ئارقىلىق ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە يايلاقلارنىڭ بېسىمىنى يەڭگىللىتىش كېرەك.

تاجىنسا توختى تەرجىمىسى

ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش ھەققىدە

مەمتىلى تۇردى

ئىسلاھاتنىڭ مەقسىتى — ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش بولۇپ، ئىسلاھات جەريانى بولسا مەسىلىلەرنى بايقاش ۋە ئۇلارنى ھەل قىلىشتۇر. نۆۋەتتە ئىسلاھات ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش يولىدا دۆلەت بىلەن كارخانا، كارخانا بىلەن كارخانا باشقۇرغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋەت مەسىلىسىگە دۇچ كەلدى. بۇ مۇناسىۋەت مەسىلىلىرىنى ئۈنۈملۈك ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئۇيغۇن بولغان ھەرىكەت مېخانىزمىنى ئورنىتىشىمىز كېرەك. ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىش، كارخانىلارنى شىركەت تۈزۈمىدىكى قانۇنىي شەخس ئىقتىسادىي تەشكىلىگە ئايلاندۇرۇش، مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئايرىش، بۇ مۇناسىۋەت مەسىلىلىرىنى توغرا ھەل قىلىشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك ھەرىكەت مېخانىزمىدۇر.

ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمى بىر گۇرۇپ يۇقىرى مۇئاشلىق يۇقىرى، ئوتتۇرا قاتلامدىكى دىرېكتورلار ئىگىلىك باشقۇرىدىغان كۆپ بىرلىكلىك كارخانا باشقۇرۇش تۈزۈمى بولۇپ، ئۇ نۆۋەتتە چوڭ-ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىلارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ چىقىش يولىدۇر. چۈنكى، ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمى مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتى ئېنىق بولغان، بازار ئىگىلىكىنىڭ نەچچە يۈز يىللىق تەرەققىياتى جەريانىدا قېلىپلاشقان ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى بولۇپ، مەۋجۇت ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدىكى نۇقسانلارنى تۈزىتىشنىڭ ئاچقۇچى. ئۇ ئادەتتىكى كارخانا تەشكىللىگە ئوخشىمايدىغان مۇنداق ئىككى ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرى، شىركەت — بىر قانۇنىي شەخس كوللېكتىپى بولۇپ، قانۇنىي شەخسلىك ئورۇنغا ئىگە. شىركەت مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ پاي قوشۇشىدىن تەشكىللەنگەن قانۇنىي شەخس كوللېكتىپى بولغاچقا، ئۇ ئۆزىنىڭ قانۇنىي مۈلكى ئاساسىدا ئىگىلىك باشقۇرىدۇ. ھەربىر پايچىك ئۆزى چىقارغان مەبلەغ دائىرىسىدە شىركەتتە چەكلىك مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئايرىم پاي چېكىنىڭ مەبلەغ يۆتكەپ كېتىشى ۋە باشقا ئۆزگىرىشلەر ئۇنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. شۇڭا، ئۇ زور ئىستىقبالغا ئىگە. ئەنئەنىۋى كارخانا مەيلى مۈلۈكدارلىق ياكى شىرىكلىشىش تۈزۈمىدىكى كارخانا بولسۇن، ئومۇمەن مۈلۈكدارنىڭ شەخس مۈلكىنى ئاساس قىلىپ ئىگىلىك باشقۇرغاچقا، چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانا باشقۇرۇشقا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. يەنە بىرى، شىركەت — ئايرىم شەخسىي تەرەپتىن ئەمەس، بەلكى بىر قانۇنىي شەخس باشقۇرۇش ئورگىنى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ. ئىرادىلىك كىشىلەر تەرىپىدىن يۈرگۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭ باشقۇرۇش ئورگىنى — مۈلۈكدار، ئەزالار يىغىنى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئىجرا قىلغۇچى خادىمدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ بىرلەشمىسىدىن ھاسىل بولىدۇ. بۇ ئۈچ تەرەپ ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن تەڭپۇڭ مۇناسىۋەت شەكىللىنىپ، مۈلۈكدار ئۆز مۈلكىنى شىركەتنىڭ ئەزالار يىغىنىنىڭ باشقۇرۇشىغا ھاۋالە قىلىدۇ. ئەزالار يىغىنى شىركەتنىڭ

ئەڭ يۇقىرى تەدبىر بەلگىلەش ئورگىنى بولۇپ، يۇقىرى دەرىجىلىك باشقۇرغۇچىلارنى تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىدۇ ۋە ھوقۇق بېرىدۇ. ئۇلار ئەزالار يىغىنى بەلگىلەپ بەرگەن ھوقۇق دائىرىسىدە كارخانا باشقۇرىدۇ.

ئېلىمىزدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار قانۇنىي شەخس دەپ قارالسىمۇ، ئەمما، ئەسلىدىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى شارائىتىدا ئۇنىڭ قانۇنىي شەخسلىك ئورنى ۋە رولى جارى بولمىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى بىلەن ئىشلىتىش ھوقۇقى ئايرىلمىغان. كارخانىچىلار بولسا «پادىشاھنىڭ قىزى ياتلىق بولۇشتىن قورقماپتۇ» دېگەنگە ئوخشاش، كارخانا باشقۇرۇشتا زىيان تارتىپ قېلىشتىن قورقمىدى. پايدا ئالغاندا ئاكاڭ قارىغاي بىرىنچى دەپ، دۆلەتنىڭ ئەركە بالىسىغا ئايلاندى. زىياننى ئۇ سەۋەب، بۇ سەۋەبكە يىغىپ ئېيتقاندا دۆلەتكە دۆڭگەپ قويۇپ، ئۆزىنى زىياننىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ، جەمئىيەتتىن بەھرىمان بولىدىغان نېسىۋىدىن قۇرۇق قالمىدى. نەتىجىدە ئون كارخانىنىڭ بىرى بېجىرىم بولسا، توققۇزى كېمەل بولدى. دۆلەت بىر بېجىرىم بىلەن توققۇز پالەچنى باقتى. ئاخىرقى ھېسابتا دۆلەت ئىقتىسادىي جەھەتتە خاراب بولۇپ، خەلق تۇرمۇشى قىيىنلاشتى. بۇ پاجىئەگە ھېچكىممۇ ئىگە بولمىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ بىردىنبىر سەۋەبچىسى ئەنئەنىۋى ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىدى. شۇڭا، بۇ خىل تۈزۈلمىنى ئىسلاھ قىلىش پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئالدىغا جىددىي ۋەزىپە بولۇپ قويۇلدى. مەسىلىلەر ئون نەچچە يىللىق ئىسلاھات-ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ تۈرتكىسىدە زور دەرىجىدە ھەل قىلىنىپ، ئىقتىسادىي تۇرمۇش كۆپ ياخشىلاندى. ئەمما، بۇ پەقەت بىر ئوڭشىلىش يۈزلىنىشى بولۇپ، تولۇق ئوڭشىلىپ بولغىنى يوق. چۈنكى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان دۆلەت ئىلكىدىكى ھەر دەرىجىلىك كارخانىلار، بولۇپمۇ چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىلار تېخى ھەقىقىي چىقىش يولىغا ئېرىشكىنى يوق. شۇڭا، تارىختىن كېلىۋاتقان بۇ بىر قاتار مەسىلىلەرنى ئۈزۈل-كېسىل ھەل قىلىش ئۈچۈن ۋە ئىسلاھ قىلىپ قايتا قۇرۇش جەريانىدا كېلىپ چىققان تۇرپىلاڭدىن توقاچ ئوغۇرلاپ دۆلەت مۈلكىنى تالاڭ-بۇلاڭ قىلىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىك باشقۇرۇشتا ھۆكۈمەتسىزلىك، مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىدىغان، مالىيىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، دۆلەتكە زىيان سالىدىغان، ئومۇمنىڭ ھېسابىغا شەخسىي يەپ-ئىچىدىغان بىر قاتار يېڭى مەسىلىلەرگە بىر يولىلا خاتىمە بېرىش ئۈچۈن، ئىسلاھاتنى دادىل ھالدا چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، دۆلەت ئىلكىدىكى بارلىق كارخانىلارنى شىركەتلەشتۈرۈش، ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، دۆلەت بىلەن كارخانا ئوتتۇرىسىدىكى مۈلۈك ھوقۇقى مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئايرىش ئىزىغا سېلىش كېرەك. چۈنكى، ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمىنى يولغا قويغاندا: بىرى، مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ پاي ھوقۇقى ئېنىق ئايرىلىدۇ ۋە قانۇنىي شەخس مۈلۈك ھوقۇقى ئورنىتىلىدۇ. شىركەت — مۈلۈكنىڭ قانۇنىي شەخس كوللېكتىپى بولۇپ، تەبىئىي ئادەمگە ئوخشاش ھەق-تەلەپ ھوقۇقىدىن بەھرىمان بولىدۇ ۋە ھەق-تەلەپ مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا دۆلەت مۈلكى، شىركەت مۈلكى ۋە شەخسىي مۈلۈكنىڭ چەك-چېگرىسى ئېنىق ئايرىلىپ، دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ «چوڭ قازاننىڭ تامىقىنى يېيىش» دەك ئەھۋالىغا ئۈزۈل-كېسىل خاتىمە بەرگىلى بولىدۇ. يەنە بىرى، شىركەتنىڭ قانۇنىي شەخس مۈلكىگە قارىتا ئېنىق بەلگىلىمە چىقىرىش ئاساسىدا قانۇنىي شەخس باشقۇرۇش ئورگىنى قۇرۇلىدۇ. يەنى پايچىكلار قۇرۇلتىيى شىركەتنىڭ مۈلكىنى ئۇ ئۆزى بەلگىلىگەن ئەزالار يىغىنىنىڭ ئىشلىتىشىگە ھاۋالە قىلىدۇ. ئەزالار يىغىنى كارخانا باشقۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك تەدبىرلەرنى بەلگىلەيدۇ ھەم ئىگىلىك باشقۇرۇشقا ماھىر كارخانىچىلارنىڭ باشقۇرۇشىغا

بىلىم بىلەن تالانتنىڭ مۇناسىۋىتى

ئىسلامجان شېرىپ

بىلىم بىلەن تالانت چەمبەرچاس
باغلانغان. بۈيۈك مۇتەپەككۇر ۋە تالانتتۇناس
ئالىملارنىڭ قارىشىچە، سەنئەتكارلىق تالانتى
ئىجادىيەت ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلغۇچى قۇش
بولسا، بىلىم ئۇنىڭ قانىتىدۇر. چۈنكى، ئادەم-
نىڭ چۈشەنچىسىدە بىلىمگە تەشنالىق ئۇنىڭ
ئۆزىنى ھايۋاندىن ئايرىپ تۇرىدىغان ۋە ئۇ-
زىنى بارغانسېرى يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ ماڭى-
دىغان ئەمەلىي ھەرىكەت بولۇپ، بۇ دۇنيادا
«بىلىمدىن ئارتۇق قۇدرەتلىك كۈچ بولمايدۇ،
بىلىم بىلەن قوراللانغان كىشلەر يېڭىلمەي-
دۇ» ①. ئادەم بېشىغا كەلگەن بارلىق كۈل-
پەتلەردىن بىلىم ئارقىلىق قۇتۇلىدۇ. ئادەم-
نىڭ بېشىغا كەلگەن زۇلۇم ياكى كۈلپەت ئا-
دەمنىڭ غاپىللىق بىلەن غەپلەتتە ئۇخلاپ
قالغانلىقىدىن بولۇپ، ئۇ ئەقىل ۋە ئىرادە
ئىنتىلىشلىرى ئارقىسىدا بىلىمنى ھاسا تاياق قى-
لىپ ئورنىدىن تۇرغان ھامان دۇنيانى بىلىشتە
ئىلگىرىلەيدۇ ھەمدە دۇنيانى قانچە بىلگەنسې-
رى ئۆزىنىمۇ شۇنچە چوڭقۇرلاپ چۈشىنىدۇ،
ئېتراپ قىلىدۇ. ئەيىبلىرىنىڭ گۇناھىنى چۈشى-
نىپ ياخشىلىققا ئىنتىلىدۇ ۋە شۇ تۈپەيلى ئى-
لىم-پەن ئىشقىدا ئېرىشمۇ يەڭ يانىدۇ. بۇ ئوت
ئادەمنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن سىلكىپ ئويغى-
تىپ، ئۇنىڭ بېشىدىكى زۇلۇم ياكى كۈلپەتنى
ئۆتكۈنچى نەرسىگە ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. مۇشۇ
ئىزچىللىق بۇتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ تارىختىن بۇ-
يان ئۆزلىرىنى ھايۋانلار دۇنياسىدىن، جاھا-
تاپشۇرىدۇ. مانا شۇنداق بولغاندا ھۆكۈمەت
بىلەن كارخانىلارنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئايرىش
ھەقىقىي ئىشقا ئېشىپ، مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ
ئەلڭ ئاخىرقى ئىزگىنلەش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك
قىلىش شەرتى ئاستىدا. ئىگىلىك باشقۇرۇش
مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ ھەم ھە-
قىقىي باشقۇرۇش ئىزىغا چۈشىدۇ.

ئومۇملاشتۇرغاندا، نۆۋەتتىكى ئىقتىساد
خەلقئارا ئىش تەقسىماتى ئاساسىدا دۇنياۋى
بىرلىككە كېلىۋاتقان ئىقتىساد، خەلقئارا ئىش
تەقسىماتىدىن پايدىلىنىپ، دۇنياۋى بىرلىككە
كەلگەن ئىقتىسادتا تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە بو-
لۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىگىلىك باشقۇ-
رۇشتا ئورتاق ھەرىكەت مېخانىزمىغا ئىگە بو-
لۇش كېرەك. ھازىرقى زامان كارخانا تۈزۈمى
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇ-
رۇشقا ئۇيغۇن كېلىدىغان، قانۇنلاشقان، قېلىپ-
لاشقان ئورتاق ھەرىكەت مېخانىزمى بولۇپ،
ئىچكى جەھەتتە ئىسلاھات-ئېچىۋېتىش سىيا-
سىتىگە، جۈملىدىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى
ئازاد قىلىپ، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ،
ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، زامانى-
ۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش تەلىپ-
ىگە ئۇيغۇن. تاشقى جەھەتتە، دۇنيا ئەللى-
رىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىغا ماسلىشىپ،
خەلقئارا ئىش تەقسىماتىدىن پايدىلىنىپ، دۆلە-
تىمىزنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتىنى خەلقئارا سە-
ۋىيىگە يەتكۈزۈش تەلىپىگە ئۇيغۇن.

① گوركىي: «تەپەككۇر گۈلشەنى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى.

uyghurkitap.com

لەت دۇنياسىدىن،... ئازاد قىلىپ كېلىۋاتقان يولى بولغاچقا، سەنئەتكار تالانتلار باشقا-باشقا ئىشلاردا كارامەت كۆرسەتسىمۇ، بىلىمگە بىردەك پەرۋانە بولىدۇ. شۇڭا، بىزمۇ تالانت چېنىقتۇرۇشنىڭ ئۇرۇقىنى بىلىمدىن ئىزدەپ، ئەبەدىي ھەقىقەتلەرنىڭ بۈگۈنكى ئىسپاتى، ئىنسانلىقىمىز ھەم ۋەتەن خاسلىقىمىزنىڭ گۇۋاھچىسى، كەلگۈسى بەختىمىزنىڭ چىرىغى بولغان كىتابلارنى بايراق قىلغان ھالدا ئۆگىنىشكە تەلپۈنىمىز.

تالانت دېگەن نامنىڭ ئىچكى ساپاسى ھېسابلىنىدىغان ئىقتىدارنى ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، جەمئىيەتتە قابىلىيەتكە قارىتا تۈزلۈك-تۈمەن تەلەپلەر بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئورۇندايدىغان خىزمەت-تۈرلىرىگە قاراپ ئۇ يەنە ھەرخىل تەرىپلىنىدۇ. ئەمما، قەدىمدىن ھازىرغىچە ئىقتىدارغا بېرىلگەن ناھايىتى كەڭ ھەم تەكرار تەبىر ھەم باياناتلارنى يىغىپ كەلگەندە، ئۇنىڭدا، ئاساسلىقى، ئۈچ خىل ئامىل بار، بۇلار بىلىم، نەزەر دائىرە ۋە قابىلىيەتتىن ئىبارەت. بىلىم دېگىنىمىز بىر ئادەمنىڭ ئوقۇش تارىخىنىلا ئەمەس، بەلكى، ئوقۇش قابىلىيىتىنى، ئوقۇش پۈتتۈرۈش گۇۋاھنامىلىرىنىلا ئەمەس، بەلكى، سەۋىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. بىر ئېغىز گەپكە يىغىقاندا، بىلىم — ھەقىقىي، ئەمەلىي كامالەت دەرىجىسىدۇر. بىلىم، ئاساسلىقى، سۇبيېكت (بىلگۈچى) نىڭ ئوبيېكت (بىلىنگۈچى دۇنيا) نى ئەقلىي بىلىش باسقۇچىغا ئۆتكۈزۈش جەريانىدا تۇرىدۇ. نەزەر دائىرە ئاللىقاچان ئىگىلەپ ئالغان بىلىملىرىنى تەتبىقلاپ تەكرار بىلىش ئېلىپ بارىدىغان جەريان بولۇپ، بۇ بىلىپ ئېلىنغان بىلىمنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە چوڭقۇرلىشىش، بىلىنمىگەن بىلىملەرگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان ئۆگىنىملىك ئىزدىنىش جەريانىدۇر. نەزەر دائىرە ئادەتتە ئەقلىي قابىلىيەت ياكى پاراسەت دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق ئەقلىي قابىلىيەت ماكرو جەھەتتە ئالدىن كۆرۈش قابىلىيىتى، مىكرو جەھەتتە كۆزىتىش قابىلىيىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بىلىم بىلەن نەزەر دائىرە دېگەن ئادەمنىڭ مېڭە دەرياسىدا ئۈزۈپ يۈرىدىغان كېمە بولۇپ، بۇلار بۇنداق ئۈزۈشلىرىنى ئادەمنىڭ تەپەككۇر پائالىيىتى داۋامىدا ئورۇندايدۇ. بۇنداق تەپەككۇر ئادەمنىڭ ھەرىكىتىگە تەسىر كۆرسەتكەندە تامامەن قابىلىيەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق قابىلىيەت يالغۇز ئادەملەرنىڭ دۇنيانى بىلىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيانى ئۆزگەرتىشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى ۋە قورالىدۇر. دېمەك، بىلىم تالانتنىڭ ئاساسى؛ نەزەر دائىرە تالانتنىڭ تۈۋرۈكى؛ قابىلىيەت بولسا تالانتنىڭ مودېلىدۇر. بىلىمسىز بۇلارنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەستۇر. شۇڭا بىلىمنى تالانتنىڭ قانىتى ھېسابلاپ، پەقەت بىلىم ۋە يەنە تېخىمۇ مول بىلىم ئارقىلىق قوراللىنىپ، سەنئەتكارلىق ئاسمىنىدا ئۇچۇشقا تەييار تۇرىمىز.

1. بىلىم ئىگىلەش ۋە تەتبىقلاشنىڭ تالانتنىڭ تەرەققىياتىدىكى رولى بىز بىلىمنى تالانتنىڭ قانىتى دېگەندە — بىر ساھەنى ئەمەس، بەلكى، ھەرقانداق بىر ساھەنى نەزەردە تۇتىمىز. شۇڭا، ھەرقانداق ساھەنىڭ پېشۋاسى ياكى سەركىسى ئالدى بىلەن بىلىمگە چاڭقاق ۋە ئۇنىڭ ئۆز تالانتىنى ئۆستۈرۈشتىكى مۆلچەرلىگۈسىز قۇدرىتىنى چۈشەنگىنچىدۇر. ھازىرقى پروزىچىلىقىمىزنىڭ نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان زوردۇن سابىرمۇ ئەنە شۇنداق دەيدۇ. ئۇ بىلىمنى تالانت قانىتى دېگەن سۆز بىلەن توختاپ قالماستىن يەنە «خەلقىگە، ئۆز ئىشىغا سادىق يازغۇچى جەمئىيەت، تەبىئەت، تۇرمۇش ۋە ئىنسان توغرىسىدا كەڭ، چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولۇشى كېرەك» لىكىنى تەكىتلەيدۇ.

ئۇنىڭ سۆزى دۇنياۋى ئالىملارنىڭ يۇقىرىقى قاراشلىرىغا كۆرە ئورتاقلىقنى ئىپادىلەپلا قالماستىن، يازغۇچىلىق خاسلىقىدا تېخىمۇ توغرا ئېيتىلغان. تارمەنىدىن ئېيتقاندا، مول بىلىمدىن ئايرىلغان يازغۇچىلىق، ئالىملىق، ئىختىراچىلىقنى تەسەۋۋۇر قىلىش ساراڭلىقنىڭ بىر تۈرى. بىز ئادەتتە ئېيتىدىغان ئادەمنىڭ ئىقتىدارى، جۈملىدىن تالانت تېگى-تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە بىلىمنىڭ جەۋھىرى. ئۇ ئادەتتە ئادەمنىڭ كۆپلىگەن بىلىملەرنى جۇغلە-

شى، بىلىمگە ئىلمىي يوسۇندا ئىش قوشۇشى، ئىجادىي تەتبىقلىشى داۋامىدا شەكىللىنىدۇ. تالانت ئىچىدە پىكىر قىلىش ئۇسۇلى ۋە ماھارەت ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا بىلىمنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ شەكىللەنگەنلىكتىن، تالانت تەركىبىدە بىلىم ئاساس بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. شۇنداق بولغانلىقتىن، كىمىكى ئۇتۇق قازىنىش تەسەۋۋۇرىدا بولۇپ، بىلىمى بولمىسا، ئۇ قاناتلىق ئەمما ئاياغسىز بولۇپ قالىدۇ. بارلىق ئالاھىدە تالانتلارنىڭ دەسلەپتىلا بىلىم مەستانىلىرىدىن بولۇپ قېلىشىدىكى سىر ئەنە شۇدۇر. شۇنداقلا ئىجادىي پائالىيەتلەر داۋامىدا مېڭىنى ئىشلىتىش سەنئىتىنى ئىگىلەش، پىكىر-تالانت ئۇچقۇنلىرىنى تۇتۇپ ئېلىش ئىنتايىن مۇھىم. ئادەمنىڭ مېڭە ھەرىكىتىنىڭ ئۆز ئالدىغا قانونىيىتى بار. نەزەر دائىرىسى كەڭ بولۇش، ئۆگىنىش ياكى كۆزىتىش ئارقىلىق ئېرىشكەن ماتېرىياللارنى ئۇلاپ تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق ئۆز ئالدىغا يەكۈن چىقىرىش ھەمدە بۇ يەكۈنلىرىنى ئەمەلىيەتتە سىناپ كۆرۈش ئىجادىي قابىلىيەتنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇلى. لېكىن، بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن مول بىلىم بولۇشى شەرت، بۇنداق بولمايدىكەن، ئادەم پىكىر قىلىشتا زور چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. ئىجادىيەت تەجرىبىسى مول ئالاھىدە تالانتلىق ئالىملار: باشقا پەنلەردە بارلىققا كەلگەن يېڭى ئىدىيەلەر كەسپىي تەتقىقاتچىلارغا ناھايىتى زور ئىلھام ۋە مەدەت بولىدۇ، مول بىلىم بولغاندىلا، ھېچبولمىغاندا بىرەر ساھەدىكى بىلىملەرنى تولۇق چۈشەنگەن ئادەملا ئىجادىيەت يۈرۈشتىنى قولدىن بەرمەي ئۇتۇق قازىنىدۇ، دەيدۇ. مەيلى ئىجادىي قابىلىيەتنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئۈنۈملۈك ئۇسۇللىرىنى جانلىق ئىشلىتىش ياكى باشقا ساھەلەردىن ئىلھام ئېلىپ ئۆزىدىكى تالانت ئۇچقۇنلىرىنى يانغىنغا ئايلاندۇرۇش جەھەتلەردە بولسۇن، بىلىم بولمىسا بولمايدۇ.

كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئادەمنىڭ تالانت ئۇستۇنلۇكى مۇناسىپ تۇغمىلىق ئاساستىكى ئۆگىنىش، تەربىيىلىنىش، چېنىقىش، ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق شەكىللەنگەنلىكتىن، ئۇ ئادەتتە بىلىم قۇرۇلمىسى، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت مۇھىتى ۋە تەپەككۇر ئالاھىدىلىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بىلىمنى ئېلىپ ئېيتقاندا، بىر سىستېمىنىڭ قانچىلىك ئىش قابىلىيىتىگە ئىگە بولۇشى شۇ سىستېمىنى تەشكىل قىلغۇچى قۇرۇلمىلارغا باغلىق بولغاندەك، بىر ئادەمنىڭ قانچىلىك تالانت كۆرسىتىشىمۇ شۇ ئادەمنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىغا باغلىق بولىدۇ. بىلىم قۇرۇلمىسى دېگىنىمىز بىر ئادەمنىڭ ئومۇمىي بىلىمىدىكى ھەرقايسى جەھەتلەردىن ئالغان بىلىمىنىڭ نىسبىتى ۋە ئۇنىڭ قىلماقچى بولغان ئىشلىرىغا ياراملىق دەرىجىدە تەقسىملىنىشىدۇر. شۇڭا، تالانت تەتقىقاتىدا بۇ گەپنى مۇتلەق مۇشۇنداق بېكىتىۋەتكىلى بولمىسىمۇ، بىلىم دېگەننىڭ تالانتنى شەكىللەندۈرىدىغان ئوزۇق ئىكەنلىكىنى بېكىتكىلى بولىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئەگەر بىر ئادەمنىڭ بىلىم مىقدارى ئاز، ئىگىلىگەن بىلىمىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن بولسا ياكى بىلىمىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئاز بولمىسىمۇ بىلىمىنىڭ ساپاسى تۆۋەن بولسا، بۇنداق ئادەمنىڭ تالانتلىق ئادەم بولۇپ كېتىشىدە ئانچە ئۈمىد بولمايدۇ؛ ئەگەر بىر ئادەمنىڭ بىلىم مىقدارى مول، ئىگىلىگەن بىلىمىنىڭ سەۋىيىسى يۇقىرى، ئۇ بىلىملەرنىڭ بىرىكىشى تەرتىپلىك بولسا، بۇنداق ئادەمنىڭ تالانتلىق بولۇپ كېتىشىدە — ئالىم، ئەدىب، سەنئەتكار بولۇپ كېتىشىدە ئۈمىد بولىدۇ. ئەگەر بىر ئادەمنىڭ بىلىمى بەك كۆپ بولۇپ كەتمىسىمۇ، لېكىن سۈپەت جەھەتتىن پەۋقۇلئاددە يۇقىرى بولۇپ كەتسە، بۇنداق ئادەمنىڭمۇ تېخنىكا مۇتەخەسسىسى، ئەدەبىيات-سەنئەت ياكى تەنتەربىيە ماھىرى، ئىختىراچى، ئۇستا دوختۇر ياكى باشقا بىر خىل تېخنىكنىڭ ئۇستىسى بولۇپ كېتىشىدە ئۈمىد بولىدۇ، ئەمما ئوخشىمىغان ئائىلە، دەۋر، رايونلاردا ياشىغان ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، تەربىيىلىنىشىدە ئېنىق پەرقلەر بولىدۇ، شۇنداقلا بىلىم تالانتنىڭ يېتىلىشىدە ئاساس بولسىمۇ، تالانتقا تەڭ بولمىغانلىقى ۋە تەجرىبىلەرنى تالانتنىڭ تەركىبىگە

ئايلاندۇرغىلى بولسىمۇ تالانتقا تەڭ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، تەپەككۇردىن ئىبارەت ئارىلىق تۇتاشتۇرغۇچى تالانت تەربىيىلىنىشىدە يادرولۇق رول ئوينايدۇ. بىز بۇ يەردە پەقەت بىلىمنىڭ تالانت تەرەققىياتىدىكى رولى ھەققىدىلا توختىلىمىز، ئەمما ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى بىر خىل ياكى بىرنەچچە خىل بىلىمنىڭ تەكرارلىنىشى ياراتتىمۇ ياكى ئىجادىيەت ياراتتىمۇ؟ ھازىرقى كۈندىكى تالانت تەربىيىسىدە بىلىمنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويايلى دېسەك، ھازىرقى بىلىملىرىمىزنى تەكرارلاش بىلەن بۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىيات مۇساپىمىزدا ئۇچرايدىغان تۈرلۈك يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلغىلى بولامدۇ؟ ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىدىن ئىبارەت بىر خىل كەشپىياتنىڭ تۇرمۇشىمىزغا بۆسۈپ كىرىشى بىلەن بۇرۇن ھەقىقەت دەپ يۈرگەن شۇنچە كۆپ ئۇقۇملىرىمىز تەۋرەپ كەتكەن يەردە، يەنە بىلىمنى كۈچ دەپ تۇرۇۋالساق پاراسەتكە نېمىدەپ جاۋاب بېرىمىز؟ بىز بۇنداق سوئاللار نەزىرى بىلەن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىغا يەنە بىر نەزەر سالغىنىمىزدا، ئىنسانىيەتتە زىلزىلە پەيدا قىلغان سېھرىي-ھېكمەتلەر مول بىلىم ھەم ئۇنى جانلىق تەتبىقلايدىغان ئىجادىي پائالىيەت ئارقىلىق بولۇۋاتقانلىقىنى، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ پىكرى ئەنە شۇنداق مەۋجۇت شەيئىلەرنىڭ سىرىنى ئاچقۇچى ھەر زامان ئالىملىرىنىڭ پاراسەت مۆجىزاتلىرىدىن تەسىرلىنىپ ئىلگىرىلىگەنلىكىنى كۆرىمىز.

كۆز ئالدىمىزدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىغا قارايلۇق، ھازىر بىزدە ئىشلىتىلىۋاتقان ئاپتوماتىك ماشىنىلار بۇرۇنقى بىلىملىرىمىزنى تەتبىقلاش ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان، بۇلار ئىنسانلارنىڭ غەيرىي ئىجادىي بولغان پائالىيەتلىرىنى ئورۇنداپ كېتىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتنى يەنە مۇشۇ نىزام بىلەن بولىدۇ دېگەندە، ماشىنىلار تېخىمۇ تاكامۇل سەۋىيىدە ئىنسانلارنىڭ غەيرىي ئىجادىي بولغان پائالىيەتلىرىنى ئورۇندايدۇ. ئەمما، ھېچقانداق ئىلغار ماشىنا ئادەمدىكى ئەقلىي پائالىيەتنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. بۇنداق ئىكەن، كىشىلىك ھاياتنىڭ ئۆلمەس قىممىتى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ياخشى نام، ياخشى خەت ئۆلمەيدۇ» دېگەن ھېكمەتتىكىدەك ئىجادىي پائالىيەتلەردە مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. ياخشى نام بۇرۇنقى بىلىملىرىمىز بىلەن قالدۇرۇلغان بولسا، ئۆلمەيدىغان ياخشى خەت يېڭى ئىجادىي تەپەككۇرىمىزنىڭ مەھسۇلى بولۇپ مەيدانغا چىقىپ، تۇرمۇشىمىزغا يېڭى ھاياتىي كۈچ بېغىشلايدۇ. ئىنسانلار جەمئىيىتىدە يۈز بەرگەن ھەربىر يېڭىلىنىش ۋە ئۆسۈش ئەنە شۇنداق ئىجادىي قابىلىيەت ئارقىسىدا بىرەر ئىجادىي نەرسىنى بەلگە قىلغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن. ھازىرقى كۈندىمۇ، ئىجادىي قابىلىيەتنىڭ بىخلىنىشى، پىشىپ يېتىلىشى ۋە سەكرىشى ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسى ۋە ئۇنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىدىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولماقتا. بىراق ئىنسانلار دەسلەپكى چاغلاردا بۇنى بىلىپ يېتەلمىگەنلىكتىن، ئادەمگە باھا بەرگەندە ماھىيەتلىك بولمىغان بەزى يۈزەكى ھادىسىلەرنى تۇتۇۋالغان ۋە ئادەم بىلەن ھايۋانلارنى سېلىشتۇرما قىلىش ئارقىلىق ئادەمگە تەبىر بەرگەن. بۇ خۇددى ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي مەنبەسى ئۈستىدىكى ئىزدىنىش چوڭقۇرلاشمىغاندا، ئەقلىنى يۈرەكتىن ياكى كۆكۈلدىن ئاقتۇرۇپ، ئەقلىنىڭ مەنبەسى چوڭ مېڭىگە سەل قارىغاندەك ئىدى. لېكىن، ئىنسانلارنىڭ ئىجادىيەت ماھىيىتى بىلەن ئىنسانلار تارىخىنىڭ ئوبيېكتىپ تەرەققىيات قانۇنىيىتى بىردەك بولۇپ، بۇرۇنقى چاغلاردا كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ماھىيىتىنى بىلىپ يەتمىگەن تەقدىردىمۇ تارىخ ھەرقاچان ئاشۇ ماھىيەتنىڭ قۇدرىتى بىلەن يارالغان. شۇڭا، بىز تارىخنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئوبيېكتىپ، مۇقەررەر بولىدۇ دېگەندە، تارىخ قانۇنىيەت رولىنىڭ مېخانىزمىدا ئادەمنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى بارلىقىنىمۇ نەزەردە تۇتىمىز. چۈنكى بىر تەرەپتىن، ئادەم مۇئەي-

يەن ئىجتىمائىي شارائىتتا ئىجادىيەت ئېلىپ بارىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، تارىخنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى يەنە ئادەمنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنى، ئۆزىنى رېئاللاشتۇرۇشنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ھالقىسى قىلىدۇ. مۇشۇنداق ئىككى تەرەپ بىر-بىرىنى ئۆزئارا تولۇقلاپ، ئىنسانلار ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ جانلىق تارىخىي جەريانىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ناھايىتى جانلىق بولغان بۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇش جەريانى ئىنسانلارنىڭ ئىستىخىيىلىك ھالدا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشتىن ئاڭلىق ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىشقا ئۆتۈش جەريانى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھايۋانلاردىن ئايرىلىشى قانچە يىراقلاشقانسېرى بۇ جەريان شۇنچە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ئىنسانلار ئىستىخىيىلىك ھالدا بارلىققا كېلىدىغان بارلىق ئالدىنقى شەرتلەرنى ئاڭلىق تۈردە ئەجدادلارنىڭ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئېلىپ بارغان ئىجادىيىتى ھېسابلاپ، بۇنداق ئالدىنقى شەرتلەردىكى ئىستىخىيىلىكنى چىقىرىپ تاشلايدۇ.

كىشىلەرنىڭ بىلىم ھەققىدىكى قارىشىمۇ ئۆزىنىڭ ماھىيىتىنى تونۇپ يېتىشكە ئوخشاش بارغانسېرى چوڭقۇرلايدىغان نەرسە بولۇپ، بىلىم بىلەن بىلىمنى تەتبىقلاش پاراستىگە بولغان قارىشى بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىدۇ. قاراپ باقايلى، بىلىم ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان كىشىلەر قەلبىدە ئاجايىپ مۇقەددەس نەرسە بولۇپ كەلدى. بېكوننىڭ «بىلىم — كۈچ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىمۇ ئومۇميۈزلۈك قاراشقا ئايلاندى. كىشىلەر بۇ سۆزنى مۇتلەق ھەقىقەت دەپ قارىدى. بۇنداق قاراش شۇ چاغدىكى كىشىلەر بىلىمىنىڭ ھازىرقىدىن ئازلىقىدىن، بىلىشىنىڭ ھازىرقىدىن يۈزەلىكىدىن بولغانىدى. ئۇچۇر ۋە بىلىم پارتلىغان بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، كىشىلەرنىڭ بىلىمى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىلگىرىلىدى. بىلىشىدىمۇ چوڭقۇرلاش بولدى. بۇنداق ئىلگىرىلەش ۋە چوڭقۇرلاش كىشىلەرگە بىلىمدىن بىلىمنى تەتبىقلاشنىڭ، بىلىم ئىشلەپچىقىرىش پاراستىنىڭ، تالانتنى ئۆستۈرىدىغان تەھلىل قىلىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش قابىلىيىتىنىڭ تېخىمۇ مۇھىملىقىنى ھېس قىلدۇردى. بىلىمنى تەتبىقلاش ۋە بىلىم ئىشلەپچىقىرىش ئىجادىي خاراكتېر ئالغان پاراسەتلىك پائالىيەت بولۇپ، تالانتنى ئۆستۈرۈشكە ناھايىتى مۇھىم تەرەپ ئىكەنلىكىنى، بۇنداق پاراسەتكە بىلىم ئەگلىشەلمەيدىغانلىقىنى تونۇتتى. ھازىر ئالىملارنىڭ ئۇچۇر، بىلىم، پاراسەت ھەققىدىكى قارىشى مۇنداق بولماقتا: ئۇچۇر — قۇم رۇدا ھالىتىدىكى نەرسە بولۇپ، ئاسان ئېرىشكىلى ياكى تەستە ئېرىشكىلى بولىدىغان بارلىق ئەمەلىيەت ۋە ئىدىيىلەرنىڭ يىغىندىسى، ئۇنى مەلۇم ۋاقىتتا كىشىلەر پايدىلانسا بولىدۇ. بىلىم — كىشىلەر زور مىقداردىكى ئەمەلىيەت ۋە ئىدىيىلەرنىڭ يىغىندىسىنى بېيچا سالغاندىن كېيىن تاۋلىنىپ چىققان ۋە كىچىكلىتىلگەن، تەتبىقلاشقا بولىدىغان نەق نەرسە، كۆپ ساندىكى بىلىم مەخسۇس بىلىم بولۇپ، مەلۇم بىر ساھە، مەلۇم ئىلىم، مەلۇم بىر خىل تېخنىكا توغرىسىدىكى بىلىشتىن ئىبارەت. پاراسەت بولسا، ئىگىلىگەن بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا يارىتىلغان بىلىم، تەجرىبە ۋە ئۇسۇللارنى بىلىش، ئىگىلەش، ئۆزلەشتۈرۈش، تەتبىقلاشتىن ئىبارەت. بىلىمنىڭ ئىگىلىنىشىدە ئاز-كۆپلۈك، يۇقىرى-تۆۋەنلىك، پۇختا-ناپۇختىلىق پەرقلىرى بولىدۇ. پاراسەتتە بولسا يول ئېچىپ مېڭىش ۋە يېڭىلىق يارىتىش، كونىلىقنى ساقلايدىغان بېكىنمە، تۇرغۇن ھالەتلەرگە خاتىمە بېرىشكە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئىلىم-پەن بىلىملىرىنىڭ ئىجادىي كۆتۈرۈلۈشىدىن ھاسىل بولۇپ، ئىلىم-پەننىڭ نەق بارلىقىدىن ھالقىپ كەتكەن سەۋىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مۇشۇنداق سەۋىيىنىڭ يېتەكچىلىكى بولغاندىلا، ئۇچۇر ۋە بىلىم ئالاھىدە تەبىقلىنىش قىممىتىگە ئۆزگىرەلەيدۇ. شۇڭا، ئۇچۇر، بىلىم ۋە پاراسەتنىڭ ئوخشىمايدىغان تەرىپى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ: ئۇچۇرلار تەگداش بولىدۇ؛ بىلىم — ئوخشاش

بولمىغان ئۇچۇرلارنىڭ گۇرۇپپىلىشىشى بولۇپ،
چوڭقۇر، تېيىز دەپ ئايرىلىدۇ؛ پاراسەت هايا-
تىي كۆچكە ئىگە جانلىق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈ-
چۈن، ئۇچۇر ۋە بەدىئىي گۈزەللىك بىلەن
تولۇپ كېتىۋاتقان جەمئىيىتىمىزدە، ئىنسانىيەت
جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈۋاتـ-
قان ئۈچ ئامىلنىڭ ئۇچۇر ۋە بىلىمدىن ئىبارەت
ئىككىسىنى ئىگىلەش ناهايىتى زۆرۈر بولسىمۇ،
تېخىمۇ ئەركىنرەك، كۆچلۈكرەك خاسلىقتا ئىگە
هالەتتە تۇرۇپ بىلىمنى تەتبىقلاش ئۇسۇلى —
يېڭىلىق يارىتىش پاراسىتىنى ئىگىلەش ئادەم-
نىڭ ئۆزىدىكى يوشۇرۇن قابىلىيەتنى ئېچىشتا
ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدۇ.

كىشىلىك هاياتنى مىسالغا ئالىدىغان بول-
ساق، ئۇ بىر خىل جەريان، بۇ جەريان
ئەمەلىيەتتە باشقىلار بىلمىنىڭ يول كۆرسىتى-
شىگە، ئاللىقاچان تىكلەنگەن يول كۆرسەتـ-
كۈچلەرگە قاراپ مېڭىشقا، هەتتا بەزى هال-
لاردا باشقىلارنىڭ يېتىلەپ ماڭدۇرۇپ قويۇشىغا
مۇهتاج بولىدۇ. ئەمما، هەرقانداق ئادەم ها-
مان ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل مېڭىشقا مۇهتاج
بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ هاياتى ئۈچۈن ئىجادىيەت
پاراسىتى زۆرۈر بولماي مۇمكىن ئەمەس. ئى-
جادىي پائالىيەت ساهەسىدە كىشىلەر مېڭىش
كېرەك بولغىنى يېڭى يول بولۇپ، بۇنداق يېڭى
يوللاردا بەزىدە ئەگرى يوللارنى بېسىپ ئۆ-
تۈشكە، خەتەرلىك هاڭلاردىنمۇ ئۆتۈشكە
توغرا كېلىدۇ. بۇنداق يوللار قانچە خەتەرلىك
بولغانسېرى شۇنچە ئېچىۋېتىلگەن خاراكتېرغا
ئىگە بولىدۇ. بۇنداق خەتەرلەر پەقەت تۇر-
لۈك ئۆزگىرىشلەرنى ۋاقتى-ۋاقتىدا مۇستەقىل
بىر تەرەپ قىلىش قابىلىيىتى بولۇشنى تەلەپ
قىلىدۇ. شۇنداق بولغانلىقتىن يېڭى يوللاردا
ئۇچرايدىغان ئايلىنىش، ئەگرى-توقايلىق،
خەتەرلىكلەردىن قورقماي، هاياتلىقنىڭ ماكا-
نىنى كېڭەيتىپ مېڭىش، ئۆز ئالدىغا يول تېپىپ
مېڭىش پاراسىتىنى ئۆستۈرۈش، شۈبهىسىزكى،
مۇستەقىل ئىجاد قىلىش روهىغا تېخىمۇ پۇختا
ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ. مانا بۇ تالانت بايرى-
قىنى كۆتۈرۈپ ماڭىدىغان ئادەم ئۈچۈن ئەلا
ياخشى چېنىقىش بولماي نېمە؟

شۇڭا، بەزىلەر باكلاۋىر، ماگىستىر،
دوكتور ياكى باشقا ئىلمىي ئۇنۋانلارنىڭ قالپى-
قىنى كىيىۋېلىپ ئۆزىدىكى يوشۇرۇن تالانت
ئىقتىدارنى ئىجادىي نەتىجىلەرگە ئايلاندۇرال-
مايدىغان كىشىلەرنى ئانچە ئەقىللىق هېسابلاپ
كەتمەيدۇ. يازغۇچى ۋە ئالىملارنىڭ كۆپچىلىكى-
مۇ تالانتنى ئۆستۈرۈشتە بىلىمنى تەكىتلەش
بىلەن بىر چاغدا، تېخىمۇ ئەقىللىق بولۇشنىڭ
يولىنى تۇرمۇشنى چۈشىنىپ ئۆلىش ھەمدە شۇ
چۈشەنچىسىنى جارى قىلدۇرۇپ ئىززىتىنى
ئۆستۈرۈش تەرەپتىن كۆرسىتىدۇ.

راست دېگەندەك، دوكتورلارنى مىسالغا
ئالىدىغان بولساق، ئۇلاردىكى مول بىلىم
خەلقنىڭ بايلىقى، مەسىلەن، كىشىلەر ئۇلارنىڭ
خەلقىمىزگە بىرەر خاسىيەتلىك ئىش قىلىپ بې-
رىشىنى كۈتۈپ تۇرىدۇ. ئەگەر ئۇ مول بىلىمنى
تەتبىقلاپ ئىجاد قىلىشتىن ئايرىلسا، قانداق
ئەقىللىق بولالايدۇ ۋە خەلق كۈتكەن ئۈمىد-
لەرنى ئاقلىيالايدۇ؟ ئۇ ئىگىلىگەن بىلىملەرنىڭ
ۋاقتى ئۆتۈپ كەتسە ياكى ئۇ بىلىملەر ئە-
مەلىيەتكە تەتبىقلانماي، ئىجادىي پائالىيەتـ-
لەرگە قاتناشماي قاتاللىشىپ كەتسە، رېئال
تۇرمۇشىمىزنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن
ئاكتىپ خىزمەت قىلالماستىن، بەلكى يېڭى بە-
لىملەرنى توسۇيدىغان ئاپەتكە ئايلىنىپ قېلى-
شىمۇ مۇمكىن. چۈنكى بىرىنچىدىن، ئۇلارنىڭ
قاتاللاشقان بىلىمى ئۇلارنىڭ ئوقۇتۇشى ۋە
يېتەكلىشىدىكى شاگىرتلاردىكى ئىنتىلىشنى بو-
غۇپ قويىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ۋاقتى ئۆتكەن
نەرسىلەر پاراسىتىمىزدىكى يېڭىلىق قوغلىشىش،
تېخىمۇ گۈزەللىككە ئىنتىلىپ تۇرۇپ ئىجاد قىلىش
ئۇرغۇسىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ.

— كۆپ بىلگەن ئەمەس، بىلىمى مەن-
پەئەت بەرگۈچىلا دانادۇر، — دەيدۇ گېربې-
رىت. بۇ تولىمۇ توغرا ئېيتىلغان ئاقىلانە سۆز.
بىر ئادەمنىڭ هەرقانچە بىلىمى بولسىمۇ،
ئەمەلىيەتتە ئۇ خەلققە مەنپەئەت بېرەلمە-

ئۇيغۇر كىتاب تورى www.uyghurkitap.com

سە، « بىر ياخشى ئىش ئالەمچە ئىلىمدىن
ئەۋزەل » دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ، ئۆزد-
ىنىڭ بىلىمنى تەتبىقلاپ تەبىئەت، جەمئىيەت
ياكى روھىي دۇنيانىڭ بىر مەسىلىسنى ھەل
قىلالمسا، ھەتتا كۈندىلىك تۇرمۇشىدىمۇ كونى-
راپ كەتكەن، ھازىرقى كۈندە جانغا ئەس-
قاتمايدىغان بىلىملەرنى ۋەز-نەسىھەتكە ئاي-
لاندۇرۇپ، شۇلار ئارقىلىق باشقىلارغا قول
شىلتىپ جان بېقىشنىڭ كويىدا يۈرسە، بۇنداق
ئادەملەر ئەمگەكچىلەرنىڭ دەرد-ئەسىرىنى
ئېغىرلىتىشتىن باشقا نېمە رول ئوينايدۇ؟ ئۇلار-
نىڭ نامى ئۇنۋان جەھەتتىن ھەرقانچە ئۇلۇغ
بولسىمۇ، ئۇنداق نام خەلققە نېمە بېرىدۇ؟
ئەقلىنىڭ ئېگىز مۇنارىسى بولغان ھەرىكەتچان
تالانت بىزنى ئەنە شۇنداق پالەچ ياكى
تىرىكتاپلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، بىلىم بىلەن جەم-
ئىيەتكە مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان دانالارغا
ئايلاندۇرىدۇ. ئەلا ئەدناسى بىر ۋائىزنىڭ
ئۇزاققا سوزۇلغان سۆزى ئىشتىراكچىلارنى بىزار
قىلسا، بىر يۇمۇرلۇق يازغۇچى تېخىچە جامائەت
ئاڭلىمىغان بىر قىزىق كەپنى قىلغان ھامان
يىغلاۋاتقانلارمۇ كۈلۈپ كېتىدۇ ئەمەسمۇ؟ بۇن-
داق ھالەت پەقەت بىلىمنى تەتبىقلايدىغان
ۋە بىلىم ئىشلەپچىقىرىدىغان پاراسەتنىڭ تا-
لانت ئۈستۈرۈشتە بىلىمدىن بەك رول
ئوينايدىغانلىقىدىن بولماي نېمە؟

بىز شۇڭا، تارىخىي تەرەققىياتنى بايان
قىلغاندا، بىلىملىك ئادەملەرنى تەرەققىيات
باسقۇچلىرىنىڭ ۋەكىلى قىلمايمىز، بەلكى
مەشھۇر ئىجادكارلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجادىي
پاراسىتى باشچىلىقىدىكى ئەمگەكچىلەر ئاممى-
سىنىڭ يۇقىرى ئۈنۈملۈك ئىشلەپچىقىرىش پائالى-
يىتىنى ۋەكىلى قىلىمىز. بۇنداق قىلىش تارىخ-
نىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە، ئىنسانىيەتنىڭ
مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئۇيغۇندۇر.

ئەگەر بىز بۇنداق تەرەققىيات قانۇنىيىتى-
نىڭ ئەكسىچە ھەرىكەتلىنىپ، بۇرۇنقى بىلىم-
لەرنىڭ ۋە ياكى كۆنۈكۈپ كەتكەن ئادەتلى-
رىمىزنىڭ قۇلى بولىدىكەنمىز، پۈتكۈل ھەرىكە-
تىمىزدە ئەتراپىمىزدىكى تۆۋەن سەۋىيىلىك
ھەرىكەتلەرنى ئەندىز قىلىش ۋە ئاللىقاچان
بېكىتىلگەن بىلىم فورمىلىرىنى تەپەككۇر فور-
مىسى قىلىش كېلىپ چىقىدۇ-دە، بىزنىڭ بۇن-
داق قېلىپلاشقان ھەرىكەت ۋە فورمىلىلاشقان
تەپەككۇرىمىز ئىجادىي پىسخىكىغا قارشى تو-
ساققا ئايلىنىپ، بىزدىكى ئىجادكارلىققا ۋە شۇ
ئاساستىكى بەختلىك ھاياتقا ئىنتىلىش رىغبىتى-
نى يوقىتىدۇ. بۇنداق ئاقىۋەت كۆپ ھاللاردا
ھازىرقى زاماندىمۇ خۇددى قەدىمكى زاماندى-
كىدەك ياكى بىكون زامانىدىكىدەك بىلىمنى
كۈچ ھېسابلاپ، بىر تەرەپلىمە ھالدا كونا بى-
لىملەر ئاساسىدىكى ھەرىكەت ئەندىزچىلىكى
ۋە تەپەككۇر دوراپچىلىقىنى بازارغا سېلىشتىن
ھاسىل بولىدۇ. بۇنداق بىر تەرەپلىمە تەشە-
ۋۋۇقات تۈپەيلىدىن كىشىلەردە ئىككى خىل ئې-
غىش كېلىپ چىقىدۇ. بىرىنچىدىن، تەييار
ئەندىزىلەر بويىچە ئىش قىلىش ئىجادىيلىقنى
بەرپا قىلىشتىن ئاسان بولغانلىقتىن، نادانلىققا
ھامىي كۆپ ساندىكى كىشىلەر ئەندىزچىلىككە
ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇنداق ئېغىش ۋە ئۇنىڭغا كۆ-
نۈكۈش ئادەمنىڭ ئىجادىي تەپەككۇر ئاسا-
سىدا ھەرىكەتنى يېڭىلاش قابىلىيىتىنى بارغان-
سېرى ئاجىزلىتىۋېتىدۇ. ئىككىنچىدىن، تەييار
پاكىتلار بويىچە ئىش قىلغاندا، روھىي جە-
ھەتتە خاتىرجەم بولغانلىقتىن، بۇنداق بىر
تەرەپلىمە تەشۋىقات تۈپەيلى كىشىلەردە
« ھەقىقەت ئىزدىگۈچىلەرنىڭ ئۆمرى قىسقا
بولىدۇ، نېمە بولسا شۇنىڭغا ھە-پە قىلمايمىز-
مۇ » دەيدىغان پىكىر غاپىللىقى ئۆسۈپ كېتى-
دۇ. بۇنداق پىكىر غاپىللىقى ئادەمدە كاللا
ئىشلىتىشتىن قورقۇشتىن ئىبارەت مەنىۋى چېكى-
نىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئالىملارنىڭ تەھلى-
لى بويىچە قارىغاندا، مۇنداق ئىككى خىل
ھادىسە ئادەمدىكى ئۆزگىچىلىك ۋە ئىجادىي
خاسلىقنى يوقىتىشنىڭ پىسخىك ئاساسى بولۇپ،
بۇنداق پىسخىك ئاساسنى ئىجتىمائىي جەھەت-
تىن ۋە شەخسلەرنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىن
تازىلىمىغاندا، جەمئىيەتتىكى نۇرغۇن كىشىلەردە

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى www.uyghurkitap.com

كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان جىنگەرسىزلىك بارغانسېرى ئەۋج ئالىدۇ. كىشىلەرنىڭ بەختكە ئېرىشىش ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان ئىجادىي پائالىيەتلىرىگە بولغان مەنىۋى رىغبەت ئاجىزلاپ كېتىدۇ. ھەرىكەت ئەندىزىچىلىكى بىلەن پىكىر فورمىچىلىقىنىڭ زىيانلىرىنى تېزلىكتە كۆرۈپ ئالغىلى بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ خۇددى ئىنتايىن خاتا ۋە ھەر كۈنى جېنىمىزنى قىيناپ تۇرسىمۇ كۆنۈكۈپ كەتكەنلىكىمىز ئۈچۈن «ھەق راست» دەپ تونۇلايدىغان خۇراپاتلىق شوئارلىرىغا، ئارىمىزدا تۈگمەس نىزا پەيدا قىلىۋاتسىمۇ، ئۆزىمىزنىڭ ۋۇجۇدىدا يوشۇرۇن تۇرغانلىقتىن توسىغىلى بولمايۋاتقان پىسخىك ئاجىزلىقلىرىمىزغا ئوخشاش بىزنىڭ تالانت نوتىلىرىمىزنى ئۇشتۇپ، پاراسەت كەپتەرلىرىمىزنىڭ قاناتلىرىنى سۇندۇرىدۇ.

مۇشۇنداق ئاسارەت قاپلىۋالغان ئەتراپقا نەزەر سېلىپ باقايلى: بىلىمنىڭ ئازلىقى، تېيىزلىكى ۋە شۇنچىلىك بىلىم ھەم تەجرىبىلىرىنى ئەندىزىچىلىك ھەم فورمىچىلىقنىڭ دەسمايىسى قىلىۋالغان ئادەملەر مەلۇم ئالاھىدە تەشكىلات ۋە مەلۇم ئالاھىدە خىزمەتكىلا جان-جەھلى بىلەن يۆلىنىۋېلىپ، دۇنيانىڭ باشقا قاسناقلىرىدىكى ھۆرلۈك ھەم دانىشمەنلىك كاناللىرىدىن پارتلاۋاتقان مىڭلاپ گۈزەللىكنى كۆرەلمەيدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى تار بولىدۇ. ئۇلار شۇ تار نەزەر دائىرە بويىچە بىر يۆلەنچۈك تاپقان ھامان خاتىرجەم بولۇپ قالىدۇ. يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى تار بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ خاتىرجەم بولۇپ كۆڭلى قانائەت ھاسىل قىلىدىغان دائىرىسى ناھايىتى تار بولىدۇ. بۇنداق ئادەملەرنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلغانسېرى ھوشيارلىقىنى يوقاتقان ئەقىللىق ئادەملەرمۇ پىكىر قانىباللىقىغا يۈزلىنىپ كېتىدۇ.

پسىخىلوگىيىدە بۇنداق ئەندىزىچىلىك ۋە فورمىچىلىقنى ھايۋانلارنىڭ يېمەكلىك ئىزدىشىگە ئوخشىتىدۇ.

پسىخولوگىيىدە ئېلىپ بېرىلغان بۇ تەجرىبىدە ئالدى بىلەن A ۋە B دېگەن ئىككى ئايلانما قاشا ھاسىل قىلىنغان. ئاندىن شۇ بويىچە ھايۋان يېمەكلىك تەرەپكە قويۇپ بېرىلگەن. A قاشانىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا يېمەكلىك قويۇلغاندىن كېيىن، ھايۋان سىرتتىن قويۇپ بېرىلگەندە كۆپ ساندىكى ھايۋانلار يېمەكلىكنى تاپالىغان. بۇنىڭ ئەكسىچە، B قاشانىڭ سىرتىغا يېمەكلىك قويۇلغاندىن كېيىن ھايۋان ئىچكىرىدىن قويۇپ بېرىلگەندە، ھايۋانلار يېمەكلىكنى تاپالمىغان. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، يېمەكلىك قاشانىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا تۇرغاندا ھايۋان سىرتتىن ئىچكە قاراپ ماڭغانسېرى يېمەكلىككە يېقىنلىشىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلالىغان. يېمەكلىك قاشانىڭ سىرتىدا تۇرغاندا، ھايۋان قاشانىڭ ئىچى تەرەپتىن سىرتىغا ماڭغان، ئەمما، ئايلانما قاشا سەۋەبىدىن يېمەكلىك دەم يېقىنلاپ، دەم يىراقلاپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلىۋەرگەن. دېمەك، ھايۋان نىشانغا يېتىش ئۈچۈن جەزمەن نىشاننىڭ نېرىسىدىن قەدەم تاشلاپ، ئاندىن بارا-بارا نىشانغا يېقىنلاپ كېلىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىلەلمىگەن.

پسىخولوگلارنىڭ قارىشىچە، ئادەمنىڭ تالانت ئۆستۈرۈشى ئۆزىدىكى يوشۇرۇن ئىجادىيلىقنى قېزىشقا باغلىق بولۇپ، بۇنىڭ ئۈچۈن تەييار تەجرىبە ھەم بىلىم بىلەنلا چەكلەنمەستىن، يىراققا نەزەر تاشلاش زۆرۈردۇر. بىلىمنى ئىجادىي تەتبىقلاش بويىچە يىراققا نەزەر تاشلاشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلىش ئۈچۈن، زامانىمىزدا «ماشىنىلار شاھى» نامىنى ئالغان ھېنرى فوردنىڭ ماشىنا ئىجادىيىتىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىغا قاراپ باقايلى، فورد بار بولغان بەش تۈرلۈك بىلىمنى ئىجادىي قوراشتۇرۇش نەتىجىسىدە «فورد» ماركىلىق ئالىي پىكاپنى ئىجاد قىلغان. بۇ بەش تۈرلۈك بىلىمنىڭ بىرىنچىسى، تۇچ قوراللار دەۋرىدە ئىجاد قىلىنغان چاق؛ ئىككىنچىسى، 1520-يىلى ئىجاد قىلىنغان ئىچىدىن يانىدىغان دېۋىگاتېل؛ ئۈچىنچىسى، 1885-يىلى

ئىجاد قىلىنغان يەل بىرىلىدىغان چاق؛ تۆتىنـ-
چىسى، ئاككۇمۇلياتور؛ بەشىنچىسى، ئېلېكتر
چىرىغى بولۇپ، بۇلارنىڭ بىرىكىپ «فورد»
پىكاپىغا ئۆزگىرىشىدە فوردنىڭ تەييار بار بول-
غان بەش تۈرلۈك بىلىمنى يىراققا نەزەر تاش-
لاپ تۇرۇپ ئىجادىي بىرلەشتۈرۈشى، يەنى
«ئىجادىيەت بەلبېغى» بىلەن «تەكرار
قۇراشتۇرۇش تەسەۋۋۇرى» ھەل قىلغۇچ رول
ئوينىغان.

رېئال تۇرمۇشىمىزدىكى پىكرى جەھەتتىن
دورامچىلىقتا كۆنۈپ كەتكەن كىشىلەر فوردقا
ئوخشاش تەييار بىلىملەر ئاساسىدا يىراققا
نەزەر تاشلاش زۆرۈرىيىتىنى بىلەلمىگەنلىكى،
زۆرۈرىيەتنى بىلسىمۇ مۇستەقىل تەپەككۇردىن
كىشىلەرنىڭ كونا بىلىملىرىنى ئەلا بىلگەنلىكى
ئۈچۈن، خۇددى ئايلانما قاشا (B) نىڭ ئىچىگە
كىرىپ قالغان ھايۋانغا ئوخشاش نىشاندىكى
نۇقتىدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىرلا جايدا
مەھكەم ساقلىغۇچى بولۇپ قالغان، بۇنىڭ بىـ-
لەن ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىمۇ شۇ يەرگە ئىسكەنـ-
جىلىنىپ كەتكەن. پىكرى ئىسكەنجىلىنىپ
كەتكەنلىكتىن ئۇلاردا مەقسەتكە يېتىش ئۈ-
چۈن ۋاقتىنچە نىشاندىن يىراقراق تۇرۇپ تۇ-
رۇش ئارزۇسىمۇ قوزغالمىغان، بۇ ئەمەلىيەتتە
نادانلىقتا قالغان كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە ئۆزى
پىكرى جەھەتتىن چەكلىنگەن رايون بەلگى-
لىشى بولۇپ، بۇنداق چەكلەنگەن رايوندىن
پەقەت ھەر ئادەم ئۆزىلا بۆسۈپ ئۆتەلەيدۇ.
چۈنكى كىشىلىك دۇنياسىدا باشقىلار چەكلەپ
تۇرىدىغان رايونلار ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ،
ئەمما ھېچكىم ئادەمنىڭ ئەركىن ئويلاۋاتقان
كاللىسىنىڭ ئىچىگە كىرىپ «چەكلەنگەن را-
يون» بەلگىلەپ قويالمايدۇ. بۇنداق ئىكەن،
ھەر كىمنىڭ كاللىسىدىكى بۇنداق تەييار
نەرسىلەر بىلەن چەكلىنىپ ئەركىن تە-
سەۋۋۇردىن مەھرۇم تۇرۇۋاتقان رايونلار،
ئاساسلىقى، شۇ ئادەمنىڭ پىسخىك پەزىلەت
جەھەتتىكى زەئىپلىكى ياكى نامى ئۇلۇغ ئا-
تالمىش نوپۇزلۇقلارغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇشتىن

كېلىپ چىقىدۇ. ئەمما، سىز شۇنى ئويلاپ
باققانمۇ؟ سىز چوقۇنۇۋاتقان نوپۇزلۇقلارنىڭ
ھېچقانداقلىرى ئاخىرىدا تاماملانغان بىر ھەقىـ-
قەتنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. ئۇلار ئۆز-
لىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن تە-
سەۋۋۇر قىلىش ۋە يېڭىلىق يارىتىش سەپىرىدە
مەلۇم نۇقتىدا توختاپ قېلىپ، سىزنىڭ كېيىـ-
نىڭىزگە كۆنمەيدۇ. بىز چولڭ بولغاندىن كېيىنمۇ
نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئەنە شۇنداق بار
بىلىملىرىمىزنى يېڭىباشتىن ئىجادىي قۇراشتۇ-
رۇش، شۇ ئاساستا ئەسلىدە «ھەقىقەت»
دەپ بۇرگەن بىرمۇنچە ئەخمىقانە يەرلىرىـ-
مىزنى تۈزىتىپ ئالغا باستۇق ئەمەسمۇ؟ شۇنـ-
داق ئەمەلىيەت ئالدىدا بىز يەنە بىلىمنى
تەتبىقلاشنى بىلىم ئىگىلەشتىن ئەلا بىلىدىـ-
غان، بارلىق بىلىملىرىمىزنى يېڭىباشتىن قۇراش-
تۇرۇپ ئىجاد قىلىدىغان پاراسەت باشچىلىقىدىـ-
كى تالانت چېنىقتۇرۇشتىن ئۆزىمىزنى چەتكە
ئالالايمىزمۇ؟ چەتكە ئالالمايمىز، ئەلۋەتتە.
بۇنداق ئىكەن، بىز بىلىم بىلەن تالانتنىڭ
مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلغاندا، بىلىمنى
قەدىرلەش، تەتقىقات ساھەسىگە كىرەلىك
بولغان ئاساسىي بىلىم بىلەن كەسپىي بىلىم-
نى پۇختىلاش بىلەن بىر چاغدا، شۇ بىلىملەر
ئاساسىدا كاللىمىزدىن باشقىلار قىلمىغان ئىجا-
دىي تەسەۋۋۇرلارنى ئۇرغۇتىدىغان پاراسەت
ئىگىسى بولۇشقا ئىنتىلىپ تۇرۇشىمىز كېرەك.
بۇ، بىزنىڭ ئىجادىي ئادەم بولۇشىمىزدىكى
ئەڭ ئالىيجاناب ۋە يۈكسەك پەزىلىتىمىزدۇر.

چۈنكى، بىز مۇشۇنداق قىلغاندىلا پەننىڭ
ئەشەددىي دۈشمىنى بولغان قاتماللىق، جا-
ھىللىقتىن ئازاد بولالايمىز، تېخىمۇ مۇھىمى
كەچكىمىزدىكى كاللىمىزنىڭ خوجايىنى بولۇپ،
باشقىلارنىڭ پىكرىگە ئەگىشىپلا يۈرمەي، ئۆز
ئالدىمىزغا تەپەككۇر قىلالايمىز. كىشىلىك ھا-
ياتتا ئالىملا-باقىسلا قىلىدىغان، كەمتەرانە
تۇرۇپ بىر ئۆپتىشكە بولىدىغان، ئەدەب بىلەن
قول باغلاپ تۇرۇپ ئۆتۈنىدىغان، ھەتتا قىممەت
باھالىق بولسىمۇ، «باش ئۈستىگە» دەپ

بىرىۋېتىدىغان نەرسىلەر بولىدۇ. ئەمما، ئادەمنىڭ كامالىتىنى ئىزدەيدىغان ئۆز ئالدىغا پىكىر قىلىش ھوقۇقىنى بىرىۋېتىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، بىر ئادەم ئۆز ئالدىغا پىكىر قىلىش پەزىلىتىنى يوقاتقان ھامان ئىجادىي تەپەككۇر قابىلىيىتىدىن مەھرۇم بولىدۇ-دە، كىشىنىڭ كۆزىگە جىسمانىي جەھەتتىن مۇستەقىل ئادەم بولۇپ كۆرۈنسىمۇ، مەنىۋى جەھەتتىن باشقىلارنىڭ پىكرىگە قۇل بولۇپ، بۇ دۇنيادا ئىز قالدۇرالمايدۇ.

2. بىلىم ئىگىلەشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى

ئەمما، شۇنى بىلىش كېرەككى، بۇنداق ئىجادىي تەپەككۇر پاراسىتىگە ئىگە بولۇش ھەر ئادەمنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا بولسىمۇ، ئۇسۇل ۋە تاللاش جەھەتتە زامانىمىزدا ئېقىۋاتقان بەزى ئورتاقلىقلارغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بىلىم ئىگىلەشتە تاللاشتا، ئىجادىي تەپەككۇر قىلىدىغان پەزىلەت تۇرغۇزۇشتا شۇنداق خىسلەتكە ئىگە ئادەملەردىن ئۆلگە ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. «ئادەم ۋە ئىقتىدار» دېگەن كىتابىمىزدا تالانتنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئەلا بىلىم قۇرۇلمىسى تۇرغۇزۇش ۋە ئىجادىي تەپەككۇر ئۇسۇلىنى ئىگىلەشكە ئائىت مەلۇمات بەرگەنلىكىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردە پەقەت ھاياتلىقتا تاللاش بولغاندەك، تالانتنى ئۆستۈرۈشتىمۇ بىلىمنى تاللاپ ئۆگىنىش كېرەكلىكىنى، بولۇپمۇ مەدەنىيەتنىڭ جەۋھىرىگە قادىلىشنى تەۋسىيە قىلىش بىلەن گەپنى بولدى قىلىمىز.

— ھازىرقى تالانتلىقلارنى بىلىم تىپى، ئەقلىي ئىقتىدار تىپى، ئىجادىيەت تىپى ۋە كۆپ فۇنكسىيىلىك ئېستېتىك تىپى قاتارلىق تۆت تىپقا بۆلۈش مۇمكىن، — دەيدۇ پروفېسسور لىۋداۋېي، — بىلىم ئەقلىي ئىقتىدارنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئامبىرى، ئەقلىي ئىقتىدار ئىجاد قىلىشنىڭ «مۇقىم مەبلىغى ھەم كۆچمە مەبلىغى»، ئىجادىيلىق بولسا ئادەمنىڭ ئىجادىيەت ئىرادىسى، غايىسى، قىزىقىشنى ئىپادىلەپ بېرىشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلىدۇر. ئىپادىلەش ئۇسۇلى پەقەت ئېستېتىك «ئۆگىنىش ھەم ئىشلەش» تىن ئىبارەت ئىجادىيەت تەسىراتى بىلەن ئۆزئارا بىرلىشىپ، ئېستېتىك قىممەت ۋە ئېستېتىك قىزىقىش دەرىجىسىگە يەتكەندىلا تالانتنىڭ ياكى سەنئەتكارلىقنىڭ غايىۋى دۇنياسىغا يېتىپ بارالايدۇ، يەنى كۆپ فۇنكسىيىلىك ئېستېتىك تىپىدىكى ئادەم بولۇش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلەلەيدۇ...

پروفېسسورنىڭ بۇ سۆزىدە بىر پۈتۈن تالانتلىق ئادەم ياكى سەنئەتكار بولۇش ئۈچۈن، بىلىمنى ئىنسانىيەت پاراسىتىنىڭ ئەڭ ئەلا تەرەققىيات يۆنىلىشىدىن تاللاپ ئۆگىنىش، ئۇنىڭغا ئۇلۇغ غايە، تولۇپ-تاشقان ئىنقىلابىي قىزغىنلىق، پائال تۈردە ئىنتىلىش روھىنى قوشۇپ، گۈزەللىك قانۇنىيىتى ئارقىلىق ئۆزىنى كامالەتكە يەتكۈزۈش كۆرسىتىلگەن. تېخىمۇ مۇھىمى، كىشىلەر ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ ماھىيىتى ئېچىپ تاشلىنىپ، پەقەت مەنىۋى گۈزەللىككە، پەزىلەت كامالىتىگە ۋە ئىجادىي بولغان پاراسەتكە ئىگە بولغان ئادەملەرلا تەبىئەت قانۇنىيەتلىرى، شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى بىرلىكى بىلەن ناھايىتى ئەپچىل يوللار بىلەن كىرىلىشىپ ۋە ھەمكارلىشىپ كېتەلەيدىغانلىقى ھەمدە مۇشۇنداق جىگەرى بار ئادەمدىنلا خەلقى-ئالەمنى تەسلىم ئەيلىتىدىغان گۈزەل جەريانلار ھاسىل بولىدىغانلىقىمۇ يورۇتۇلغان.

روشەنكى، مەنىۋى گۈزەللىك، پەزىلەت كامالىتى ۋە ئىجادىي بولغان پاراسەت جەھەتتىن تەربىيىلىنىش ناھايىتى كۆپ تەرەپلەرگە چېتىلىدۇ. ئەمما، يالغۇز بىلىم ئېلىش نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئۇ ئىجادىي تالانتنى بايراق قىلغانلىقتىن، ئالدى بىلەن جاھان مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرىنى سۈتتىن قايماق سۈزگەندەك سۈزۈپ ئېلىشنى شەرت قىلىدۇ.

بۇنداق مەدەنىيەت جەۋھىرى ئالاھىدە ساھە، ئالاھىدە دەۋرلەردىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىدىكى مەدەنىيەت كرىستاللى بىلەن يول

ئېچىش، يېڭىلىق يارىتىش خاراكتېرىدىكى مەدەنىيەت نەتىجىسىدۇر. مۇشۇنداق مەدەنىيەت جەۋھىرىنى ئىگىلەش تارىخنىڭ قەدىمى بىلەن تەڭ قەدەم باسالايدىغان دەۋر روھى ۋە پاراستىنى ئىگىلىگەنلىك بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن كۆپ ساندىكى ساھەلەردە ئەركىن-ئازادە ئىشلىيەلەيدىغان ۋە ئىجاد قىلالايدىغان مەدەنىيەت ساپاسى ۋە بەدىئىي ئۇسلۇب تۇرغۇزغىلى بولىدۇ.

شۇبھىسىزكى، بۇنداق مەدەنىيەت جەۋھىرىنى ئىگىلەش ئىگىلىگۈچىنىڭ سەۋىيىسىگە باغلىق بولۇپ، ئىگىلىگۈچىدە رايون، دۆلەت، مىللەت ھالقىغان دۇنياۋى ئاڭ ۋە مىللىي مەدەنىيەت مۇھىتىدىكى نەرسىلەرنى دۇنيا سەۋىيىسىگە سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان ھەمدە دۇنياۋى نەرسىلەرنى مىللىي مۇھىتقا ئۆزلەشتۈرەلەيدىغان ماھارەت بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپنى ئورۇنداش شەرتى ئاستىدا ئۆزى تەتقىق قىلىۋاتقان ساھەنىڭ دۇنياۋى سەۋىيىسىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ئەسەرلەرنى ئوقۇش ۋە ئۆگىنىش، مىللىي مۇھىت مەدەنىيەت تارىخىدا بارلىققا كەلگەن كلاسسىكلارنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىدىكى ئىجادكارلىقنىڭ ئەھۋالى، يۈزلىنىشى ۋە نەتىجىسىنى پۇختا ئىگىلەش بولسا مەدەنىيەت جەۋھىرىنى ئىگىلەشنىڭ ئاچقۇچىدۇر. ئەمەلىيەتتىمۇ ھەرقانداق مىللەتتىن ھەرقانداق دەۋردە مەيدانغا كەلگەن تالانتلىق ئادەملەرنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى دۇنياۋى يۇقىرى سەۋىيە بىلەن باغلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ ماددىي ھەم مەنىۋى جەھەتتىكى ئىجادىيەتلىرىمۇ مۇھىتتىن ھالقىپ چىقىپ، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ بايلىقىغا ئايلىنىدۇ.

ئەدەبىيات-سەنئەت گۈللىنىش دەۋرىنى مىسالغا ئالساق، ئالدى بىلەن ئىسلام دۇنياسى باغداتنى پايتەخت قىلغاندىن كېيىن (762-يىلى) قەدىمكى ئىلىم-پەن ئەسەرلىرىنى ئىسلام دۇنياسىغا تەرجىمە قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق، بۇ ئىلىم-پەن بىلىملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا، تېخنىكا تەرەققىياتىغا تەتبىقلىدى، تەتبىقلاش جەريانىدا يېڭى ئېقىملارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئىجاد قىلىش بىلەن ئۇنىڭغا يېڭى مەزمۇنلارنى قوشتى. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ سۇ ئىنشائات قاتارلىق تەرەپلىرىدە زور تەرەققىياتلار بولۇپ، يېزا ئىگىلىك گۈللەپ ياشناپلا قالماي، ھەتتا باغداتتا 100 تۈگمەن تېشىنى چۆرگىلەيدىغان چاقپەلەك بارلىققا كەلدى، قول سانائەت ئالاھىدە راۋاجلىنىپ شەھەرلەردە توقۇمىچىلىق بويۇملىرى، فار-فۇر قاچىلار، خۇش پۇراق بويۇملار ۋە مېتاللىچىلىق، قەغەزچىلىك بارلىققا كەلدى، بۇنىڭغا يانداش ھالدا سودا-تىجارەت ئىشلىرىمۇ ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچى ۋە خەلقئارا بويىچە ئەۋج ئالدى. IX-ئەسىردە ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيالىق تۈرك خارازمىنىڭ ماتېماتىكىسى، قەدىمكى يونانلىق ھىپپوكرات ۋە گالېننىڭ ئەسەرلىرىنى پارس خەلقىنىڭ تەجرىبىلىرىگە قوشۇپ ئۆگىنىپ جارى قىلدۇرغان ئەل رازى (865 — 925) بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تېبابەت تەجرىبىلىرىنى ھىندىستان، جۇڭگو ۋە يونان تېبابىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ «شاھى تېبابەت» نامىنى ئالغان ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا (980 — 1090) دەك كاتتا ئالىملارنىڭ تىببىي پەنلەرگە ئائىت ئەسەرلىرى، باغدات رەسەتخانىسىنىڭ تەجرىبىسى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەردىن بىرونو قاتارلىق ئاسترونوملارنىڭ ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە مىسىرنىڭ قاھىرە رەسەتخانىسىدا ئىشلەيدىغان ئىبنى خەسەم (965 — 1034) نىڭ تېبابەت ۋە ئاسترونومىيە (ئوپتىكا-نۇر ئىلمىگە ئائىت ئەسەرلەرمۇ بار) گە ئائىت ئەسەرلىرى ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ تارقىتىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن، ياۋروپادىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىجادىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ھەيرانۇ ھەس بولۇپ، پەن-مەدەنىيەت گۈللەنگەن ئىسلام دۇنياسىغا تەلپۈندى بولۇپمۇ 1453-يىلى تۈركلەر ۋىزان-

www.uyghurkitap.com

تىيىنى ئىگىلەپ كونستانتىنپولنى ئىسلامبولغا ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، ئىتالىيانلار قاتتىق چۆچۈدى-دە، ئەجدادلىرى قەدىمدە ئىجاد قىلغان كلاسسىكلارنى ۋە ئىسلام دۇنياسىدىن تەرجىمە قىلىنىپ كىرگەن ئەسەرلەرنى ئوقۇپ، ئادەم توغرىسىدا يېڭى چۈشەنچىگە ئىگە بولدى. «كىشىلىك ھوقۇقنى قولدىن بېرىپ قويۇش نادانلىق ۋە قالاقلىقنىڭ مەنبەسى» ①. ئىگەنلىكىنى، بارلىق يامان ئاقىۋەتلەر، ھەتتا ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان مەھكۇملۇقلارنىڭ مانا مۇشۇنداق ئۆزىنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا ئاگاھ بولمىغانلىقتىن كېلىپ چىققانلىقىنى تونۇپ يەتتى. بۇنىڭ بىلەن مۇنداق خورلۇقنى يوقىتىش ئۈچۈن ئادەمنى مەركەز قىلىپ خرىستىئان ئىلاھىنى مەركەز قىلغان فېئوداللىققا قارشى ئىنسانپەرۋەرلىك بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈردى. ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ داھىسى پېتراركا (1304 — 1374) «ئادەم ئۆز-ئۆزىنى يارىتىدۇ، ئۇ ھايۋان دەرىجىسىگە چۈشۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن، ئىلاھ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشىمۇ مۇمكىن. ئادەم نېمىدېگەن كارامەت-ھە! ئۇ ئۆزى تەلەپ قىلغان نەرسىنىڭ ھەرقانداقنى قولغا كەلتۈرەلىشى، ئارزۇ قىلغان نەرسىنىڭ ھەرقانداقىغا ئېرىشەلىشى مۇمكىن. ئادەم تۆرىلىشتىلا بارلىق ئىمكانىيەتلەرگە ئىگە ھالدا تۆرىلىدۇ» ②. دېگەن خىتابنى چىقاردى. بۇنداق ئىلغار ئىدىيىنىڭ ئاۋۋال ئىتالىيىدە، ئاندىن غەربىي ياۋروپادا تارقىلىشى، كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئىدىيە تەييارلىقى، بۇرژۇئازىيىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ئۈچۈن يول تۈزلەش بولدى. بۇنداق ئىنقىلاب نەتىجىسىدە كىشىلەرنىڭ ئۆز تەلىپىنى قاندۇرۇش كورەشلىرى ئەۋج ئالدى،

كاپىتالىستلارمۇ يەڭنى تۈرۈپ سانائەتكە ئاتلاندى، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى زور قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەپ، ياۋروپانىڭ يۈكسەك ماددىي مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشقا ئاساس ياراتتى. دۇنيا تارىخىدا ئەدەبىيات-سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش دەۋرى دەپ ئاتالغان بۇ دەۋر ئىتالىيىنى، ئىتالىيىدىن ھالقىپ ياۋروپانى مەركەز قىلغان ھالدا پۈتكۈل دۇنياغا كىشىلىك ھوقۇق ۋە ئادەمنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتى ھەققىدە چۇقان سېلىپ، تەپەككۇر قابىلىيىتى، ئىجادىيەت قىزغىنلىقى، خاسلىقى، پەزىلەت خاراكتېرى، بىلىمنىڭ كەڭلىكى ۋە ئۇنىۋېرساللىقى، ھۈنەر-سەنئەتنىڭ كۆپ خىللىقى جەھەتلەردە پۈتكۈل دۇنياغا تېتىيدىغان گىگانت ئادەملەرنى يارىتىپ، دۇنيانى يېڭى گۈزەللىككە باشلىدى. ئەدەبىيات ساھەسىدە كۆركەم تاجلىق شائىر نامىنى ئالغان فلورېنسىيىلىك پېتراركا (1304 — 1374)، «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كەنجى شائىرى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە يېڭى زاماننىڭ تۇنجى شائىرى» نامىنى ئالغان فلورېنسىيىلىك شائىر دانتىنى (1265 — 1321)، «ئون كۈنلۈك ئىشلار توغرىسىدا» نىڭ ئاپتورى فلورېنسىيىلىك بوكاچچۇ (1313 — 1375)، ئىسپانىيىلىك سىرۋانتىس (1547 — 1616)، ئەنگلىيىلىك شېكسپىر (1564 — 1616) قاتارلىق دۇنياۋى چولپانلار، سەنئەت ساھەسىدە ھەر تەرەپتىن تالانتلىق بولۇپ ئەڭ مەشھۇر نام ئالغان فلورېنسىيىلىك لېو ناردو داۋىنچى (1452 — 1519)، فلورېنسىيىلىك مېكلئاند جېلو (1475 — 1564) قاتارلىق چولپانلار، تەبىئىي پەنلەردە پولشا ئاسترونومى نىكولاي كوپېرنىك (1473 — 1543)، ئىتالىيىلىك گىئوردانو برونو (1548 — 1600)، ئىتالىيىلىك كاللىلو گاللىلېي (1654 — 1642) قاتارلىق چولپانلارنى مەيدانغا چىقىرىپ، ئىنسانىيەتنىڭ يادىدىن مەڭگۈ چىقىپ كەتمەيدىغان ئۇلۇغ مۆجىزىلەرنى ياراتتى. بۇ دانىشمەنلەر بارلىققا كەلتۈرگەن ئەسەرلەر پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى ھەر تەرەپتىن ئۈستۈرۈشكە دەستۇر بولدى. دېمەك، ئىنسانلار ئەنە

① جاڭ تاڭسىك: «ئىجادىيەت جەريانىدىكى ئادەم» خەنزۇچە نەشرى، 10-بەت.
② پېتراركا: «دۇنيانىڭ قىسقىچە تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 684-بەت.

شۇنداق دۇنياۋى سەۋىيىدىكى ئالىملارنى مەدەنىيەت بايرىقى قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مۇھىتىنى بارغانسېرى يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ، قالاقلىق، نادانلىق ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، كىشىلىك خورلۇقىغا خاتىمە بېرىش بىلەن پارلاق كەلگۈسىنى ئاچىدۇ.

مىللىي مۇھىتىمىزنى ئالىدىغان بولساق، قاراخانىلارنىڭ تىررىتورىيىسىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، كېيىنچە ئىسلامىيەت پەلسەپىسىنىڭ ئاساسچىسى ۋە شەرقنىڭ ئارستوتېلى نامىنى ئالغان ئەبۇناسىر فارابى (837 — 950)، شاھى تىباۋەت ئەبۇ ئېلى سىنا (980 — 1037)، ئاسترونوم، تارىخشۇناس، كالېندارچى ئۇلۇغ ئالىم ئەبۇ رەيھان بورۇنى (972 — 1049)، يۈسۈپ خاس ھاجىپ (1008 — 1085)، مەھمۇت قەشقەرى (1030 — 1090) قاتارلىق دۇنياۋى ئىلىم چولپانلىرىمۇ X, XII ئەسىرلەردە يۈكسەك تەرەققىي قىلغان ئىقتىدار ۋە مەدەنىي ھاياتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. «بۇ دەۋردە يېزا ئىگىلىك بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي بولۇپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئولتۇراقلىشىش كۈچىيىپ، شەھەرلەر تېخىمۇ ئاۋاتلىشىپ كەتكەنىدى. ئاۋاتلاشقان شەھەرلەردىن قەشقەر، خوتەن، بالاساغۇن، ئوترار، تاشكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا قاتارلىق شەھەرلەردە ئىقتىساد، سودا، قول-ھۈنەرۋەنچىلىك بەكمۇ تەرەققىي قىلغانىدى. بولۇپمۇ قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەر شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز ئارا ئۇچرىشىپ، ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدىغان نۇقتا بولۇپ، ئۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن دۇنياۋى شەھەرگە ئايلانغانىدى. قاراخانىلار شەرقتە سۇڭ سۇلالىسى، قىتانلار خانلىقى؛ غەربىي جەنۇبتا غەزنەۋىلەر، سالجۇقىيلار ئارقىلىق ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران بىلەن، غەربتە غەربىي ئاسىيا، شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا، شىمالىي ئافرىقا بىلەن سودا ئالاقىسى قىلاتتى» ①. بۇ چاغدا بۇ يەردە مەيدانغا كەلگەن كلاسسىك ئەسەرلەر دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئىلغار ئامىللىرىنى، ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەنلەرنىڭ جەۋھىرى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان ھالدا مەيدانغا چىققانىدى. بىز باشقىسىنى قويۇپ تۇرۇپ، پەقەت «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ئۆگىنىدىغان بولساقلا، قەدىمكى ۋە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئالەمشۇمۇل مەدەنىيىتىمىزنىڭ تۈرلۈك تەرەپلىرىنى بىلىپ ئالالايمىز. بۈيۈك كلاسسىكىمىز «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت داھىيانە ئەسەر شۇ چاغدىكى دۇنيا سەھنىسىدە يۈكسەك ھەم پارلاق ئورۇن تۇتقان مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىنى يىغىنچاقلىغان بىلىملەر بۇلىقى بولۇپ، «نەسىھەتنامە» «ماقال-تەمسىلنامە»، «سىياسەتنامە»، دۆلەتنامە»، «ھەربىي تەبىرنامە»، «ئاسترونومىيە» «قانۇن»، «ئۇتۇفىيە» ۋە شۇ زامان ئېتىبارىدىكى پەن بولۇپ شەكىللىنىپ بولالمىغان بىرمۇنچە ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەنلەرگە ئائىت بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ ئەسەرنى ئۆگەنسەك شۇ زاماننىڭ ئىلغار پىكرى ۋە بىلىملىرىنى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى زاۋان ئانا تىلىمىز بىلەن ئوڭۇشلۇق بىلىپ ئېلىپلا قالماي، ئاجايىپ يۈكسەك بەدىئىي زوق ئېلىپ، مىللىتىمىزنىڭ شۇ چاغقىچە بولغان پۈتكۈل تارىخىي پائالىيەتلىرى، ئىدېئولوگىيىسى، خاراكتېرى توغرىسىدا بىر پۈتۈن قاراشقا ئىگە بولىمىز.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» قاراخانىلار دەۋرىدىكى 7000 گە يېقىن ساپ تۈرك تىلى

① «XI ئەسىردە ئۆتكەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ قەبرىگاھى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1-بەت.

لۇغىتىنى ئەرەب يېزىقى ۋە ئەرەب تىلىدا ئىزاھلاپ، «تۈرك تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنلىرى بويىچە «بۆلۈم ۋە بابلار» غا ئايرىپ، ئوغۇز، قىپچاق، غۇز، ئارغۇ، ياغما، تۇخسى، ياباقۇ، چىگىل، قاي، چومىل قەبىلىلىرىنىڭ تىل شىۋىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ «ئومۇمىي تۈرك تىلى» بىلەن بولغان پەرقلىرى، تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى ۋە ئوخشىماسلىق نۇقتىلىرىنى ئەمەلىي ياكى قىياسلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ، «ئومۇمىي تۈرك تىلى» غا ئورتاق بولغان مۇكەممەل بىر گىراماتىك قائىدىنى ئىشلەپ چىققان» ① ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلنىڭ مۇجەسسىمى بولۇپلا قالماستىن، شۇ چاغدىكى پۈتۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم-پەن، سەنئەت ساھەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ھاكىمىيەت-سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپىۋى ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى، قىسقىسى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىيلار جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىنى لۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەرگەن ئېنسىكلوپېدىيىدۇر. بۇ ئەسەرنى ئۆگىنىش ئارقىلىق تۈركىي قەبىلەلەر ۋە بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلارنى، تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان جايلار، بولۇپمۇ شۇ زاماندىكى قاراخانىيلارنىڭ تېررىتورىيىسى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا ئەللەرگە ئائىت جۇغراپىيىۋى مەسىلىلەر، ھەتتا ئاسىيانىڭ ئەڭ مۇكەممەل ۋە ئەڭ قەدىمكى بولغان خەرىتىسىنى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى باي ئەدەبىي مىراسلىرىنىڭ نەمۇنىلىرىنى، يىراق ئۆتمۈشىمىزدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق فورمىلىرىنى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ماددىي ھەم مەدەنىي تۇرمۇشىغا يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق، تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىك، ھۈنەر-سەنئەت، شەھەر، قورغان قۇرۇش تېخنىكىسى، كۈندىلىك تۇرمۇشقا ئائىت ئۆرۆپ-ئادەت ۋە يۇقىرى سەۋىيىدىكى كىيىنىش، يۈرۈش-تۇرۇش شەكىللىرىنى، كالېندارچىلىق ۋە ئاسترونومىيە بىلىملىرىنى، «خاقانىيە تىلى» نىڭ فونېتىكىلىق، گىراماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرى ۋە لېكسىكولوگىيىسىنى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرىنىڭ فونېتىكا، گىراماتىكا قائىدىلىرىنى ناھايىتى ئىنچام، ئاممىباب چۈشىنىپ ئالالايمىز ھەمدە بۇ ئاساستا پۈتكۈل مىللىي ھاياتىمىز ھەققىدە يېڭى تەسەۋۋۇر يۈرگۈزەلەيمىز.

بۇلارغا ئوخشاش خەنزۇ خەلقىنىڭ «تارىختامە»، «مۇھاكىمە ۋە بايان». «پالنامە» لىرى، گرېكلەرنىڭ «ئىلىيادا»، «ئودىسسا» سى، نېمىسلارنىڭ «نىبېلۇنگ قوشىقى»، فرانسۇزلارنىڭ «رولان قوشىقى»، ھىندىلارنىڭ «راماپانا»، «ماخاپىراتا»، پارسلارنىڭ «شاھنامە» لىرىنى ئوقۇغاندىمۇ ئاشۇ دۆلەت، مىللەتلەرنىڭ تارىخى، تىلى، دىنىي ئېتىقادى، دۆلەت باشقۇرۇش ئەھۋالى، ئۆرپ-ئادىتى... قىسقىسى، ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ھاياتى ھەققىدە باشقا ھېچقانداق ئەسەرلەر ئارقىلىق بىلىپ ئالغىلى بولمايدىغان مەلۇمات ۋە باشقا ئەسەرلەر ئارقىلىق ئېرىشكىلى بولمايدىغان سەۋىيىگە ئىگە بولىمىز. شۇڭا، زۆرۈر بولغان بەزى بىلىملەرنى ئېلىش ئۈچۈن، بەزى ئەسەرلەرنى نىشانلىق ئوقۇشقا توغرا كېلىدۇ، تۆۋەن دەرىجىلىك مەدەنىيەت قانلىمىدا ئەگىپ يۈرۈشتىن ساقلىنىش كېرەك. ئەمما، دۇنيا ۋە مىللىي مەدەنىيەت مۇھىتىدىكى كلاسسىكلارنى ئۆگىنىشنى تالانت چېنىقتۇرۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلىش دېگەنلىك، كلاسسىكلار، نوپۇزلۇقلارنىڭ پاراسىتىنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ، تاسقاپ قوبۇل قىلىش كېرەك دېگەنلىك بولىدۇكى، ھەرگىز ۋاقىتنى ئۆتۈپ كەتكەن پاراسەت مەبۇدلىرىنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ، ئۆزىنى يوقىتىپ قويۇش ياكى ئۆزىنىڭ ئىجادىي غۇرۇرىنى

① ئابلىمىت روزىنىڭ «ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»» دېگەن ماقالىسىدىن.

تۈۋەنلىتىش دېگەنلىك بولمايدۇ. چۈنكى، بىز-
نىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى ئۆگىنىشىمىز-
دىكى مەقسەت — ئالدىنقى قاتاردىكى
كلاسسىكلارغا دىئالېكتىك مۇناسىۋەتتە بولۇپ،
ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاللىقانداق بىر ئېقىمغا
چوقۇنماستىن، ئالدىنقى قاتاردىكىلەر دېگەننى
تۇرلۇك ئېقىملار، ئىلمىي مەزھەپلەر ھاسىل
قىلىۋاتقان ئومۇمىي سەۋىيە دەپ قاراپ،
ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرىنى ئۆز-
لەشتۈرۈش بىلەن بىر چاغدا، ئۆزىمىزنىمۇ
جەۋھىرى مەدەنىيەت ئىجادكارلىرىنىڭ قاتارىغا
كىرگۈزىدىغان ئەلا پىشىقا ھاسىل قىلىشتىن
ئىبارەت. بىزدە مانا مۇشۇنداق ھەم قوبۇل
قىلىدىغان، قوبۇل قىلغاندىمۇ جەۋھەرلىرىنى
قوبۇل قىلىدىغان، ھەم ھەرقانداق ئۆگىنىش
ۋە قوبۇل قىلىشلاردا ئۆزىمىزنىڭ غورۇرىنى يو-
قىتىپ قويمايدىغان، ئاخىرقى ھېسابتا ئىجادى-
يەت پاراسىتىنىڭ سېپىگە بىز ئۈلگە ئالغان
كلاسسىكلار قاتارىدا تىزىلىدىغان روھ بولغان-
دىلا، مەدەنىيەت قوبۇل قىلىپ باشقىلار بىلەن
تەڭلىشىش، كلاسسىكلارنى ئۆگىنىپ ئۆزىمىزنىڭ
كلاسسىكلىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش نىشانىغا
يېتەلەيمىز. ھەر مىللەتتىن دۇنياغا تونۇلغان
دانايى-دانىشمەنلەر ۋە ئالىي پىكىرلىك جە-
سۇر ئەللامىلار ئەنە شۇنداق ئۇستازلىرىغا
ھۆرمەت قىلىدىغان، ئەمما ئۇستازىنىڭ سە-
ۋىيىسىدە توختاپ قالمايدىغان، ھەر خىل ئىلمى-
مىي مەزھەپ، ئېقىملارنى ئۆگىنىدىغان ئەمما
سەر خىل ئاساسنى قولدىن بېرىپ قويمايدى-
غان، مىڭلاپ كىتابلارنى كۆرۈپ ياقىدىغان،
ئەمما مىللىي ئۇسلۇبىنى راۋاجلاندۇرۇشتا كۆڭ-
لىنى بۆلمەيدىغان، ئۆزى ئاچقان ساھەدە
ھەر قاچان ئالغا ئىنتىلىپ تۇرىدىغان، ئەمما
باشقىلار يېڭى يوللار ئاچسا ھەسەت قىلماي-
دىغان مۇنەۋۋەر پىشىق قاراشنىڭ ۋەكىللىرى-
دۇر.

بىز مۇشۇنداق پىشىق ئۈلگىلەر بويىچە
زامانىمىزنىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى
ئىگىلىگىنىمىزدە، ئۆزىمىزنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى

ھازىرقى زامان پاراسەت دۇنياسىنىڭ ئۇقىدا
ئولتۇرۇپ تەكشۈرۈش ئەركىنلىكىگە ئىگە بولالاي-
مىز. ئالايلۇق، زامانىمىزنىڭ ئالىملىرى بىزگە
خېلى تونۇشلۇق بولغان ئۆزى ھونگىر مىللىتى-
دىن بولۇپ ئامېرىكىدا تۇرۇپ قالغان ماتېماتىك
ۋېنىر ئىجاد قىلغان تىزگىنلەش نەزەرىيىسى،
ئامېرىكىلىق ساۋۇن ئىجاد قىلغان ئۇچۇر نەزە-
رىيىسى، ئامېرىكىدا تۇرۇشلۇق ئاۋستىر بىئولوگى
بېرتالانفى ئىجاد قىلغان سىستېما نەزەرىيىسىدىن
ئىبارەت ئۈچ نەزەرىيىسىنى ۋە بىز ئانچە تو-
نۇشلۇق بولۇپ كېتەلمىگەن بېلگىيە فىزىكى
پرىگاۋگىن ئىجاد قىلغان ئۇپراش قۇرۇلمىسى
نەزەرىيىسى، گېرمانىيە فىزىكى گېرمان ھاكىن
ئىجاد قىلغان ھەمكارلاشتۇرۇش نەزەرىيىسى،
فرانسىيە ماتېماتىكى رېنىي توم ئىجاد قىلغان
ئۈشتۈمتۇت ئۆزگىرىش نەزەرىيىسىنى زامانىمىز-
نىڭ مەدەنىيەت جەۋھىرى ھېسابلايدۇ. بىز بۇ
مەدەنىيەت جەۋھىرىنى ئىگىلىگەندە، ھازىرقى
دۇنيا پاراسەت مەركىزىگە كىرىپ كېلەلەي-
مىز، ئۇنى تەتقىقلاش دەرىجىسىگە يەتكەندە
بولسا، ئىجادىيەت پاراسىتىمىزنى يېڭى دۇنيا-
نىڭ نەلىپىدىكى ئىجادىي پائالىيەتلەرگە
تەڭشىيەلەيمىز.

چۈنكى، ئالدىنقى ئۈچ نەزەرىيە دۇنيانىڭ
ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەنلەرنى بىر گەۋدە
قىلىش يۈرۈلىشى بويىچە تەبىئىيغا چىققان بو-
لۇپ، پۈتكۈل پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىدا سەك-
رەتمە ھاسىل قىلدى، بۇنىڭ بىلەن دۇنيادا
شۇ ياققىچە كەشىپ قىلىنمىغان سىستېما ئۇسۇ-
لى، فۇۋۋەتنى مودېللاشتۇرۇش ئۇسۇلى، ئۇچۇر
ئۇسۇلى ۋە قايتۇرۇلاش ئۇسۇلى قاتارلىق دۇنيا-
نى بىلىشنىڭ ئىلمىي ئۇسۇللىرى بارلىققا كەل-
دى (بۇ ئۇسۇللار بەنە سىستېما ئىلمىي ئۇ-
سۇللىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). بۇلار زامانىمىزدىكى
پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىدا ناھايىتى كۆپ ئەگ-
رى يوللارنى قىسقارتتى ۋە ئەقلىي ئەمگەكچى-
لەرنى ناھايىتى كۆپ ئاۋارىچىلىقتىن قۇتۇلدۇر-
دى.

سىستېما، ئۇچۇر ۋە تىزگىنلەش نەزەرىيە-

لىرىنىڭ ئورتاق ئوبيېكتى تۈرلۈك مۇرەككەپ سىستېمىلار بولۇپ، بۇلار قۇرۇلۇش سىستېمىسى، ئادەم-مېخانىزم سىستېمىسى، جانلىقلار سىستېمىسى ۋە جەمئىيەت سىستېمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۇچۇر نەزەرىيىسى ماتېماتىكىلىق ستاتىستىكا ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئۇچۇرلارنى ئۆلچەش، يەتكۈزۈش، ئالماشتۇرۇش، ساقلاش ۋە تەتبىقلاشنى، يەنى ئالاقە ۋە تىزگىنلەش سىستېمىسىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ يەتكۈزۈلۈش ۋە قوبۇل قىلىنىش قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ؛ تىزگىنلەش نەزەرىيىسى ئاپتوماتىك تىزگىنلەش، ئېلېكترون تېخنىكىسى، ئالاقە نەزەرىيىسى، نېرۋا بىئولوگىيىسى، ماتېماتىكا لوگىكىسى، ستاتىستىكا مېخانىكىسى قاتارلىق پەنلەرنىڭ ئۆزئارا گىرەلىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، نۇقتىلىق ھالدا تۈرلۈك سىستېمىلارنىڭ تىزگىنلەش ۋە تەڭشەش مېخانىزمىنى، يەنى قانداق قىلىپ ئەڭ ئاز ئۇچۇر بىلەن تىزگىنلەش ۋە تەڭشەشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئەڭ ئەلا ئۇسۇلىنى تەتقىق قىلىدۇ؛ سىستېما نەزەرىيىسى بارلىق سىستېمىلارنىڭ ئومۇمىي ئەندىزىسى، پرىنسىپى ۋە قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىدىغان نەزەرىيىدۇر. ئۇ ئىككى لىنىيە بويىچە بارلىققا كەلگەن. بىرىنچىسى، جانلىقلار مېخانىزمىنى بىلىش جەريانىدا ئومۇمىي سىستېما نەزەرىيىسىنى غولغۇلا قىلىپ شەكىللەندۈرگەن، ئىككىنچىسى، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش ۋە قۇرۇلۇش لايىھىلەش ئەمەلىيىتىدە ئىشتىمال سىستېما نەزەرىيىسى — سىستېما قۇرۇلۇشىنى غولغۇلا قىلىپ شەكىللەندۈرگەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى — تۈرلۈك سىستېمىلارنىڭ ئورتاق ئۆزگىچىلىكى ۋە ماھىيىتىنى تەتقىق قىلىپ، سىستېمىلارغا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئومۇمىي پرىنسىپلار تۇرغۇزۇلۇشتىن ئىبارەت. بۇنداق ئۈچ خىل ئىلمىي ئۇسۇلنىڭ ئومۇملاشتۇرۇپ قوللىنىشى ئارقىسىدا مەيدانغا كەلگەن سىستېما ئىلمىي ئۇسۇللىرى ھازىرقى زامان ئىلىم-پەننىڭ بىر گەۋدە بولۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلىش يۈزلىنىشىگە ئۇيغۇن بولۇپ، سىستېمىلارنىڭ ئىشەنچلىك ۋە ئۈنۈملۈك بولۇش دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش، سىستېمىلارنىڭ بىر پۈتۈن ئىش قابىلىيىتىنى ئەلالاشتۇرۇش جەھەتلەردە غايەت زور كۈچ يەتكۈچ تەسىرگە ۋە ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

سىستېما ئىلمىي ئۇسۇللىرىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ئىلىم-پەن بىلىملىرىنىڭ جىددىي بۆلۈنۈشى كەلتۈرۈپ چىقارغان توساقلارنى خۇددى قىيا تاشلارنى تېشىپ ئۆتىدىغان ئۆشكىدەك تېشىپ مېڭىپ، ھازىرقى زامان ئىلىم-پەننىڭ تەرەققىياتىنى بىرمۇنچە ئەگرى يوللارنى مېڭىشتىن قۇتۇلدۇردى. شۇنداق بولغانلىقتىن، بۇ ئۈچ خىل نەزەرىيە بىلەن قوراللانغاندا، ئۇلار تۇرمۇش ۋە تۈرلۈك ئىشلاردا بىر پۈتۈن گەۋدە بويىچە پىكىر قىلىشنى قوزغاشقا، تەپەككۇر ئەندىزىلىرى ۋە تەپەككۇر بېكىنمىچىلىكلىرى شەكىللەندۈرگەن «ئۇچۇر قورغانلىرى»غا كىرىشكە ياردەم بېرىدۇ؛ سىستېما نىشانى يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ كىشىلىك ھاياتنىڭ ئەڭ ئەلا لايىھىسىنى تاللاشقا، شەيئىلەرنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ دائىرىلىك ئاساس بويىچە جاھان ۋەزىيىتىنى كۆزىتىشكە ھەمدە ئۆزىنىڭ تەپەككۇر چوڭقۇرلۇقى ۋە كەڭلىكىنى ئۈنۈملۈك يۇقىرى كۆتۈرۈپ، تۆۋەن سەرپىيات بىلەن يۇقىرى ئۈنۈم ھاسىل قىلىدىغان ئىجادىي قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈشكە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغان قىلىدۇ.

ئالدىنقى ئۈچ نەزەرىيە تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەنلەر تەرەققىياتىغا تونېل تېشىپ يول ئاچقان بولسا، كېيىنكى ئۈچ نەزەرىيە يېڭىدىن مەيدانغا كېلىدىغان پاراسەتلەرنىڭ ھاڭلاردىن ئۆتۈشىگە كۆۋرۈك قويۇپ بەردى. بۇلار نۇرغۇنلىغان پەنلەرنىڭ چوڭقۇرلۇققا قاراپ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن، كىشىلەرنىڭ تەپەككۇر نەزەرىيىنى مىسلىسىز يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ، ئىلىم-پەن نەزەر دائىرىسىنىڭ قاراش دائىرىسى، كۆزىتىش كۈچى ۋە ئالدىن كۆرەرلىكىنى زور قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلدۇردى. قىسقىسى، ئىنسانىيەتنىڭ ھاياتلىق شارائىتىنى ياخشىلاش ۋە ئۆستۈرۈش جەھەتتىكى جەڭگىۋارلىق كۈچىنى جارى قىلدۇرۇشقا كىشىلەر تەسەۋۋۇر قىلىش تەس بولغان دەرىجىدە چوڭ تەسىر كۆرسەت-

تى.

ئۇپراش قۇرۇلمىسى نەزەرىيىسى تېرمودى-
نامىكا بىلەن دارۋىننىڭ تەدرىجىي ئېلگىرى-
لەش نەزەرىيىسىنى تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ ئومۇ-
مىي بولغان نەزەرىيىگە بىرلىككە كەلتۈرۈپ،
ئېچىۋېتىلگەن سىستېمىنىڭ تەرتىپسىز ھالەتتىن
تەرتىپلىك ھالەتكە ئۆزگىرىش مەسىلىسىگە
جاۋاب بەردى. بۇ نەزەرىيە ئېچىۋېتىلگەن
سىستېما تاشقى شارائىت بەلگىلىك ئالاھىدە
كىرتىك قىممەتكە يەتكەندە ئۆرلەش ۋە پە-
سىيىش ئارقىلىق ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىش ياساپ،
كىمدىرماش ھالەتتىن مۇقىم ھەم تەرتىپلىك
بولغان بىر خىل ھالەتكە ئۆزگىرىدۇ، يەنى
ئالاھىدە شارائىتتا، ئەگەر سىستېما تەڭپۇڭ
ھالەتنى يوقىتىپ قويسا، سىستېمىنىڭ غەيرىي
سىممېترىك خاراكتېرى ئۆرلەش ۋە پەسىيىشنى
كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ھەرقاچان يۈز بېرىدىغان
مانا مۇشۇنداق ئۆرلەش ۋە پەسىيىش
سەۋەبىدىن، تېخىمۇ ئۈستۈن سەۋىيىدىكى
مۇقىملاشقان تەرتىپلىك قۇرۇلما ھاسىل بولىدۇ،
دەپ قارىدى. ئۇپراش قۇرۇلمىسى نەزەرىيىسى-
نىڭ بۇنداق قارىشى ئالەمدىكى ھەممە
شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇش ۋە ھالاك بو-
لۇش، بىللە تۇرۇش ۋە بىرى-بىرىنى ئۇيۇرۇ-
تۇش، بىرى يوقالسا يەنە بىرى ئۆسۈپ يې-
رىش، بىرى ئېلگىرىلىسە يەنە بىرى چېكىنىپ
تۇرۇشتەك ئايلىنىشنىڭ مېخانىزمى، شەرتى ۋە
قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بەرگەنلىكتىن، ئەنئە-
نىۋى بولغان «مۇقىملىقنى ساقلاش» شەكى-
لىدىكى قاتمال تەپەككۇر ئەندىزىسىنى بۇزۇپ
تاشلىدى. بۇنىڭ بىلەن بۇ نەزەرىيە فىزىكا،
خىمىيە، بىئولوگىيە، دېھقانچىلىق ئىلمى، يەر
ئىلمى، قۇرۇلۇش تېخنىكىسى، ھەتتا پەلسەپە،
تارىخ، پېداگوگىكا، ئەدەبىيات-سەنئەت، ئىق-
تىساد تەتقىقاتىدىمۇ تەتبىقلىنىپ زور مۇۋەپپە-
قىيەتلەرگە ئېرىشىش بىلەن كىشىلەرنىڭ نە-
زەرىگە تۈرلۈك پەنلەرنى ئالغا ئىتتىرىدىغان
پىشاڭ سۈپىتى كۆرۈندى.

ھەمكارلاشتۇرۇش نەزەرىيىسى ئوخشىماي-
دىغان تۈرلۈك سىستېمىلار (تەبىئەت سىستېمى-
لىرى ۋە جەمئىيەت سىستېمىلىرى) بەلگىلىك
تاشقى شارائىت ئاستىدا، سىستېمىنىڭ ئىچكى
قىسمىدىكى تارماق سىستېمىلار ئوتتۇرىسىدا
غەيرىي سىزىقلىق ئۆزئارا تەسىر پەيدا قىلى-
دىغان ھەمكارلاشتۇرۇش ئېففېكتى ئارقىلىق تەر-
تىپسىز ھالەتتىن تەرتىپلىك ھالەتكە، تۆۋەن
دەرىجىلىك تەرتىپلىك ھالەتتىن يۇقىرى دەرى-
جىلىك تەرتىپلىك ھالەتكە، شۇنداقلا تەرتىپ-
لىك ھالەتتىن يەنە تەرتىپسىز ھالەتكە ئۆز-
گىرىش مېخانىزمى ۋە قانۇنىيىتى ئوخشاش بولى-
دۇ دېگەن نەزەرىيىنى ئېچىپ بەردى.

ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ
نەزەرىيە تۈرلۈك پەنلەرنىڭ سىستېمىسى تۈر-
لۈك بولسىمۇ، بۇ پەنلەر ۋە پەنلەرنىڭ
سىستېمىلىرىنىڭ خاراكتېرى پۈتۈنلەي ئوخشاش
بولمىسىمۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ تەرتىپسىزلىكتىن
تەرتىپلىككە ئۆزگىرىشتىكى مېخانىزمى ئوخشاپ
كېتىدۇ، ھەتتا ئورتاق قانۇنىيەتكە بويسۇنىدۇ،
دەپ قارىدى. بۇنداق بىلىش ئۇسۇلى كىشى-
لەرنىڭ بىر نەرسىدىن يەنە بىر نەرسىنى
ئويلاش، ئوخشاشلىقنى تېپىپ قىيىن مەسى-
لەرنى ھەل قىلىش قابىلىيىتىنى كەڭ كۆلەمدە
تەرەققىي قىلدۇرۇشقا، بىلىنگەن ساھەلەردىن
بىلىنمىگەن ساھەلەرگە يۈرۈش قىلىپ، پارا-
سەت بايلىقلىرىنى كۆپلەپ قولغا كەلتۈرۈشكە،
ئوخشىمايدىغان پەنلەر بىرى-بىرىدىن
ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئىلھام ئېلىشقا
ياردەم بەردى. بۇنىڭ بىلەن بۇ نەزەرىيە
مەيدانغا كېلىپ ئۇزاققا بارمايلا كىشىلەر ئىك-
كى قۇتۇپلۇق لامپىنىڭ خىزمەت قانۇنى، بۇلۇت
قاتلىمىنىڭ شەكىللىنىشى، پولىمېرلار ئىچىدىكى
غەيرىي تەڭپۇڭلۇق ئۆزگىرىش، يۇلتۇزلارنىڭ
شەكلى ۋە كۆرۈنۈشىنىڭ ئۆزگىرىشى، مورفولو-
گىيىلىك شەكلىنىڭ پەيدا بولۇشى، جامائەت
پىكرىنىڭ شەكىللىنىشى، خىمىيىلىك رېئاكسىيە
جەريانىدىكى زامان-ماكان لايىھەسى، جانلىق-
لارنىڭ رىقابەتلىشىشى ۋە تاللىنىشى، نېرۋا
ھۈجەيرىلىرى تورى ۋە سەزگۈ تەسىرى،

tuhurkitap.com

پەن-تېخنىكا گۈزەللىكىنى توغرا تونۇش توغرىسىدا

سەنئەت ھوشۇر

گۈزەللىك ئىنسانلار تۇرمۇشىدىكى مەنىۋى گۈل بولۇپ، بۇ گۈلنى قانداق قىلىپ تېخىمۇ ياخشى ئېچىلدۇرۇش ھەربىر خەلقنىڭ مەنىۋى كامالىتىنى زامان ئېتىبارىدا قولغا كەلتۈرۈش-كەلتۈرەلمەسلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك زور ئىش. زامانىمىز ئادەمنىڭ ئەخلاقىي پەزىلىتى، مىجەز-خۇلقى، بىلىم ئىقتىدارى جەھەتتىكى ئىچكى گۈزەللىك تەربىيىلىنىشى بىلەن ئادەمنىڭ تاشقى قىياپىتى، بەدەن تۈزۈلۈشى، تەققى-تۇرقى، سالاپىتى، يۈرۈش-تۇرۇشى، كىيىنىش-ياسىنىشى جەھەتلەردە تەربىيىلىنىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زامانىۋى ئادەم گۈزەللىكىدە يېڭى تەلەپلەر قويۇپلا قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەللىك سېزىمىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلىپ كېلىۋاتقان جىسمانىي ئەمگەك گۈزەللى-

شۇنداقلا نوپۇس دىنامىكىسى، توپلىشىپ ياشىغۇچىلار دىنامىكىسى، ئېكولوگىيە، ئىقتىسادشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، پسىخولوگىيە ساھەلىرىدىكى بەزى قىيىن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ ئالدى.

ئۈشتۈمتۇت ئۆزگىرىش نەزەرىيىسى سان-سۈپەت ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنىڭ ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان بىر ماتېماتىكا مودېلى بولۇپ، ئۈزۈلۈپ ئۈشتۈمتۇت ئۆزگىرىش ھادىسىسىنى بايان قىلىش بىلەن كىشىلەرنى سان-سۈپەت ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى ھەققىدە تېخىمۇ ئېنىق ۋە چوڭقۇر بىلىشكە ئىگە قىلدى. ھەممە سىستېمىنىڭ بىر خىل مۇقىم ھالەتتىن يەنە بىر خىل مۇقىم ھالەتكە سەكرىشى ئۈچۈن پۈختا ماتېماتىكىلىق نەزەرىيە تۇرغۇزدى. بۇنىڭ بىلەن يامان سۈپەتلىك ئۈشتۈمتۇت ئۆزگىرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، شەيئىلەرنىڭ ياخشى تەرەپكە ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇنداق بولغانلىقتىن، بۇ نەزەرىيە مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، كېمە-پاراخوت قۇرۇلۇشى، ئاقما جىسىملار گېئومېترىيىسى، ئېلاستىكىلىق قۇرۇلما، تېرمودىنامىكا، لازېر نۇر نەزەرىيىسى، ئۆز ئارا ئۆزگىرىش نەزەرىيىسى، بىئولوگىيە، تېبابەت، جەمئىيەتشۇناسلىق قاتارلىق ساھەلەردە كەڭ قوللىنىلىپ، كىشىلەرنىڭ پاراسىتىنى كۈچەيتىش مەقسىتىگە يېتىشتىكى كۈچلۈك كۆۋرۈك بولۇپ قالدى.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرگىلى بولىدۇكى، بىز مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، دۇنيا ۋە مىللىي كلاسسىكلارنى ئۆگىنىشنى ئىجادىيەت پاراسىتىنى ئۇرغۇتىدىغان تالانت چېنىقتۇرۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنىغا ئايلاندۇرۇشىمىز كېرەك. بىراق، بىلىم ئېلىش تالانتىمىزنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن بولغانلىقتىن، كلاسسىكلارنىڭ مەزمۇنىنى زامان تەلىپىدە ئىجادىي ئىشلىتىشنى ئۆگىنىشنىمۇ مۇھىم ئورۇنغا قويۇشىمىز ۋە شەيخ سەئدىنىڭ مۇنۇ ھېكمىتىنى دىلىمىزدا زىكرى قىلىپ تۇرۇپ ئىشلىشىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە:

ئىلىمنى قانچىلىك ئۆگەنسەڭ ئۆگەن،
مۇبادا ئىشلەتمىسەڭ نادانسەن.
ئەمەسسەن نا ئالىم نە بىر دانىشمەن،
تۆت پۇتلۇق ئۇلاغسەن، كىتاب يۈكلەنگەن.
ئۇ بىر مېڭىسىزكى، ھېستىن بىخەۋەر،
بىلمەس ئۈستىدىكى ئوتۇنمۇ، دەپتەر. ①

كى، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلار گۈزەللىكى، تۇر-
مۇش مۇھىت گۈزەللىكى جەھەتلەردىمۇ يېڭى
تەلەپلەر قويۇپ، ھەممىمىزنى گۈزەللىك تۇي-
غۇسىنى ئۈستۈرۈشكە، بولۇپمۇ ئۇنى ماھىيەت
جەھەتتىن بىلىشكە قىستىدى. بىز گۈزەللىكنى
ماھىيەت جەھەتتىن بىلىشتە قانچە يۈكسەلە
بولساق، ماھىيەت جەھەتتىن ئېنىقلانغان گۈ-
زەللىككە ئىنتىلىشتە قانچە كۈچلۈك تەقەززالىقتا
بولساق، قالاقلىق قالپىقىنى چۆرۈشتە شۇنچە
سەزگۈر بولۇپ، تەرەققىيات يولىدا كۆزلىگەن
غايىۋى نىشانلارغا شۇنچە تېز يېتىپ بارىدىغان
جەڭگىۋار پىسخىكىغا ئىگە بولغان بولىمىز. ئۇن-
داق ئىكەن، گۈزەللىك نېمە ۋە ئۇنىڭ ماھى-
يىتىچۇ؟

1. گۈزەللىك ۋە ئۇنىڭ ماھىيتى

گۈزەللىك دېگەن نېمە؟ ئۇ ماددىي بو-
لامدۇ؟ مەنىۋىي بولامدۇ؟ ياكى ماددىيلىق
بىلەن مەنىۋىيلىكنىڭ بىرىكمىسىمۇ؟ گۈزەللىك
ھەر كۈنى ھەركىم ئۆزىنىڭ بىلىشى بويىچە
سۆزلەپ تۇرىدىغان نەرسە بولسىمۇ، ئەمما،
ماھىيەت جەھەتتىن ئۇنى بىلىپ يېتىدىغان-
لار ئاز ياكى بۇ ھەقتە كىشىلەرنىڭ بىلىدى-
غانلىرى ئاز بولۇپ، خۇددى سفىنكس تېپىشما-
قىغا ئوخشايدۇ. سفىنكس يۇنان ئەپسانىسىدى-
كى شىر تەنلىك ئادەم يۈزلۈك بىر جادۇگەر
بولۇپ، ئۇ بىر يول بويىدىكى دۆڭدە ئولتۇرۇپ،
يولدىن ئۆتكەنلەرنىڭ ھەرقانداقىدىن بىر تې-
پىشماق سورايدىكەن: تۆت پۇتلۇق بىر نەر-
سە بار، بەزىدە ئۈچ پۇتلۇق، بەزىدە ئىككى
پۇتلۇق بولۇپ قالىدۇ، بۇ نېمە؟ كىمكى بۇ
تېپىشماقنى تاپالمىسا، ئۇنى پارا-پارا قىلىپ
تاشلايدىكەن ياكى يۇتۇۋېتىدىكەن. شۇنىڭ
بىلەن يولۇچىلاردىن نۇرغۇن كىشىلەر تېپىشماق-
نى تاپالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا يەم بولۇپ
كېتىدىكەن. شۇنداقتىمۇ ھېچكىم بۇ تېپىشماقنى
تېپىپ ئاپەتتىن قۇتۇلالمايدىكەن. گۈزەللىك
مانا ئاشۇنداق ھەممە كىشىلەرنى يولدىن
ئۆتكۈزۈپ تۇرىدىغان، ئەمما سىرىنى ئاشكارى-
لىمايدىغان تېپىشماق بولغانلىقتىن، نەچچە مىڭ
يىللىق جەريانىدا، يۇنانىنىڭ ئەپلاتون، ئارىس-
توتېلدەك كىلاسسىك ئالىملىرىدىن تارتىپ ئادەتتى-
كى سەنئەتكارلارغىچە كۆپلەپ ئادەملەر ئۇ-
نى ئۆمۈرۋايەت تەتقىق قىلىپ كەلدى. ئەم-
ما، گۈزەللىك ئىلاھىسى بۇ كىشىلەرنى ئەخ-
مەق قىلىپ، ھېچقايسىغا ئۆزىنى تۇتقۇزمىدى.
ئۇ بەزى-بەزىدە شۇنداق يېقىملىق تەبەس-
سۇم بىلەن، ھەتتا ئىشق-مۇھەببەت بىلەن
كىشىلەرگە قاراپ قويسىمۇ، ئەمما، بەدىئىيات
ئالىملىرى ئۇنىڭغا يېقىنلاشقاندا، ئۇنى تەتقىق
قىلغاندا، ئۇنىڭ ھەقىقىي تەبىرلىرىنى سورى-
غاندا، ئۇ كۈلۈپ قويۇپلا كېتىپ قالدى. چۈن-
كى، ئۇلار ئۇزۇن زامان ئېتىبارى بىلەن شۇنچە
دانىشمەن كىشىلەر بولۇپ تۇرۇقلۇق، بەزىلىرى
گۈزەللىكنى ئەخلاقىي پەزىلەت جەھەتتىن،
بەزىلىرى مەقسەت جەھەتتىن، بەزىلىرى
مەنپەئەت جەھەتتىن، بەزىلىرى قۇرۇلما
جەھەتتىن، بەزىلەر ماددىي جەھەتتىن،
بەزىلىرى مەنىۋىي جەھەتتىن، بەزىلىرى
كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان تاشقى كۆرۈنۈش
جەھەتتىن بىر تەرەپلىمە تەبىرلەپ، گۈزەل-
لىكنى ئومۇمىي قىياپەت جەھەتتىن، ماھىيەت
جەھەتتىن ئېچىپ بېرەلمىگەنىدى. پەقەت
18-ئەسىرگە كەلگەندە نېمىس ئەدىب ۋى-
رىكمان «گۈزەللىك — تەبىئەتنىڭ ئۇلۇغ
سىرلىرىدىن بىرىدۇر» دېگەن ھۆكۈمنى
چىقاردى-دە، كىشىلەرنىڭ گۈزەللىكنى تونۇ-
شىدا سەكرەش پەيدا بولدى. ئاساسلىقى
ھەيۋەتلىك تەبىئەت مەنزىرىسى بولسا، ئۇ-
نىڭغا زوقلىنىپ دولقۇنلىنىدىغان قەلب ھاسىل
بولمايدىغانلىقىنى، شۇنداق مەنىۋىي قەلب
بولمىسىمۇ، ھەيۋەتلىك تەبىئەت مەنزىرىسىنىڭ
ھېس قىلىنمايدىغانلىقىنى، شۇ ۋەجىدىن گۈزەل-
لىك دېگەننىڭ ماددىي ھەم مەنىۋىيلىكنىڭ
بىرلىكى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى.
نېمىشقا كىشىلەر گۈزەللىكنى ماھىيەت
جەھەتتىن ئېنىقلاشتا شۇنچە قىينىلىپ كەت-

تى؟ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، گۈزەللىكنىڭ كۆپ خىللىقى، مۇرەككەپلىكى، گۈزەللىكنىڭ ئورتاقلىقىنى يوشۇرۇپ قالغان. گۈزەللىكنى تونۇش جەھەتتىكى سوبيېكتىپ تەسىرنىڭ نىسبىيلىكى، پەرقلىق بولۇشى گۈزەللىكنىڭ ئوبيېكتىپلىقىنى يوشۇرۇپ قالغان. گۈزەللىكنى سۆيۈش ھەممە ئادەمنىڭ كۆڭلىدە ئۇرغۇپ تۇرغان بىلەن، ئەڭ مۇھىم نەرسىنى ناھايىتى زور بەدەل تۆلەپ قولغا كەلتۈرۈش قانۇنىيىتى كىشىلەرگە گۈزەللىكنى ماھىيەتتىن تونۇشقا ئىلھام بەرگەن، دەماللىققا ئۇلارنىڭ دىلىغا زاھىر بولمىغان. شۇنداق بولغاچقا، گۈزەللىكنى ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن ئىزدەنگەن مەشھۇر ئادەملەرنىڭ كۆپچىلىكى دېگۈدەك ئۇزاق سەپەرلەرنى قىلغان، نەچچە خىل تىل ئىگىلەپ مەدەنىي مىللەتلەرنى چۈشەنگەن، گۈزەللىك قوغلىشىپ يۈرۈپ نەچچە خىل پەن ساھەسىدە ئاجايىپ مۆجىزىلەرنى ياراتقان. بۇنداق جاپاكەش ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ تىرىشچانلىقى تۈپەيلى، پەلسەپە، پەن-تېخنىكا، مۇزىكا، ئويمىكەرلىك، رەسساملىق، ئەدەبىيات-سەنئەت گۈللىنىپ، گۈزەللىك ئەپسانە، رىۋايەتلەردىكى «جەننەت» تىن ئادەملەر ئارىسىغا كېلىپ، سەنئەت بىلەن پەن بىرلىكتە خۇددى ئىنسانلار ئارىسىدىكى بارلىق رەزىل مەرەزلەرنى ئوپېراتسىيە قىلىدىغان پىچاققا ئايلانغان. تەبىئەت بىلەن ئادەم ۋە ئادەملەرنىڭ جەمئىيىتىدە يۈز بەرگەن بۇنداق ئىلگىرىلەش كىشىلەرگە «ھە، مۇنداق ئىكەن، گۈزەللىك دېگەن پاك تۇرمۇش ئىكەن» دېگەن تۇيغۇنى بەرگەن.

دېمەك، گۈزەللىك ئەنە شۇنداق قىزىقچىلىقى بىلەن كىشىلەرنى مايىل قىلىپ ماڭغان. كىشىلەر ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يۈرۈپ، «خەپ-توختاپتۇ، سېنى قولۇمغا كەلتۈرمىسەم ئۇنىمايمەن» دېگەندەك قىلىپ، ناھايىتى زور شىجائەت بىلەن ئىزدىنىپ بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، «گۈزەللىك ئادەمنىڭ ماھىيەتلىك كۈچىنىڭ ئوبيېكتىپلاشتۇرۇلۇشى» دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. كىشىلەر «ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت ئارقىلىق ئوبيېكتىپ دۇنيانى يارىتىش» قا قاراپ يۈزلەنگەن. ماركس مۇنداق دەيدۇ: ئادەم «ئۆزى ياراتقان دۇنيادا ئۆزىنى بىۋاسىتە كۆزىتىدۇ». بىز ماركسىزمدىن ئىبارەت دۇنياۋى مەنىۋى قورالغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، بىزدە ۋىنكېلمان، ئىممانۇئېل كانت، گېگېل، بېلىنسكى، چېرنىشېۋسكى ۋە باشقا كاتتا ئالىملارنىڭ كۆز قاراشلىرى تېخىمۇ تەرتىپكە چۈشتى ۋە چوڭقۇرلاشتى. بىز گۈزەللىك ھەققىدە ھەقىقىي بىلىشكە قاراپ يۈزلىنىپ، ئادەمنىڭ ماھىيەتلىك كۈچىنى ئىپادىلەيدىغان ئوبيېكتلار گۈزەل بولىدۇ دېگەن قاراشقا ئىگە بولدۇق. مەيلى تەبىئەت، ياكى جەمئىيەت، ۋە ياكى سەنئەت ساھەسىدىكى بارلىق گۈزەل ئوبرازلارنىڭ ھەممىسى ئادەمنىڭ ماھىيەتلىك ئوبرازىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدىغانلىقىنى چۈشىنىشكە باشلىدۇق.

ئۇنداق ئىكەن، «ئادەمنىڭ ماھىيەتلىك كۈچى» دېگەن نېمە؟

ئۇ ئادەمنىڭ ئەركىن ئىجادىي پائالىيىتىدۇر. كونكرېت ئېيتقاندا، ئادەمنىڭ ئەركىن ئىجادىي پائالىيىتى «چىنلىق» بىلەن باغلىنىدۇ. ئىجادىيەت چىنلىق بىلەن باغلىنىدىكەن، ھەم ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىشى، ھەم ئادەم بىلەن ماددا ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىيەت مۇناسىۋىتىگە ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، ئادەمنىڭ مەقسەتلىك بولغان ئىجادىي پائالىيىتى يەنە «ياخشىلىق» بىلەن باغلىنىدۇ. ئۇ ھەم ئىنسانلار ئەمەلىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن بولۇشى، ھەم ئىجتىمائىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ئىلغارلىققا ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك بولىدۇ. ھالبۇكى، «چىنلىق» ۋە «ياخشىلىق» بىلەن زىچ باغلانغان ئادەمنىڭ ئەركىن ئىجادىي پائالىيىتى ئادەملەرنىڭ ئورتاق ماھىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ ئىجادىي قابىلىيىتى، پاراسىتى، ئەقىلدارى، ئىرادىسى، پەزىلىتى، ھېسسىياتى جە-

ھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.
ئادەمنىڭ ماھىيەتلىك كۈچىنىڭ ئوبيېكتلى-
شىشى دېگەن نېمە؟
بۇ — ئادەمنىڭ ئەركىن ئىجادىي پائالى-
يىتىدە ئىپادىلىنىدىغان ئىجادىيەت ئىقتىدارى،
پاراسىتى، ئىدىيىسى، پەزىلىتى، ھېسسىياتى
قاتارلىق ماھىيەتلىك كۈچلىرىنىڭ ئىنسانلار
ئەمەلىيەت ئوبيېكتلىرى ئارقىلىق ئىشلەپچىقار-
غان بارلىق مەھسۇلاتلىرىدۇر. ئىككىنچى تۈرلۈك
قىلىپ ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ ئەمەلىيەت ئوب-
يېكتى، ئىنسانلار ئىجاد قىلغان بارلىق مەھسۇ-
لاتلاردا ئادەمنىڭ ئەركىن ئىجادىي پائالىيىتى-
نى ئىپادىلىنىدۇ، ئادەمنىڭ ئىجادىيەت ئىقتى-
دارى، پاراسىتى، ئىدىيىسى، پەزىلىتى، ھېس-
سىياتى قاتارلىق ماھىيەتلىك كۈچ ئىپادىلىنى-
دۇ، مانا بۇلار ئادەمنىڭ ماھىيەتلىك كۈچىنىڭ
ئوبيېكتلىشىشىدۇر.
دېمەك، گۈزەللىك تەبىئەتتىن باشلىنىپ
مەھسۇلاتقا بارغۇچە ئادەمنىڭ قەلبى ھەم
قەلب ئەركىنلىكى ھاسىل قىلغان ئىجتىمائىي
ئەمەلىيەتتىن ئۆتۈپ، پۈتكۈل جانۇ جاھاننى
ئۆزىدە ئېلىپ يۈرىدىغان بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە
بولىدۇ. بىز تەبىئەت گۈزەللىكىدىن، ئىنسان-
يەتكە ياشاش ئىمكانىيىتى بەرگەن قۇياش
سىستېمىسىدىكى پىلانېتلار، تاغ-دەريالار،
دېڭىز-ئوكيانلار، كۆل-گىياھلار، «ئۇچار-قۇش-
لار» نى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىكى گۈزەللىك، يورۇق-
لۇق، رەڭدارلىق، گەۋدىلەرنىڭ مۇناسىپ
قوشۇلۇشىدىن «پاھ، نېمىدېگەن گۈزەل»
ھە دېگەن خۇشاللىقتا چۆمىمىز ۋە ئۇنىڭ بى-
لەن ماسلىشىپ ياشاش ئارزۇسىغا ئىگە بولى-
مىز. شۇنىڭ بىلەن بىزدە ئىجادىي سەگرەش
ھېسسىياتى قوزغىلىپ، تەبىئەتكە لازىمەتلىك
نەزىرى بىلەن، ئۇنىڭدىكى گۈزەللىك بىلەن
ئۆزىمىزنىڭ بەخت-سائادىتىنى باغلايدىغان
كۆزقاراش تۇغۇلىدۇ-دە، ئىجتىمائىي پائالىيەتكە
كىرىشىمىز. بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي گۈزەللىك
— ئىنسانلار تۇرمۇش گۈزەللىكى — تەبىئەت-
نى، جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت ئە-
مەلىيەت گۈزەللىكى شەكىللىنىدۇ ۋە بۇنداق
ئۆزگەرتىش كۈرىشى داۋامىدا مەنىۋى پەزى-
لەت گۈزەللىكىگە ئۆتىمىز. ئۇزاق تارىختا
شەكىللەنگەن بەدىئىي گۈزەللىك ئېگى دې-
گەن ئەنە شۇدۇر.
چۈنكى، ئادەمنىڭ ماھىيەتلىك كۈچىنىڭ
ئوبيېكتلىشىشى پەقەت ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت
ئارقىلىق، بولۇپمۇ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ نېگىزلىك
ئەمەلىيىتى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئارقىلىق
ئىشقا ئاشىدۇ. ئەمگەك سۇبيېكتقا ئوبيېكتى
ھازىرلاپلا بەرمەستىن، ئوبيېكتقا سۇبيېكت ھا-
زىرلاپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئەم-
گەك ئارقىلىق دۇنيانى ئۆزگەرتىش بىلەن بىر
چاغدا، ئۆزىنىمۇ يارىتىدۇ، تەبىئىي شەكىل-
لەرنى ئۆزگەرتىش بىلەن بىر چاغدا، ئۆزى-
نىڭ ئىرادە ۋە ئارزۇسىنىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرى-
دۇ. بۇ دۇنيادىكى بارلىق مەدىنىيەت كىشى-
لەرنىڭ ئەنە شۇنداق گۈزەللىككە مەھلىيا
بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ماھىيەتلىك كۈچىنى ئىشقا
ئاشۇرۇشقا ئۇقۇلغان مەدھىيىلەردۇر. بۇنداق
ئىكەن، گۈزەللىك ئالدى بىلەن تەبىئەت ۋە
جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىدىغان ئىلىم-پەن گۈ-
زەللىكىدۇر.

2. پەن-تېخنىكا گۈزەللىكى

ئىلىم-پەن گۈزەللىكىدە جەمئىيەتنى ئۆز-
گەرتىش ۋە تۈزەشكە پاتىدىغان ئىجتىمائىي
ئىنقىلاب گۈزەللىكىنى تونۇش، ئەدەبىيات-
سەنئەت گۈزەللىكىنى تونۇش كىشىلەرگە ئو-
ڭايغا چۈشىمۇ، پەن-تېخنىكا گۈزەللىكىنى تو-
نۇشتا تولىمۇ كېچىكىش بولدى. يېقىنقى 100
يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان، ئىنسانلارنىڭ ئۇ-
زاق مۇساپىسىدىكى گۈزەللىككە ئىنتىلىش ئا-
ساسىدا شەكىللەنگەن تەجرىبىلەر ئاساسى-
دا، بولۇپمۇ پاسكال، ھېيسىنبورگ، ئېينىشتېين،
دىراك قاتارلىق ئالىملار ئىلىم-پەن نەزەرىيە-
لىرىدىكى گۈزەللىك قىممەتلىرىنى بايقاپ ئې-
لىپ، تەبىئىي پەنلەر بىلەن ئىستېتىكا ئىلمىنى

بىرلەشتۈرۈپ ئىش كۆرۈشنى تەشەببۇس قىل-
غاندىن كېيىن، پەن-تېخنىكا ساھەسىدىكىلەر
پەن-تېخنىكا گۈزەللىكىگە يۈكسەك ئەھمىيەت
بېرىشكە باشلىدى. ئەمما، بۇنىڭغا ئىستېتىكا
ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئاۋاز قوشۇشى پاسسىپ
بولدى. بۇنداق كېچىكىش ئاساسلىقى ھازىرقى
زامان پەن-تېخنىكىسى تەتقىقاتتا ناھايىتى
چوڭقۇر قاتلاملارغا كىرىپ كەتكەنلىكتىن،
پەن-تېخنىكىنى چوڭقۇر چۈشەنمىگەن كىشى-
لەر، ھەتتا ئىستېتىكا ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنى-
ۋاتقانلارمۇ پەن-تېخنىكىدىكى مۇنداق چوڭقۇر-
لۇق، گۈزەللىكنى بىلىپ يېتەلمەي، گۈزەللىكنى
پەقەت ئەدەبىيات-سەنئەت قاتارلىق بەدىئى-
يات ساھەسىگە تەئەللۇق قىلىشۋەتكەنلىكتىن
بولغانىدى. پەن-تېخنىكىدىكى گۈزەللىكنى ئۇ
ھاسىل قىلغان مارجاندەك گۈزەل بىنالار، ئۇ-
چار قۇشلاردەك گۈزەل ئايروپىلانلار، كۆزنى
چاقنىتىدىغان مەرمەر چىراغلار، بېلىق سۈرەت-
لىك پىكاپلاردا ئولتۇرۇپ تۇرۇپمۇ ئېتراپ قىل-
مايدىغان بۇنداقى جاھىللىق ئەمدى يۈت تە-
رەپ تۇرالمىدى. پەن-تېخنىكا ئىستېتىكىسى ئە-
دىيە جەھەتتىن كۆپ ساندىكى ئالىملارنىڭ
نەزىرىدىن ئۆتۈپ تارىخنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنى-
شى بولۇپ قالدى. بۇ گۈزەللىكنىڭ ماھىيىتىنى
تونۇش ئۇنى ئەمەلىي تۇرمۇشقا تەدبىقلاش
جەھەتتە تولىمۇ قىممەتلىك بىر قەدەم بول-
دى. مۇشۇ كۆزقاراش بويىچە كۆزەتكەندە،
ھەقىقەت شۇكى، پەن-تېخنىكا گۈزەللىكى بى-
لەن ئىستېتىكا زىچ بىرلەشكەندىلا، ئاندىن
ئىنسانىيەتكە زور ۋە بولغان تېخىمۇ يۇقىرى
سەۋىيىلىك ئىجادىيەتلەر بارلىققا كېلىدۇ. بۇن-
داق ئېيتىشىمىزدىكى سەۋەبلەر تۆۋەندىكىچە:

1. ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسى گۈ-
زەللىكنى يارىتىشتا تېخىمۇ كۆپ يېڭى ساھە-
لەرنى ئاچتى

پەن-تېخنىكىنىڭ كۈنسايىن يېڭىلىنىپ تە-
رەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ئىنتىدا-
رى ئۆسۈپ بارىدۇ. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت
بىلەن بولغان كۈرەشتىكى ئىقتىدارى ئۆسكەن-
سېرى ئېستېتىكىنىڭ ئوبيېكتى كۆنسېرى كۆپىيىپ
ئېستېتىك دائىرىسى كۆنسېرى كېڭىيىپ بارىدۇ.
كۆپلىگەن ئوبيېكت ۋە ئوبيېكتنىڭ ھەرقايسى
تەرەپلىرى قەدەممۇ قەدەم كىشىلەرنىڭ باي-
قاش دائىرىسىگە كىرىپ گۈزەللىك ئوبيېكتىغا
ئايلىنىدۇ. ئالايلۇق: كومپاس ۋە تېلىسكوپ كە-
شىپ قىلىنغاندىن كېيىن كىشىلەر يەر شارى-
نىڭ يۆنىلىش، قۇتۇپلىرى، ئايلىنىش توغرىسىدا
تېخىمۇ ئىلمىي، تېخىمۇ ماھىيەتلىك قاراشقا ئى-
گە بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەر
شارىدىن ئىبارەت بۇ ئوبيېكتقا نىسبەتەن
ئېستېتىكىلىق تۇيغۇ زور دەرىجىدە كېڭەيدى.
بىز تېلىسكوپنىڭ ياردىمى بىلەن كۆز بىلەن
قارىغاندا تۇماندەك كۆرۈنىدىغان ئاسمان جى-
سىملارنىڭ ئاجايىپ گۈزەل شەكلىگە ئىگە
ئىكەنلىكىنى، سۈنئىي ھەمرانىڭ ئوربىتىنى
ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلىش، سەييارىلارنىڭ
قۇياشنى ئايلىنىش، قۇياش سىستېمىسىنىڭ تور-
غۇن يۇلتۇزلار سىستېمىسىنى ئايلىنىش قاتلام
قاتلام، تەرتىپلىك، گارمونىيە ھاسىل قىلىدى-
غانلىقىنى كۆرەلەيمىز. بىپايان چەكسىز ئالەم-
نىڭ ئەسلىدە ئاجايىپ رەڭدارلىققا ئىگە ئى-
كەنلىكىنى بايقايمىز. مىكروسكوپ بىلەن كۆ-
زەتكەندە، مىكرو دۇنيادىكى مەيدان، ئىئون،
ئاتوملارنىڭ ئورۇنلىششى خۇددى چاقناپ تۇر-
غان يۇلتۇزلاردەك كۆرۈنىدۇ، مىكرو دۇنيانىڭ
گۈزەللىكى، جەزبىدارلىقى تەسىرلىك ھېكا-
يە ۋە رىۋايەتلەر ئورنىنى باسالمايدىغان
تەبىئىي گۈزەللىك ئەمەسمۇ؟

ئىنسانلار ئىلغار پەن-تېخنىكىدىن پايدىلى-
نىپ سۈنئىي ھەمرانى، ئالەم كېمىسىنى
مۇۋەپپەقىيەتلىك ياساپ چىقتى. بۇ ئىنسانلار-
نىڭ تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە رىئايە قىلىپ
ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىشتىكى ئۇلۇغ
ئەقىل-پاراسىتىنىڭ، ئادەمنىڭ ماھىيەتلىك
كۈچىنىڭ شانلىق نامايەندىسى، بۇلار كىشى-
لەرنىڭ ئېستېتىك دائىرىسىنى زور دەرىجىدە
كېڭەيتتى. سۈنئىي ھەمراھ ۋە ئالەم كېمىسى-
نىلا ئالەم بوشلۇقىغا ئۇچقان چاغدىكى ھەي-

ۋەتلىك ھالىتى، خەۋەر سىگناللىرىنىڭ دەللە-
كى، يەر يۈزىگە ئالدىن بەلگىلەنگەن پىلان
بويىچە يېتىپ كېلىشىدەك تەسىرلىك مەنزىرىلەر
كىشىدە قانداقمۇ گۈزەللىك تۇيغۇسى قوزغاتمى-
سۇن؟ مانا مۇشۇنداق ئىلمىي قىممەتكە ئىگە
گۈزەللىكتىن ئەجدادلىرىمىز بەھر ئېلىشقا مۇ-
يەسسەر بولالمىغانىدى. سۈنئىي ھەمراھ ۋە
ئالەم كېمىسى ئارقىلىق بىز ياشاۋاتقان يەر
شارى ۋە بىپايان ئالەم توغرىسىدا تەساۋۇرى-
مىز يەتمىگەن گۈزەللىكنى كۆرگىلى بولىدۇ.
بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ھازىرقى زامان
پەن-تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئالەم ئارا ئۇ-
چۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈ-
رىدۇ، بۇنىڭدىن كېيىن ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ
كۆپىنچىسى ئالەم بوشلۇقىدا ھاۋا بوشلۇقىدىكى
تا ھازىرغىچە بىلىۋېلىنمىغان ئاجايىپ مەنزىرى-
لەرنى بايقاش ئۈستىدە بولىدۇ، شۇ ئارقىلىق
ئىنسانلارنىڭ ئېستېتىك نەزەر دائىرىسى تېخىمۇ
كېڭىيىدۇ، ئېستېتىك ئوبيېكت تېخىمۇ موللىشىدۇ.

2. ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسىنىڭ
تەرەققىياتى سەنئەت گۈزەللىكىنىڭ يارىتىلىشى-
نى يېڭى ۋاستىگە ئىگە قىلدى.

ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسىنىڭ تە-
رەققىياتى سەنئەتنىڭ ماددىي ئىپادىلىنىش
ۋاستىسى ۋە تارقىتىش قوراللىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز
ئىسلاھ قىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ سەنئەت
تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.
مەسىلەن: كىنوچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىيا-
تى كىنودىن ئىبارەت بۇ خىل سەنئەت
شەكلىنى بارلىققا كەلتۈردى. تېلېۋىزىيە
تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن تېلېۋىزىيە
نومۇرلىرى مۇتلەق كۆپ ئائىلىلەردە ئومۇملاش-
تى، تېلېۋىزور ۋە كىنوچىلىق ماكان-زامان
چەكلىمىلىكىنى بۆسۈپ ئۆتتى، شۇ ئارقىلىق
خەلق ئاممىسى ئۆزگىچە سەنئەت مۇھىتى
يارىتىشتا رېژىسسور، ئوپېراتور ۋە ئارتىستلار
بىلەن ئورتاقلىشىدىغان بولدى. پەن-تېخنىكا
رەسساملىق سەنئىتىگە زور تەسىر كۆرسەت-
تى، خىمىيە سانائىتى رەسساملارنى يېڭى،
رەڭگارەڭ بوياقلار بىلەن تەمىنلىدى، ئاناتومى-
يە رەسساملارنىڭ ئادەمنىڭ بەدەن تۈزۈلۈشى-
گە بولغان چۈشەنچىسىنى توغرىلىدى، ئېلېكت-
رون تېخنىكىسى مۇزىكا ساھەسىدىن ئورۇن
ئالدى. ئېلېكترونلۇق چالغۇلار ئۆزگىچە قىياپەت
بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، يەر شارىغا تارقال-
دى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدىن باشلاپ
تەرەققىي قىلغان لازېر نۇرى تېخنىكىسى ۋە
سەھنە سەنئىتىنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى
كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا تىلسىماتتەك سېھىرلىك
مەنزىرىلەرنى نامايەن قىلدى، ئۇنىڭدىكى
ئۆزگىرىشنىڭ جانلىقلىقى، رىتىمنىڭ كۈچلۈكلۈ-
كى، سەنئەتنىڭ جەزبىدارلىقىنى ۋە جەلىپ-
كارلىقىنى ئاشۇردى. سەھنە ماھارىتى دراما
خىللىرى، ئۇسلۇب ۋە سەنئەت ۋاسىتىلىرىنىڭ
كۆپ خىللىشىش، لازېر نۇر تەتقىقاتىنىڭ تېز
تەرەققىي قىلىش بىلەن راستنى يالغان، يال-
غاننى راست قىلىۋېتىدىغان ئاجايىپ ئۇستا
ماھارەتلەر بارلىققا كەلدى. بۇلارنىڭ ھەممى-
سى ھازىرقى زامان تېخنىكىسىنىڭ سەنئەت
گۈزەللىكىنى يارىتىشتىكى تەڭداشسىز رولى
ئەمەسمۇ؟

3. زامانىۋىي پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىيا-
تى — گۈزەللىككە يېڭى مەزمۇن قوشتى

تەبىئىي گۈزەللىك دېگەندە يۇقىرىدىكى-
لەرگە ئاساسەن بىز تەبىئىي شەيئىلەردى-
كى گۈزەللىكنى نەزەردە تۇتىمىز، تەبىئىي
گۈزەللىك تەبىئەتنى ھېس قىلدۇرۇش شەكلى-
دە كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىنى قوزغايدۇ،
ھەر خىل كونكرېت تەبىئىي گۈزەللىك ھادى-
سىلىرىنى تەتقىق قىلىشمۇ تەبىئەت بىلەن
تۇرمۇشنىڭ ئوبيېكتىپ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق
قىلىشتىن ئايرىلالمايدۇ، تەبىئىي گۈزەللىكنى
ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن، بىرى: ئەمە-
گەك ئارقىلىق ئۆزگەرتىلگەن تەبىئىي گۈزەل-
لىك. ئۇلارغا ئىنسان ئەمگىكى سىڭگەن بول-
غاچقا تەبىئەت بىلەن تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتى-
نى بىرقەدەر ئاسان چۈشەنگىلى بولىدۇ، بۇ
— ئىنسان قوشۇلغان تەبىئىي گۈزەللىكتۇر، قا-
قاس تاغلار يېشىللىققا پۈركەنسە كىشىلەرنىڭ
ئېستېتىك تۇيغۇسىنى قوزغىتىدۇ، مانا بۇنىڭغا
ئىنسان ئەمگىكى سىڭگەن. يەنە بىرى، ئەمە-
گەك ئارقىلىق ئۆزگەرتىلمىگەن تەبىئىي گۈ-

«يىگىرمە تۆت تارىخ» ھەققىدە قىسقىچە چۈشەنچە

تۇمۇر ھەسەن

1. «تارىخىي خاتىرىلەر» (تارىخنامە) ۋە سىماچيەن:

سىماچيەن — غەربىي خەن سۇلالىسى ۋاقتىدا ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى ۋە ئەدىب. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىن. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 145-يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 86-يىلى ۋاپات بولغان. سىماچيەننىڭ ئاتىسى سىمايەن بىلىملىك كىشى بولۇپ ئاسترونومىيە تارىخ، جۇغراپىيە قاتارلىق ئىلىملەرنى ياخشى بىلەتتى. سىماچيەن باللىق ۋاقتىدىلا ئاتىسىنىڭ تەربىيىسى ئېلىپ 10 ياش چېغىدا قەدىمكى كىتابلارنى ئوقۇشقا باشلايدۇ. 20 ياش ۋاقتىدىن باشلاپ جايلارنى ساياھەت قىلىپ ئۇستاز — پىر ئىزلەپ، دوست تۇتۇپ ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ كېيىنكى دەۋردىكى ئىجادىيىتى ئۈچۈن پۇختا ئاساس سالىدۇ. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 108-يىلى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا دۆلەت تارىخچىسى بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاشقا جىد-

زەللىك، ئالايلى، ئاسمان، دېڭىز، ئىپتىدائىي ئورمان قاتارلىق تەبىئەت مەنزىرىلىرى... بۇ ئىش قوشۇلمىغان تەبىئىي گۈزەللىكدۇر. ئىش قوشۇلمىغان تەبىئىي گۈزەللىكمۇ گۈزەللىك ئوبيېكتى بولىدۇ، ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى تىزگىنلىشى، ئۆزگەرتىشكە، تەبىئەتتىن پايدىلىنىشقا كەڭ يول ئېچىپ بەردى. ئېلىمىز زامانىۋى پەن-تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ چاڭجياڭ دېلتىسىدا سەنشيا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىكى دېلتىنىڭ گۈزەل تەبىئىي مەنزىرىلىرى تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كەتتى. ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ تۇردۇس قۇملۇقىغا كەڭ كۆلەمدە يايلاق بەرپا قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى، بۇ يەرلەر ئەسلىدە قۇشلار ئۆتەلمەيدىغان، ئادىمىزات ئايىغى باسمىغان، گىياھ ئۈنمەيدىغان چۆل-جەزىرە ئىدى. ئەمدى ياپيېشىل ئوتلاقلارغا ئايلاندى، يىل بويى ئادىمىزات ئاياق باسمىغان قۇملۇقلار قۇمنى تىزگىنلەش تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ ئىنسانلارنىڭ كونتروللۇقىغا ئۆتۈپ، ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئەسلى قىياپىتى تۈپتىن ئۆزگەردى. باياۋان بوستانغا ئايلاندى، قاقاس تاغلار رەڭدار لىباس كىيدى. سېسىق سازلىقلار زۇمرەت سۇلارغا ئايلاندى. بىرتقۇچ ھايۋانلار كۆندۈرۈلدى، ئۆسۈملۈك خىللىرىدا سۈنئىي ئۆزگىرىش بولدى ۋە باشقىلار. تەبىئەت دۇنياسىدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىش ئىنسانلارنىڭ پەن-تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىپ قولغا كەلتۈرگەن ئۇلغار نەتىجىلەردۇر. ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشتىكى قابىلىيىتىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈپ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۆزگەرتىلىشىنى زور دەرىجىدە تېزلەتتى. پەن-تېخنىكا تەبىئىي گۈزەللىككە يېڭى مەزمۇن قوشتى، گۈزەل ۋە رەڭدار تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇلدى.

قىسقىسى، ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى گۈزەللىكنىڭ يارىتىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى، بىز بۇنداق رېئال تۇرمۇشىمىزغا بىزنىڭ تەسەۋۋۇرىمىزدىن ھەسسىلەپ ئارتۇق راھەت بېغىشلاۋاتقان گۈزەللىكنى تونۇپ يېتىشىمىز ۋە ئوقۇغۇچىلارغا بۇنداق گۈزەللىكنى ناھايىتى پۇختىلىق بىلەن ئوقۇتىشىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە.

دىي كىرىشىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇنقى 104-يىلى سىماچيەن «تارىخىي خاتىرىلەر» نى رەس- مىي يېزىشقا باشلايدۇ. بەش يىلدىن كېيىن ئۇ هونلارغا تەسلىم بولغان لى لىڭنى ئاقلاپ سۆز قىلغانلىقى ئۈچۈن خاقان خەن ۋۇدى تەرىپىدىن زىندانغا تاشلىنىپ ئاختىلاش جازا- سىنى قوبۇل قىلىدۇ. جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن قاتتىق ئازابلانغان سىماچيەن قەتئىي غەزەپكە كېلىپ زىنداندا كىتاب يې- زىشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇنقى 96-يىلى ئازاد قىلىنىپ (中书令) پەرمانچى بولىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇنقى 91-يىلى «تارى- خىي خاتىرىلەر» نى ئاساسىي جەھەتتىن يېزىپ پۈتتۈرىدۇ.

«تارىخىي خاتىرىلەر» يىگىرمە تۆت تارىخنىڭ بىرىنچى قىسمى بولۇپ، ئېلىمىزدە بىد رىنچى قېتىم تەزكىرە شەكلىدە يېزىلغان ئو- مۇمىي تارىختىن ئىبارەت:

«تارىخىي خاتىرىلەر» جەمئىي 130 جى- لىت بولۇپ، بەش بۆلەككە بۆلۈنىدۇ.

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 12 جى- لىت. ② «پادىشاھلار شەجەرىسى»، 10 جىلىت. ③ «خاتىرىلەر»، 8 جىلىت. ④ «بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 30 جىلىت. ⑤ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىها- لى»، 70 جىلىت.

«تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى «هونلار تەزكىرىسى» مەخسۇس غەربىي رايوننىڭ تارىخىغا ئائىت جىلىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2. «خەننامە» ۋە بەنگۇ

بەنگۇ (مىلادى 32 — مىلادى 92) ھا- زىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىن. ئۇ ئوردا تارىخ- چىسى بولغان ۋە 20 يىل سەرپ قىلىپ «خەننامە» نى يېزىپ چىققان. بىراق كىتاب تاماملانماي تۇرۇپ ئۇ سۇيىقەست بىلەن ئۆل- تۈرۈلگەن بولغاچقا كىتابنىڭ داۋامىنى ئۇنىڭ سىڭلىسى بەن جاۋ يېزىپ چىققان.

«خەننامە» ئېلىمىز تارىخىدىكى دەۋر- لەر تارىخىنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇپ جەمئىي 100 جىلىت. ئۇ تۆت بۆلەككە بۆلۈنگەن:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 12 جى- لىت. ② «پادىشاھلار شەجەرىسى»، 8 جىلىت. ③ «خاتىرىلەر»، 10 جىلىت. ④ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىها- لى»، 70 جىلىت.

«خەننامە» دىكى «هونلار ۋە جەنۇبىي هونلار تەزكىرىسى» مەخسۇس غەربىي رايون- نىڭ تارىخىغا ئائىت جىلىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

3. «كېيىنكى خەننامە» ۋە فەن يې

فەن يې (مىلادى 398 — مىلادى 445) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىن. ئۇ جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى سۇڭ سۇلالىسى دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى. فەن يې دەس- لەپكى مەزگىللەردە خان ئوردىسىنىڭ مىرزا بېگى بولغان. كېيىن شۈەنچېڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋا- لىيسى بولغان. سول قول باسقاق بەگ مەھكىمىسىنىڭ ساناۋنى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوردىنىڭ مۇھىم ئىشلىرىغا ئارىلاشقان. ئۆمرى- نىڭ ئاخىرىدا باشقىلارنىڭ ئەنزىسكە چېتىلىپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

«كېيىنكى خەننامە» جەمئىي 120 جىلىت پۈتۈن، كىتاب ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 10 جى- لىت. ② «خاتىرىلەر»، 30 جىلىت. ③ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىها- لى»، 80 جىلىت.

«كېيىنكى خەننامە» دىمۇ مەخسۇس غەربىي رايون تارىخىغا ئائىت سەھىپە ئاج- رىتىلغان.

4. «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى» ۋە چېن شۇ

چېن شۇ (مىلادى 233 — مىلادى 297) ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىدىن. جىن سۇلالىسى دەۋردە ئۆتكەن تارىخچى ۋە ئەدىب. چېن

شۇ دەسلەپىدە شۇ پادىشاھلىقنىڭ ئەدەبىيات ۋەزىرى ۋە ئوردا تارىخچىسى بولغان. كېيىن چەتكە قېقىلىپ مەنسۇبىدىن چۈشۈرۈلگەن. غەربىي جىن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئوردىدا ۋە يەرلىكتە چوڭ-كىچىك مەنسەپلەرنى تۇتقان.

«ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى» تەرجىمىھال شەكلىدە يېزىلغان دەۋرلەر تارىخىنىڭ تىپىك ۋەكىلى. «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى» جەمئىي 65 جىلت بولۇپ، كىتاب ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، تۆت جىلت. ② «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 61 جىلت.

5. «جىننامە» ۋە فاڭ شۈەنلىڭ

فاڭ شۈەنلىڭ (مىلادى 579 — مىلادى 648) ھازىرقى شەندوڭ ئۆلكىسىدىن. ئۇ سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە تەشرىپدار بولغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇش ھارپىسىدا لى شىمىنگە يېقىندىن ياردەملىشىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان ۋە ۋەزىر بولغان. مىلادى 627-يىلى ھۆدەيچى مەنسىپىگە تەيىنلەنگەن. كېيىن مىرزابەگ ئورۇنباسارى بولۇش سۈپىتى بىلەن باشقىلارغا ئۆلگە بولۇپ «جىننامە» نى يېزىپ چىققان.

«جىننامە» جەمئىي 130 جىلت بولۇپ، پۈتۈن كىتاب تۆت بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 10 جىلت.
② «خاتىرىلەر»، 20 جىلت.
③ «بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 30 جىلت.
④ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 70 جىلت.

6. «سۇڭنامە» ۋە شېن يۆ

شېن يۆ (مىلادى 441 — مىلادى 513) ھازىرقى جېجياڭ ئۆلكىسىدىن. جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى لياڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىب ۋە تارىخچى، ئۇ لياڭ خانىنىڭ تەختكە چىقىشى ئۈچۈن زور كۈچ چىقارغان. شۇڭا خان ئۇنى مىرزابەگ ئورۇنباسارى قىلىپ تەيىنلىگەن. كېيىن چاڭ شيەن ناھىيىسىنىڭ سۇيۇرغاللىق بېگى بولغان.

شېن يۆ — ئېلىمىز كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ قەدىمكى شېئىرىيەت شەكلىدىن ۋەزىنلىك شېئىرلارغا ئۆزگىرىشىدە، شېئىرىيەتنىڭ رىتىملىقىغا يۈزلىنىپ ساغلام تەرەققىي قىلىشىغا بىر كىشىلىك ھەسسە قوشقان.

«سۇڭنامە» جەمئىي 100 جىلت بولۇپ ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنگەن:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 10 جىلت.
② «خاتىرىلەر»، 30 جىلت.
③ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 60 جىلت.

7. «جەنۇبىي چىنامە» ۋە شياۋ زىشيەن

شياۋ زىشيەن (مىلادى 489 — مىلادى 537) ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىن. جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى لياڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى. شياۋزىشيەن ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ خانىنىڭ مەنسەپ-تۇتۇق پىرقىسىنىڭ دىۋان بېگى، شىفاۋۇلى، ۋالىي قاتارلىق مەنسەپلەرنى تۇتقان.

«جەنۇبىي چىنامە» جەمئىي 59 جىلت بولۇپ، ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 8 جىلت.
② «خاتىرىلەر»، 11 جىلت.
③ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 40 جىلت.

8. «لياڭنامە» ۋە ياۋسىليەن

ياۋسىليەن (مىلادى 557 — مىلادى 637) ھازىرقى شىئەن شەھىرىدىن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى. ياۋسىليەننىڭ دادىسى چېن سۇلالىسى دەۋرى-

دە ئوردا مەنسەپ، تۇتۇق پىرقىسىنىڭ دىۋان بېگى بولغان. ياۋسىلىيەن كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا ئاتىسى ۋە باشقىلاردىن تارىخ ئىلمىنى ئىرىشىپ ئۆگەنگەن، ئۇ سۈي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خاننىڭ ئەدەبىيات ياساۋۇل بېگى، چەۋەندازلار مەھرەمى بولغان. ياۋسىلىيەن ئۆمرىدە «لياڭنامە»، «چېن نامە» دىن ئىبارەت ئىككى تارىخىي ئەسەرنى يازغان.

«لياڭنامە» جەمئىي 36 جىلت بولۇپ، ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 6 جىلت.

② «ئاددىي-كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 30 جىلت.

9. «چېن نامە» ۋە ياۋسىلىيەن

«چېننامە» جەمئىي 36 جىلت بولۇپ، ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: ① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 6 جىلت. ② «ئاددىي-كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 30 جىلت.

10. «ۋېي نامە» ۋە ۋېي شو

ۋېي شو (مىلادى 506 — مىلادى 572) هازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىن. شىمالىي چى سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى. ئۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە چەۋەندازلار مەھرەمى بولغان ۋە دۆلەت تارىخىنى تۈزگەن. شىمالىي چى سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە دىۋان بېگى بولغان.

«ۋېي نامە» جەمئىي 130 جىلت بولۇپ، ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنگەن:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 12 جىلت.

② «خاتىرىلەر»، 20 جىلت.

③ «ئاددىي-كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 98 جىلت.

11. «شىمالىي چىنامە» ۋە لى بەيياۋ

لى بەيياۋ (مىلادى 565 — مىلادى 648) هازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى. لى بەيياۋنىڭ دادىسى سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە خاننىڭ سالنامە ئەمەلدارى بولغان. لى بەيياۋ بولسا ۋالىي بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھۆدەيچى، چەۋەنداز مەھرەمى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. لى بەيياۋ خاننىڭ پەرمانىغا ئاساسەن «بەش خىل قائىدە-يۇسۇن» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان. مىلادى 627-يىلى «شىمالىي چىنامە» نى يېزىپ پۈتتۈرگەن.

«شىمالىي چىنامە» جەمئىي 50 جىلت بولۇپ، ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 8 جىلت.

② «ئاددىي-كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 42 جىلت.

12. «جۇنامە» ۋە لىڭ خۇدېفېن

لىڭ خۇدېفېن (مىلادى 583 — مىلادى 666) هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى. لىڭ خۇدېفېن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىڭاۋۇل پىرقىسىنىڭ ياندىشى بېگى، خانلىق بىلىم يۇرتىنىڭ باش مۇددەرىسى، خانلىق مەدرىسىنىڭ ئۆلىماسى قاتارلىق مەنسەپلەرنى تۇتقان. جىن گۇەننىڭ 18-يىلى (مىلادى 646-يىلى) «جۇنامە» نى يېزىشقا كىرىشكەن.

«جۇنامە» جەمئىي 50 جىلت بولۇپ، ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 8 جىلد.

② «ئاددىي-كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 42 جىلت.

بوغۇر كىتاب تور بېكىتى www.boghurkitap.com

13. « سۈي نامە » ۋە ۋېي جېڭ

ۋېي جېڭ (مىلادى 580 — مىلادى 643) ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىن. دەسلەپكى تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى ۋە سىياسىئون. ۋېي جېڭ باللىق دەۋرنى نامراتچىلىقتا ئۆتكۈزگەن ۋە دەرۋىش بولغان. سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا پارتلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان. تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن سىياسىي جەھەتتە ئىلغار تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئوردىنىڭ دېۋان بېگى، شىفاۋۇلى قاتارلىق مەنسەپلەرنى ئۆتىگەن. ھەممە باشقىلارغا باشلامچى بولۇپ « سۈي نامە » نى يېزىپ چىققان.

« سۈي نامە » جەمئىي 85 جىلت بولۇپ، ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① « پادىشاھلار تەزكىرىسى » ، 5 جىلت.

② « خاتىرىلەر » ، 30 جىلت.

③ « ئاددىي-كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمھالى » ، 50 جىلت.

14. « جەنۇبىي خانلىقلار تارىخى » ۋە لى يەنشۇ

لى يەنشۇنىڭ تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىن. دەسلەپكى تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى. لى يەنشۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خانلىق مەدرىسىنىڭ ئۆلىماسى بولغان. ۋە دۆلەت تارىخىنى تۈزۈشكە قاتناشقان. لى يەنشۇ « جەنۇبىي خانلىقلار تارىخى » بىلەن « شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى » نى يازغان.

« جەنۇبىي خانلىقلار تارىخى » جەمئىي 80 جىلت بولۇپ، ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① « پادىشاھلار تەزكىرىسى » ، 10 جىلت.

② « ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمھالى » ، 70 جىلت.

15. « شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى » ۋە لى يەنشۇ

« شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى » جەمئىي 100 جىلت بولۇپ، ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① « پادىشاھلار تەزكىرىسى » ، 12 جىلت.

② « ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمھالى » ، 88 جىلت. « شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى » دىكى « جورجانلار، تۈرالار تەزكىرىسى » مەخسۇس غەربىي رايوننىڭ تارىخىغا ئائىت جىلت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

16. « كونا تاڭنامە » ۋە ليۇ شۈ

ليۇ شۈنىڭ تۇغۇلغان، ئۆلگەن ۋاقتى ۋە يۇرتى ئېنىق ئەمەس. ليۇ شۈ كېيىنكى جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى ۋە ئەدىب. خاننىڭ مىرزا بەگ ۋە سالنامىچىسى قاتارلىق چوڭ-كىچىك مەنسەپلەرنى تۇتقان.

« كونا تاڭنامە » جەمئىي 200 جىلت بولۇپ، ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① « پادىشاھلار تەزكىرىسى » ، 20 جىلت.

② « خاتىرىلەر » ، 30 جىلت.

③ « ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمھالى » ، 150 جىلت.

17. « يېڭى تاڭنامە » ۋە سوڭ چى، ئوۋياڭشيۇ

سوڭ چى (مىلادى 998 — مىلادى 1061) ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسىدىن. شىمالىي سوڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىب ۋە تارىخچى. سوڭ چى تەشرىپدار بولغاندىن كېيىن ئەمەلدارلار مەھكىمىسىنىڭ باش ئۆلىماسى قاتارلىق مەنسەپلەرنى تۇتقان ۋە ئوۋياڭشيۇ بىلەن بىرلىكتە « يېڭى تاڭنامە » نى يېزىپ چىققان.

« يېڭى تاڭنامە » جەمئىي 225 جىلت بولۇپ، تۆت بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① « پادىشاھلار تەزكىرىسى » ، 10 جىلت.

② « پادىشاھلار شەجەرىسى » ، 15 جىلت.

③ « خاتىرىلەر » ، 50 جىلت.

④ « ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمھالى، 150 جىلت. « يېڭى تاڭنامە » دىكى « تۈركلەر، ئۇيغۇر تەزكىرىلىرى » مەخسۇس غەربىي رايوننىڭ تارىخىغا ئائىت جىلت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

18. «كونا بەش دەۋر تارىخى» ۋە شۆجۈجىڭ

شۆ جۈجىڭ (مىلادى 912 — مىلادى 981) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىن. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى. ئۇ بەش دەۋرنىڭ ئاخىرى تەشرىپدار بولغان. جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە زىنىدان پىرقىسىنىڭ ياندىشى بېگى بولغان. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەمر ممىارى ۋە خانلىق تارىخنى تۈزۈش گۇرۇپپىسىنىڭ باش نازارەتچىسى بولغان ۋە باشقىلارغا باش بولۇپ «كونا بەش دەۋر تارىخى» نى يېزىپ چىققان.

«كونا بەش دەۋر تارىخى» جەمئىي 150 جىلت بولۇپ، ئۈچ بۆلەككە بۆلۈندۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 61 جىلت.
② «خاتىرىلەر»، 12 جىلت.
③ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمھالى»، 77 جىلت.

19. «يېڭى بەش دەۋر تارىخى» ۋە ئوۋياڭشيۇ

ئوۋياڭشيۇ (مىلادى 1007 — مىلادى 1072) ھازىرقى جياڭشى ئۆلكىسىدىن. ئۇ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىب ۋە تارىخچى. ئۇ تەشرىپدار بولغاندىن كېيىن زوراغا بېگى بولغان. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «قەدىمكى نەسىر ھەرىكىتى» نىڭ مەشھۇر رەھبىرى.

«يېڭى بەش دەۋر تارىخى» جەمئىي 74 جىلت بولۇپ، بەش بۆلەككە بۆلۈندۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 12 جىلت.
② «پادىشاھلار شەجەرىسى»، بىر جىلت.
③ «خاتىرىلەر»، ئۈچ جىلت.
④ «بەگلىكلەر تەزكىرىسى»، 10 جىلت.
⑤ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمھالى»، 48 جىلت.

20. «سۇڭ خاندانلىقى تارىخى» ۋە توتو

توتو (مىلادى 1314 — مىلادى 1355) يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن باش ۋەزىر ۋە تارىخچى. ئۇنىڭ يۇرتى توغرىلىق مەلۇمات يوق.

توتو 1340-يىلى سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ ھوقۇق تارتىۋېلىپ ۋەزىر بولغان ۋە ئەمەلدارلىق ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا باشقىلار تەرىپىدىن زەھەر بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

توتو پۈتۈن ھاياتىدا باشقىلارنى يېتەكلەپ ۋە ئۈلگە بولۇپ: «سۇڭ خاندانلىقى تارىخى»، «لياۋ (قىتانلار) خانلىقى تارىخى»، «جىن خانلىقى تارىخى» دىن ئىبارەت بۈيۈك تارىخىي ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان.

«سۇڭ خاندانلىقى تارىخى» جەمئىي 496 جىلت بولۇپ، تۆت بۆلەككە بۆلۈندۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 47 جىلت.
② «پادىشاھلار شەجەرىسى»، 32 جىلت.
③ «خاتىرىلەر»، 162 جىلت.
④ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمھالى»، 255 جىلت. «سۇڭ خاندانلىقى تارىخى» دىكى «قوجۇ، ئورۇن، كوسان ئۇيغۇرلىرى تەزكىرىلىرى» مەخسۇس غەربىي رايون تارىخىغا ئائىت جىلت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

21. «لياۋ (قىتانلار) خانلىقى تارىخى» ۋە توتو

«لياۋ (قىتانلار) خانلىقى تارىخى» جەمئىي 1116 جىلت بولۇپ، تۆت بۆلەككە بۆلۈندۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 30 جىلت.
② «پادىشاھلار شەجەرىسى»، 8 جىلت.

③ «خاتىرىلەر»، 32 جىلت.

④ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 46 جىلت.

22. «جىن خانلىقى تارىخى» ۋە توتو

«جىن خانلىقى تارىخى» جەمئىي 135 جىلت بولۇپ، تۆت قىسىمغا بۆلۈنىدۇ:

① «پادىشاھلر تەزكىرىسى»، 19 جىلت.

② «پادىشاھلار شەجەرىسى»، تۆت جىلت.

③ «خاتىرىلەر»، 39 جىلت.

④ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 73 جىلت.

23. «يۈەن خاندانلىقى تارىخى» ۋە سۇڭ لىيەن

سۇڭ لىيەن (مىلادى 1310 — مىلادى 1381) ھازىرقى جېجياڭ ئۆلكىسىدىن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىب ۋە تارىخچى. سۇڭ لىيەن ناھايىتى قابىلىيەتلىك بولغاچقا، خان ۋە باشقىلارنىڭ ئىشەنچىسىگە، ھۆرمەتلىشىگە سازاۋەر بولغان. خانلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئۆلىماسى قاتارلىق مەنسەپلەرنى ئۆتقان. كېيىن باشقىلارنىڭ ئەنزىسىگە چېتىلىپ كۈيجۇ ۋىلايىتىگە سۈرگۈن قىلىنغان ۋە يول ئۈستىدە ۋاپات بولغان.

«يۈەن خاندانلىقى تارىخى» جەمئىي 210 جىلت بولۇپ، تۆت بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 47 جىلت.

② «پادىشاھلار شەجەرىسى»، سەككىز جىلت.

③ «خاتىرىلەر»، 58 جىلت.

④ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 97 جىلت. «يۈەن خاندانلىقى تارىخى» دىكى «باۋۇر چوت ئارتەگىن قىسسىسى» مەخسۇس غەربىي رايون تارىخىغا ئائىت جىلت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

24. «مىڭ خاندانلىقى تارىخى» ۋە جاڭ تىڭيۈ

جاڭ تىڭيۈ (مىلادى 1672 — مىلادى 1755) ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىدىن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخچى. ئۇ كاڭشى خان دەۋرىدە تەشرىپدار بولغان. ئوردىدا ۋە يەرلىكتە بولۇپ چوڭ-كىچىك مەنسەپلەرنى ئۆتقان.

«مىڭ خاندانلىقى تارىخى» جەمئىي 332 جىلت بولۇپ، تۆت بۆلەككە بۆلۈنىدۇ:

① «پادىشاھلار تەزكىرىسى»، 24 جىلت.

② «پادىشاھلار شەجەرىسى»، 13 جىلت.

③ «خاتىرىلەر»، 75 جىلت.

④ «ئاددىي كىشىلەرنىڭ تەزكىرە-تەرجىمىھالى»، 220 جىلت. «مىڭ خاندانلىقى تارىخى» دىكى «بەشبالىق، ئودۇن، قەشقەر، قۇمۇل، لۈچۈن، قارا خوجا، تۇرپان تەزكىرىلىرى» مەخسۇس غەربىي رايون ئۈچۈن يېزىلغان جىلت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار:

① «ئوكيانۇس» 1979-يىل نەشرى.

② «جۇڭگو مەدەنىيەت بىلىملىرى جەۋھەرلىرى»، خۇبېي خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە، 1989-يىلى نەشرى.

③ «سىماچيەن ۋە ‹تارىخىي خاتىرىلەر›»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

④ «تارىختىن قىسقىچە بايانلار»، ئىبراھىم نىياز، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989-يىل نەشرى.

فاشيەن ۋە ئۇنىڭ «بۇددىزم ئەللىرىگە ساياھەت» ناملىق ئەسىرى

شېرىن قۇربان

فاشيەن (تەخمىنەن مىلادى 337-، 422-يىللىرى) ئېلىمىزنىڭ شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادى 317-، 419-يىللىرى) ئۆتكەن مەشھۇر بۇددىست، ساياھەتچى ۋە تەرجىمان، شۇنداقلا قەدىمكى زاماندىكى بۇددىزم يۇرتى ئەنەتكەك (ھىندىستان)كە بېرىپ بۇددا نوملىرىنى ئېلىپ كەلگۈچىلەرنىڭ پېشۋاسى.

فاشيەن بۇددا دىنىنىڭ ئۈچ چوڭ دەستۇرىنىڭ بىرى بولغان «ۋىنايايپىتاكا» نىڭ جۇڭگودا يوقلۇقىنى بىلگەندىن كېيىن، بۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن مىلادى 399-يىلى ھەمراھلىرى بىلەن چاڭئەندىن يىراق غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىپ، بوستانلىق، سازلىق، قۇملۇق ۋە چۆل-جەزىرىلەرنى بېسىپ، قەدىمكى پامىردىن ئۆتۈپ، ھىندىستانغا، ئاندىن سىرىلانكا ۋە ھىندۇنېزىيە ئاراللىرىغا بارغان. خاتىرىلىنىشىچە، 60 ياشتىن ئاشقان فاشيەن 14 يىلدا 30 ئەلنى ئايلانغان. قايتىشىدا ناھايىتى كۆپ سانسكرىتچە بۇددا نوملىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ھازىرقى نەنجىڭ شەھىرىدە نوم تەرجىمانلىقى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ساياھەت كەچۈرمىشلىرىنى يېزىپ، مەشھۇر «بۇددىزم ئەللىرىگە ساياھەت» («فاشيەن تەرجىمھالى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ناملىق سەپەر تەزكىرىسىنى ئېلان قىلغان. جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى قەدىمكى ئەللەرنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى تەپسىلىي بايان قىلىنغان بۇ ئەسەر بۇددىست فاشيەنگە زور شان-شەرەپ ئېلىپ كەلگەن. 19-ئەسىردىن كېيىن بۇ كىتاب فرانسۇز، ئېنگلىز، نېمىس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان، بۇنىڭ بىلەن شەرقلىق بۇددا پىركاملى فاشيەن قەدىمكى زاماندىكى ئاتاقلىق دۇنياۋى شەخسكە ئايلانغان. تارىخشۇناسلار فاشيەنىنىڭ بۇ ئەسىرىنى 4-ئەسىردىكى ئاسىيا بۇددىزم تارىخنامىسى، جۇڭگونىڭ قەدىمكى ھىندىستان، پاكىستان، نېپال، سىرىلانكا قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان قاتناش ئىشلىرى تەزكىرىسى، جۇڭگودا ھازىر بار بولغان تارىخىي ماتېرىياللار ئىچىدىكى قۇرۇقلۇق-دېڭىز قاتنىشىغا ئائىت ئەڭ قەدىمكى تەپسىلات خاتىرىسى دەپ ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارايدۇ.

راھىب فاشيەن ئەنەتكەككە بېرىش سەپىرىدە، قەدىمكى غەربىي يۇرتنىڭ ئاساسلىق تۈگۈنى بولغان شىنجاڭ رايونىدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ قەدىمكى كىرورەن، چەرچەن، كېنىگىت، تەكلىماكان قۇملۇقى، ئۇدۇن (خوتەن) ۋە قىرپانە بەگلىكى (تاشقورغان)دە كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلىرى بىز ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، تارىخىي ماتېرىياللىق ۋە تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

ھازىر مەلۇم بولغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئەنەتكەككە بۇددا نوملىرىنى ئېلىشقا بارغان نۇرغۇن راھىبلاردىن سەپەر ئۈستىدە قەدىمكى تاشقورغان (قىرپانە بەگلىكى)گە

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
uyghurkitap.com

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھەققىدە

مەتىمىن يۇسۇپ

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بويىچە تۇنجى نۆۋەت ئېچىلغان بۇ يىغىنىمىزغا ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق قېرىنداش مىللەت تەتقىقاتچىلىرى، پايتەخت بېيجىڭدىن تارتىپ يىراق خوتەنگىچە، ئىلى ۋادىلىرىغىچە بولغان جايلاردىن ئۇزاق مۇساپىلەرنى بېسىپ كېلىپ قاتناشتى. ئەدەبىيات ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ساھەسىدىكى مۇتەخەسسىسلەر بىر يەرگە جەم بولۇپ، چاغاتاي تىلى ياكى چاغاتاي ئەدەبىياتى دېگەن ئاتالغۇلار مەسىلىسى، مۇئەللىپ، ئەسەرلەر ۋە قول يازمىلارنى تەھقىقلەش مەسىلىسى، كلاسسىكلارنىڭ يۇرتى، تەخەللۇسى مەسىلىسى، بەزى كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ تىلى ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدىكى نەزەرىيىۋى مەسىلىلەر، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەسىرى مەسىلىسى توغرىسىدىكى

بارغان تۇنجى راھىب فاشيەندۇر، ئۇ ئۆزىنىڭ «بۇددىزم ئەللىرىگە ساياھەت» ناملىق ئەسىرىدە قەدىمكى تاشقورغان رايونىنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالى توغرىسىدا مەلۇمات قالدۇرغان. «قىرپانا بەگلىكى پامىر تاغلىرى ئارىسىدا ئىكەن. بۇ يەر ئېگىز ۋە سوغۇق ئىكەن. بۇغدايدىن باشقا دانلىق زىرائەتلەر ئۆسمەيدىكەن. دېھقانلار كالېندارى بويىچە 7-ئاينىڭ 15-كۈنى راھىبلار مۇناخلىقنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنلا بۇ يەردە سوبھى قىراۋى چۈشۈشكە باشلايدىكەن».

«بۇ بەگلىكتە خىلمۇ خىل سۈرلۈك بۇتلار، بۇت مۇنارلىرى بولۇشتىن باشقا، يەنە 1000 دىن ئارتۇق راھىب بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇددا دىنىنىڭ ھىنايانا مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىكەن. بىز بۇ يەرگە كەلگەن چاغدا، قىرپانە بەگلىكىنىڭ شاھى بەش يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇددا يىغىلىشىغا رىياسەتچىلىك قىلىۋاتقانىكەن. يىغىلىشتا تۈرلۈك مەزھەپلەر راھىبلىرى بىر يەرگە جەم بولۇپ، بۇددا ئەرمىمەروپىدىن تەلىم ئېلىۋاتقانىكەن. بۇنداق كاتتا يىغىلىش دائىم باھارىستان مەۋسۇمىدە ئۆتكۈزۈلىدىكەن».

«بۇ يەرنىڭ گۈل-گىياھلىرى سۆگىلىك (پامىر)نىڭكىدىن پەرقلىنىدىكەن. بامبۇك، ئانار ۋە شېكەر قومۇچى سورت جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭكى بىلەن ئوخشاش ئىكەن. بۇ يەردە يىل بويى قار كەتمەيدىكەن. بەزىدە قاتتىق شىۋىرغان چىقىپ، قۇم-تاشلارنى ئۇچۇرۇۋېتىدىكەن. بۇنداق ئەھۋالغا يولۇقۇپ قالغان كىشىنىڭ ھايات قالمىقى بىر گەپ ئىكەن. كىشىلەر بۇ يەردىكىلەرنى قارلىق كوھىستانلىقلار دەپ ئاتىشىدىكەن.»

فاشيەنىنىڭ بۇ خاتىرىلىرى گەرچە قىسقا بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قەدىمكى تاشقورغان رايونىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋالىدىن بىزگە يەنىلا ئازدۇر-كۆپتۇر مەلۇمات بېرەلەيدۇ. بۇ ئەسەر تاشقورغاننىڭ جۈملىدىن ئېلىمىزدىكى تاجىكلارنىڭ قەدىمكى زامان ئىجتىمائىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بۇ مەقتە ئوچۇق كۆڭۈللۈك بىلەن قىزغىن مۇھاكىمىلەر ئېلىپ باردى.

كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى، تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ۋە بۇ جەھەتتىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش خىزمىتى، قەدىمكى دەۋر ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئىلغار ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇش، جارى قىلدۇرۇشتا ۋە ھازىرقى زامان سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات-سەنئىتىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئازادلىقتىن كېيىن، پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ شانلىق نۇرى ئاستىدا، ئەدەبىي مىراسلار ئۈستىدە ئىزلىنىش، تەتقىق قىلىش شارائىتى يارىتىلىپ، كۆپلىگەن ئەھمىيەتلىك ئىشلار ئىشلەندى. قوم-بارخانلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان، يوقىلىشقا يۈزلەنگەن، كۆپلىگەن ئەدەبىي مىراسلىرىمىز قۇتقۇزۇپ قېلىندى: لېكىن بۇ پارتىيە ۋە خەلقنىڭ كۈتكەن ئۈمىدىدىن خېلىلا يىراق. پارتىيىمىز ۋە ھۆكۈمىتىمىز بىزنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىمىز ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىز ئۈچۈن كەڭ پائالىيەت يولى ھازىرلاپ بەرگەن بولسىمۇ، بىز ئۆز ئۈستىمىزگە ئالغان مەجبۇرىيىتىمىزنى تولۇق ئادا قىلىپ كېتەلمىدۇق. بۇنىڭ ئىپادىلىرىنى تۆۋەندىكى مەسىلىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

1) يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىدى.

2) كلاسسىك ئەدىبلىرىمىزنىڭ ئىجادىي نەتىجىلىرىمۇ تېخى ئىلمىي يوسۇندا يەكۈنلەنگىنى يوق.

3) ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قوشنا خەلقلەرگە بولغان تەسىرى، شۇنىڭدەك خەنزۇ ۋە ئەرەب-پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى تېخى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىدى.

4) مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ۋە كەسپىي مۇئەسسەسەلەردە ۋە شەخسلەرنىڭ قولىدا 5 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق كلاسسىك ئەدەبىيات قول يازمىلىرى ساقلىنىپ ياتماقتا. بۇ قول يازما ئەسەرلەر رەتلىنىش، نەشر قىلىنىش ۋە تەتقىق قىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

5) كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى خىزمىتىمىزدە چېچىلاڭغۇلۇق، تار مەھكىمىچىلىك ۋە چوڭقۇرلىشالماسلىق، مەخسۇسلىشالماسلىقتەك كەيپىياتمۇ ساقلىنىپ كەلدى. شۇنداقلا بۇ ساھەدىكى تەتقىقات خىزمىتىدە ئىلمىي، سىياسىي نۇقتىئىنەزەر جەھەتتىن ئايرىم سەلبىي خاھىشلارمۇ يۈز بەردى.

مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى-مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، تەشكىللىك، پىلانلىق، ئۆزئارا ماسلاشقان تەتقىقات مۇھىتىنى يارىتىش، شۇ ئارقىلىق توغرا يۆنىلىشتە، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان تەتقىقات سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغانىدى. بۇ خىل رىياللىق ئاستىدا، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئۇزاقتىن بۇيانقى ئارزۇسى ۋە كۈچلۈك تەلىپى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

جەمئىيىتىمىز قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆز خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى تەتقىقاتنىڭ ئوبيېكتى بولغان كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مۇنەۋۋەر قول يازما نۇسخىلىرىنى رەتلەش، قۇتقۇزۇشقا قاراتتى ۋە ئۆزىنىڭ تۇنجى بەش يىللىق تەتقىقات پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. بۇ پىلانغا ئاساسەن، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مەشھۇر كلاسسىكلىرىمىزنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلىرىدىن 30 پارچە، خەنزۇچە 10 پارچە، جەمئىي 40 پارچە ئەسەرنى 1996-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە نەشردىن چىقىرىش قارار قىلىندى.

بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ 16-ئەسىردىن كېيىنكى دۇردانىلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ 40 كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشى غايەت زور ئىلمىي، تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ھەم بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات ساھەسىدىكى تەتقىقاتىمىزنى ئاساسلىق مەنبە بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئىلمىي جەمئىيىتىمىز مانا شۇنداق ئۇلۇغۋار پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بەل باغلىدى.

مۇشۇ 40 كىتاب ئىچىدىكى 15 كىتابنى ئاپتونوم رايونىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا سوۋغا قىلىمىز. بۇ ئەسەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئىنگلىز تىلى قاتارلىق چەت ئەل تىللىرىدا نەشر قىلىپ دۇنياغا يۈزلەندۈرىمىز.

8-ئەسىرلەردە ياشىغان فارابى، 11-ئەسىرلەردە ياشىغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىملىرىمىزدىن مەھمۇد قەشقەرى، شائىر، پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس هاجىپ، 13-ئەسىرلەردە ياشىغان ئەدىب ئەھمەد يۈكنەكى، 14-15-ئەسىرلەردە ياشىغان ئەدىبلەردىن لۇتفى، ئاتايى، سەككاكىلار، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا بۈيۈك ئۇستاز هېسابلىنىپ كەلگەن ئەلشىر ناۋائى، 17-ئەسىردىن 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ياشاپ ئىجادىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان موللا پازىل (كىچىك) ئابىد قۇمۇلى، هىرقەتى، زەلىلى، نۆۋبەتى، قەلەندەر، سەبۇرى، نىزارى، زۇھۇرى، مەشھۇرى، موللا بىلال، تەجەللى، ناقىسى قاتارلىق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋەكىللىرىنىڭ داستان، دىۋان، غەزەليات... قاتارلىق لىرىك سەنئەت نەمۇنىلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بەدىئىي ئەدەبىيات ساھەسىدە ئېرىشكەن بۈيۈك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ نامايەندىسىدۇر.

بىز تەتقىقات خىزمىتىمىزدە كلاسسىك مىراسلارنى مۇئەييەن دەۋر مۇھىتىنىڭ مەھسۇلى دەپ تونۇپ، ئۇنىڭ شۇ تارىخىي دەۋردىكى ئەھمىيىتى، ئاساسىي ئېقىمىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز ھەمدە ئۇنىڭغا بىر تارىخىي مىراس سۈپىتىدە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم. تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش — كونىدىن يېڭىنى يارىتىشقا ئىمكان بېرىدۇ. بۇ — مىللىي شەكىل، سوتسىيالىستىك مەزمۇندىكى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى گۈللەندۈرۈش، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا تېخىمۇ زىچ ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئامىلدۇر.

تۈنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن يىغىنىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇ بولدىكى:

1) ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىمىزدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسى يىغىنىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولدى.

2) ئاساسىي جەھەتتىن خەلقئارانىڭ ئىلمىي، ئىجابىي ھەم ئىجادىي ئۇسۇللىرىغا ۋە تەرتىپلىرىگە ئەمەل قىلىندى.

3) ھەر مىللەت ئالىملىرى، مۇتەخەسسىسلىرى بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەققىدە كەڭ كۆشادە مۇھاكىمە ئېلىپ باردى. بۇ يىغىن دوستلۇق، ئىتتىپاقلىق يىغىنى بولدى.

4) ئىلمىي پرىنسىپلارغا ھۆرمەت قىلىنغان، ئىلمىي دېموكراتىيە تولۇق جارى قىلىنغان بىر قېتىملىق ئىلمىي يىغىن بولدى.

5) ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىلمىي ماقالىلەرنىڭ سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى، مەزمۇنى بىرقەدەر چوڭقۇر بولۇپ، تارىخىي ئوبيېكتىپلىققا ھۆرمەت قىلىندى.

6) يىغىن قاتناشقۇچىلىرى ئىچىدە، ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق مۇتەخەسسىسلەرنىڭ نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ، بۇ ئالدىمىزدىكى تەتقىقات قوشۇنىمىزنىڭ مۇستەھكەم، ئۈزۈلۈپ قالمايدىغان قوشۇن ئىكەنلىكى بىلەن ھەممىمىزنى خۇشال قىلدى.

يۇقىرىدىكى رېئال ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ قېتىمقى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىمىز، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بويىچە خەلقئارا يىغىن ئېچىشىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى يارىتىپ بەردى.

خۇددى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى يولداش لى كاڭنىڭ يىغىنىمىزنىڭ باشلىنىش مۇراسىمىدا ئېيتقىنىدەك: «بىزنىڭ كلاسسىك مەدەنىيەتكە دائىر قەدىمىي كىتابلارنى قۇتقۇزۇش، رەتلەش، نەشر قىلىش ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىش خىزمىتىمىز گۈللىنىدىغان دەۋرگە كىردى... تېخى ئىشلەشكە تېگىشلىك ئىشلىرىمىز ناھايىتى كۆپ، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ ۋە ھەرقايسى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئۆز ئارا ھەمكارلىشىپ، داۋاملىق تىرىشىشىغا توغرا كېلىدۇ».

كلاسسىك ئەدەبىيات نامايەندىلىرىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەرگە ئائىت خاراكتېرلىك ئەسەرلىرىدىن 30 پارچە ئەسەرنى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان، كلاسسىك ئەدەبىيات دۇردانىلىرىنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان 10 پارچە (خەنزۇ تىلىدا) كىتابىنى
نەشرگە تەييارلاش ئىشنى ئەمەلىيلەشتۈر-
گەنلىكىمىز كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلىرىمىز-
نىڭ مۇنەۋۋەر قول يازمىلىرىنى رەتلەپ، نە-
شىر قىلدۇرۇشتا باسقان بىرىنچى قەدىمىمىز.
بىز 2-باسقۇچتا يەنە بىر تۈركۈم ئەدەبىي
مىراسلارنى رەتلەپ نەشر قىلماقچىمىز.

ئىلمىي جەمئىيىتىمىز بۇندىن كېيىنكى
خىزمەتلىرىدە، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى
بويىچە كەڭ دائىرىدە ھەم مەخسۇس تېمىلار-
دا ئالاھىدە ئىلمىي قىممىتى زور ئەسەرلەرنى
تەتقىق قىلىشنى قانات يايدۇرىدۇ. جەمئىيىتى-
مىزنىڭ نىزامنامىسىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، جەمئى-
يىتىمىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مۇھىم
نامايەندىلىرىگە بېغىشلانغان ھەر خىل ئىلمىي
ۋە ئەدەبىي پائالىيەتلەرنى تەشكىللەپ،
ئەزالارنى، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ياش، ياش تەتقى-
قاتچىلارنى ئىلمىي مۇھاكىمە، ئىلمىي دوكلات
ۋە ئىلمىي لېكسىيە سورۇنلىرى بىلەن تەمىن
ئېتىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزەرىيىۋى سەۋىيىسى ۋە
تەتقىقات ساپاسىنى ئۈستۈرۈشكە مۇۋاپىق
شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ.

جەمئىيىتىمىز ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بې-
رىشتا، «كونىدىن يېڭىنى يارىتىش»،
«قەدىمكىنى ھازىرقى ئۈچۈن، چەت ئەلنىڭ-
كىنى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش»،
«شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى قوبۇل قى-
لىش»، «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش،
ھەممە ئېقىملار بەس-بەستە سايراش»
فاڭجېنىنى ئېغىشماي ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئىلمىي
تەتقىقات خىزمىتىنى توغرا نىشان بويىچە تە-
رەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىدۇ. ئۇي-
غۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى جۇڭخۇا
مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئاپتونوم
رايونىمىزنىڭ ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا
كۆپرەك تۆھپە قوشۇش يولىدا خىزمەت قىلدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەقىقەتەنمۇ
جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىدە چاقناپ تۇر-
غان گۆھەرلەرنىڭ بىرى. دۆلەت ئىچى-سىر-
تىدا بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە. ئۇيغۇر مەدە-
نىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىۋاتقان خەلقئارادى-
كى 17 دۆلەتنىڭ 32 تەتقىقات ئورنىدا بىزنىڭ
مەدەنىيەت تارىخىمىزغا ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتى-
مىزغا ئائىت قول يازمىلار ساقلىنىۋاتىدۇ.

بىزنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان بەش چوڭ تەت-
قىقات پىلانىمىزنىڭ 5-ماددىسى «ئون ئىككى
مۇقام ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى شەرق
ماتېرىيال مەركىزى» قۇرۇش بولۇپ، قۇرۇش-
تىكى مەقسەت دۆلىتىمىزنىڭ ئىچىدىكى خەلق-
نىڭ قولىدا ساقلىنىۋاتقان مۇقام ۋە كلاسسىك
ئەدەبىياتىمىزغا دائىر قولىيازمىلارنى توپلاش،
شۇنداقلا خەلقئارادىكى 17 دۆلەتنىڭ 32
تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان ئۇيغۇر كلاس-
سىك ئەدەبىياتى ۋە 12 مۇقامغا دائىر قولياز-
مىلارنى، ئىلىم-پەن نەتىجىلىرىنى ئالماشتۇ-
رۇش، خەلقئارا ئىلمىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىش قا-
تارلىق يوللار ئارقىلىق قايتۇرۇپ كېلىشتىن ئىبارەت.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئۇيغۇر كلاسسىك
ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى پائال قانات يايدۇرۇپ،
تەشكىللىك، پىلانلىق، ئۆزئارا ماسلاشقان
تەتقىقات مۇھىتىنى يارىتىش ۋە ئۆزىگە خاس
ئالاھىدىلىككە، توغرا يۆنىلىشكە ئىگە بولغان
تەتقىقات سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش — بىزنىڭ
كۆز ئالدىمىزدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان
مۇھىم ۋەزىپىمىز.

ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىمىزنىڭ مۇۋەپپەقى-
يەتلىك ھالدا ئېچىلغانلىقى، يۇقىرىقى مۇشكۈل
— جاپالىق ۋەزىپىلەرنى ئەمەلگە
ئاشۇرالايدىغانلىقىمىزدىن دالالەت بېرىدۇ.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى —
ھەرقايسى مىللەت ئالىم-مۇتەخەسسىلىرىنىڭ
ئورتاق كۈچ چىقىرىشىغا، ئىتتىپاقلىقىغا مۇھتاج.
ئىتتىپاقلىق — غەلىبە دېمەكتۇر. ھەر مىللەت
زىيالىيلىرىنىڭ ئىلمىي جەمئىيەتكە زىچ ئۇيۇ-
شۇپ، كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى توغرى-
سىدا ئۇلۇغۋار پىلانلارنى تۈزۈپ، تەتقىقات
خىزمىتىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈۋاتقانلىقىنىڭ
ئۆزى كىشىنى بەكمۇ خۇشال قىلىدۇ.

ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكى
ئالىم-مۇتەخەسسىسلەر، ئەدىبلەر، سەنئەت-
كارلار قولنى-قولغا تۇتۇشۇپ تىرىشىپ ئىشلەپ،
كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىمىزدا يېڭى غە-
لىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، بۇ ئارقىلىق ئىسلا-
ھات ئېچىۋېتىشكە، پارتىيە مىللىي سىياسىتىگە
شان-شەرەپ كەلتۈرەيلى، ئۇيغۇر كلاسسىك
ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنى دۇنياغا يۈزلەندۈرەيلى!

مىكرو ئېلېمېنتلار ۋە ئۇلارنىڭ سالامەتلىككە بولغان تەسىرى

ئادەم بەدىنىدە كاربون، ھىدروگېن، ئوكسىگېن، ئازوت قاتارلىق ئاساسلىق ئېلېمېنتلار ۋە ناترىي، كالسىي، خلور قاتارلىق ماكرو ئېلېمېنتلاردىن باشقا، يەنە سىنىك، مىس، تۆمۈر، سېللېن، مانگان، خروم، نېكېل، قوغۇشۇن، كالتسىي قاتارلىق 50 تىن ئارتۇق مىكرو ئېلېمېنت بار. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ مىقدارى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئادەم بەدىنى ئېغىرلىقىنىڭ 1 مىليوندىن بەش پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. گەرچە ئۇلارنىڭ مىقدارى ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، ئادەملەرنىڭ سالامەتلىكىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئۇلار ئادەم بەدىنىدىكى ئېنزىم، ھورمون، ۋىتامىنلارنىڭ ئاكتىپ مەركىزى، جانلىقلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى ئېنزىملارنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، شۇڭا ئادەم بەدىنىدىكى مىكرو ئېلېمېنتلار مۇھىم فىزىئولوگىيىلىك رولغا ئىگە. ھازىر ئادەم بەدىنىدە بايقالغان ئېنزىملارنىڭ تۈرى 1000 غا يېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مىكرو ئېلېمېنتلارنى ئاكتىپ مەركەز قىلىدىغان ئېنزىملار ئۇلارنىڭ تەخمىنەن 70 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئەگەر ئادەم بەدىنىدە مىكرو ئېلېمېنتلار كەم بولسا ياكى ئۇلارنىڭ نىسبەتلىرى بۇزۇلسا ھەر خىل فىزىئولوگىيىلىك جەريانلار تەسىرگە ئۇچراپ، كېسەللىك ئالامەتلىرى كۆرۈلىدۇ ياكى مەلۇم كېسەللىكلەر پەيدا بولىدۇ. تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، مىكرو ئېلېمېنتلارنىڭ ئادەم بەدىنىدىكى مىقدارىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق بەزى كېسەللىكلەرگە دىئاگنوز قويغىلى ھەم داۋالىغىلى بولىدىكەن. مەسىلەن، ئادەم بەدىنىدىكى سىنىكنىڭ مىقدارى كېمىيىپ كەتسە، كادمىينىڭ مىقدارى ئېشىپ، رېنىننىڭ ئاكتىپلىقى كۈچىيىپ، تومۇرنى جانلاندۇرغۇچى ئامىنىنىڭ ئالمىشىشى توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ، نەتىجىدە تومۇر تارتىشىۋېلىپ قان بېسىم ئۆرلەپ، يۇقىرى قان بېسىم كېسەللىكى پەيدا بولىدۇ. ئەگەر سترونتىينىڭ مىقدارى كېمىيىپ كەتسە، مولىبدېننىڭ مىقدارى ئېشىپ، نېرۋا تىقىلما كېسەللىكى پەيدا بولىدۇ. سىنىكنىڭ مىقدارى كېمىيىپ كەتسە، مىسنىڭ مىقدارى ئېشىپ، جىددىي خاراكتېرلىك يۈرەك مۇسكۇل تىقىلمىسى پەيدا بولىدۇ. ئەگەر بەدەندە مىسنىڭ مىقدارى ئېشىپ كەتسە، جىگەر راكى، ھەزىم قىلىش يوللىرى ئۆسمە كېسەللىكى پەيدا بولىدۇ. قەنت سىيىش كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغان ئادەملەرنىڭ بەدىنىدىكى سىنىك بىلەن سترونتىينىڭ مىقدارى نورمال ئادەم بەدىنىدىكى سىنىك بىلەن سترونتىينىڭ مىقدارىدىن تۆۋەن بولىدۇ.

مىكرو ئېلېمېنتلار يەنە قېرىشنى كېچىكتۈرۈش جەھەتتىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ. ھازىر قېرىشنىڭ سەۋەبلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئادەم بەدىنىدىكى ئەركىن رادىكاللارنىڭ كۆپ بولۇشى قېرىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغۇچى ئاساسلىق ئامىللارنىڭ بىرى، دېگەن كۆز قاراش ئاساسىي ئورۇندا تۇرماقتا. ئەركىن رادىكاللار ئورگانىزمدا فېرئوكسىدلاش رېئاكسىيىسى يۈز بەرگەندە ھاسىل بولىدۇ. ئۇ ھاسىل بولۇش بىلەنلا ئادەم بەدىنىدىكى ھۈجەيرىلەرنى بۇزىدۇ. سىنىك، سېللېن، مانگان قاتارلىق مىكرو ئېلېمېنتلار ھەم ئۇلارنىڭ ئېنزىم بىلەن ھاسىل قىلغان بىرىكمىلىرى ئەركىن رادىكاللارنىڭ ھاسىل بولۇشىنى چەكلەش رولىغا ئىگە.

گۈلشەن نىياز تەييارلىغان

« قىسسەئى رابغۇزى » ئۈستىدە ئىزدىنىش

غولام ئەبەيدۇللا

ئۇزاق ئەسىرلىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدا « تۈركىي تىللار دىۋانى » بىلەن « قۇتادغۇبىلىك » داستانى قاتارىدا « قىسسەئى رابغۇزى » ناملىق ئەسەرمۇ ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ ئەسەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر، خەلقلەر تەرىپىدىن قىزغىن سۆيۈپ ئەتىۋارلىنىپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ زور دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغاپ كەلدى. ئىلىم دۇنياسىدىكى نۇرغۇن شەرقشۇناسلار، تۈركولوگلار كۆپ يىللىق تەتقىقاتلىرى ئارقىلىق بۇ ئەسەرگە ئوخشاشمىغان نۇقتىدىن يۇقىرى باھا بېرىشتى، دۆلىتىمىزدە، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزدا بۇ ئەسەر ئۈستىدىكى ئاشكارا تەتقىقات ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيىنىڭ 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن باشلاندى. تاكى ھازىرغىچە زور ھەجىملىك بۇ ئەسەرنىڭ بەدىئىي، ئىلمىي، تارىخىي قىممىتى، شۆھرىتى بارغانسېرى ئاشماقتا. بۇ ساھەدە ھازىرغىچە مەلۇم بولغان تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن ئىلھاملىنىپ، « قىسسەئى رابغۇزى » ئۈستىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش پىكىرلىرىمنى تۆۋەندىكى بەش مەسىلە ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويىمەن.

1. ئەسەر ۋە ئۇنىڭ مۇئەللىپى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا پروزا ژانىرىنىڭ شەكىللىنىشى ئۇنىڭ باشقا ژانىرلىرىغا ئوخشاشلا ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ۋە ئېسىل ئەنئەنىگە ئىگە. ئۇيغۇر پروزىچىلىقىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەڭ مەشھۇر بولغىنى « قىسسەئى رابغۇزى » ئەسىرىدۇر. ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى، ھەجمى، ئەسەر نامى ۋە مۇئەللىپىنىڭ ئىسمى، نەسەبى ھەققىدە مۇشۇ ئەسەرنىڭ ھەر خىل نۇسخىلىرىدا بەزى ئۇچۇرلار بار. مەسىلەن، ئەسەرنىڭ نەزمى شەكلىدە يېزىلغان « خاتىمە » سىدە:

يەتتە يۈز ئون ئەردى يىلغە كىم بىتىلدى بۇ كىتاب،

تۇغمىش ئەردى ئول ئۇغۇزدە ھۇت سائادەت يۇلتۇزى.

دېيىلگەن. ئېنىقكى، بۇ ئەسەر ھىجرىيىنىڭ 710-يىلى ھۇت مەۋسۇمىدە يېزىلغان. مەلۇمكى، تارىختا ئۆتكەن مۇنەججىملەر ئاسماننى 12 بۇرجقا بۆلگەن. بۇرج — قۇياشنىڭ يىللىق ھەرىكەت يولىنى بويلاپ جايلاشقان 12 يۇلتۇز تۈركۈمىگە خاس ئاتالغۇ. بۇلاردىن جەدى، دەلۋە، ھۇت، ھازىرقى ئىستېمال مەنىسى بويىچە مىلادى كالېندارىدىكى 12-، 1-، 2-ئاينى كۆرسىتىدۇ. « ھۇت » — ئەرەبچە ئاتالغۇ بولۇپ، قىش پەسلىنىڭ ئاخىرقى ئېيى بولغان 2-ئايغا توغرا كېلىدۇ. ھۇت بۇرجىدىن كېيىن ھەمەل بۇرجى كېلىدۇ، ئۇ باھار پەسلىگە تەۋە بولۇپ، مىلادى كالېندارىدا 3-ئاينى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ « كىرىش سۆز » قىسمىغا تەۋە بولغان « باھارىيات » ناملىق غەزەلنىڭ بېشى:

كۈن ھەمەلگە كىردى ئەرسە، كەلدى ئالەم نەۋرۇزى،

كۆچتى بەھمەن زەمھەرىر قىش، قالمىدى قارى-بۇزى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دەپ باشلانغان؛ «16-قىسسە، ھەزرىتى
يۇسۇپ ئەلەيھىسسالام ۋەقەلىرىنىڭ بايانى» -
دىكى باھار تەسۋىرىدە: «بۇ كۈن ئاتلىغ
سۇلتان ھۇت ئاتلىغ قىشلاقنى قويۇپ، ھەمەل
ئاتلىغ يايلاققا ئۇغرىدى» دېيىلگەن. بۇنى
يەنە خەلقىمىز ئىچىدىكى «ھۇت — كەتە-
مەننىڭ سېپىنى تۇت» دېگەن ماقال-تەمە-
سىل ئارقىلىقمۇ ئىزاھلاش مۇمكىن. دېمەك بۇ
ئەسەر مىلادى 1311-يىلى 2-ئايدا يېزىلغان.
شۇنىمۇ نەزەرگە ئېلىش زۆرۈركى، ھىجرىيە
ئايلىرىنىڭ كېلىدىغان ۋاقتى، پەسلى ئۆزگە-
رىپ تۇرغاچقا، بەزى يىللار مىلادى كالىندارى-
دىكى ئارقا-ئارقىدىن كېلىدىغان ئىككى يىل
ئوتتۇرىسىغا توغرا كېلىدۇ. لېكىن، يۇقىرىقى
يازما مەنبەلەردىن ئېنىقكى، ھىجرىي-
يە 710-يىلى ھۇت بۇرجىدا مىلادى 1311-يى-
لى 2-ئاي كىرگەن. مۇئەللىپىنىڭ ئەسەر
يېزىلغان ۋاقتى ھەققىدە «تۇغمىش ئەردى
ئول ئوغۇزدە ھۇت سائادەت يۇلتۇزى» دېگە-
نى، يەنە ئالاھىدە كىنايىلەش سەنئىتى بو-
لۇپ، زور ھەجىملىك بۇ ئەسەرنى مۇۋەپپەقى-
يەتلىك ئاخىرلاشتۇرغانلىقىدىن، ئۆز ئەسىرىنىڭ
يۈكسەك قىممىتىدىن خۇشاللىق ۋە ئىشەنچلىك
ھالدا بېشارەت بەرگەن.

مۇئەللىپ ئەسەرنىڭ نامىنى ئىزاھلاپ
مۇنداق دېگەن «مەقسۇت مۇندا پەيغەمە-
بەرلەر قىسسەسى ئېردى. ۋە لاكىن ئادەمە-
دىل بۇرۇن ياراتىلغانلار بار ئۈچۈن ئاندىن
ئاغاز قىلدىم، ئىستەكلىككە ئاساسىن بولسۇن
تېپ، 〈قىسسەئى رابغۇزى〉 ئات قويدۇم».
مۇئەللىپ بۇ ئارقىلىق نۇرغۇن مەشھۇر كىتاب-
لارنى مەنبە قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈش بىلەن
بىرگە، خاسلىقىنى، ئىجادلىقىنى ۋە ئۆزگىچە
ئۇسلۇبىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئۆز تەخەللۇ-
سىنى ئەسەرنىڭ نامىغا چاتقان.

رابغۇزىنىڭ نەسەبى ۋە ئانا يۇرتى
ھەققىدىكى يازما مەنبەلەر تولۇق ياكى بىر-
دەك ئەمەس. بەزى مەنبەلەردە ئۇ «-
قەشقەر تەۋەسىدىكى ئۇلۇغ يوللۇغ راباتـ-
لىق» دېيىلگەن. يەنە بەزى مەنبەلەردە
بولسا، «ئۇلۇغ يارۇغلۇق رابات غوزىنىڭ قازد-
سى بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى ناسىرىددىن» دې-
يىلگەن. بۇ ئەسەردىكى «باھارىيات»
شېئىرىنىڭ ئاخىرى:

ھۆرى بىن ئۆچمىش ئىچىندە يەك سالىپ
تەھىدىن قىلۇر،
باز ئۇزە مۇنداق غەزەلنى ئەيتتى ناسىر
رابغوزى.

دەپ چۈشكەن بولسا، ئەسەرنىڭ «خاتى-
مە» سىدە:

يازىپ ئىلتىتىم ناسىرىدىن توكبۇغە تا
بۇغىنە،
تىلە يۇرمۇ-تىلە مەسمۇ، بىلگۈلۈك بىلسۇن
ئۆزى.

دېگەن. «ناسىر» — ئەرەبچە ياردەمچى
دېگەن مەنىدە؛ ناسىرىددىن بولسا، دىننىڭ
ياردەمچىسى دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. يۇقىرىقى
بېيىتتا «ناسىر» كېيىنكى بېيىتتا «ناسىرى-
دىن» بولۇپ كېلىشى شېئىري ۋەزىن ۋە بو-
غۇم ئېھتىياجى بولۇپ، بۇنداق ئىككى خىل ئا-
تاشنىڭ ئۆز-ئارا زىتلىقى يوق، بەلكى بىر-
بىرىنى تولۇقلايدۇ. يۇقىرىقىلاردىن شۇنى دە-
لىللەش مۇمكىنكى، مۇئەللىپنىڭ ئۆز ئىسمى
ناسىر ياكى ناسىرىددىن، ئاتىسىنىڭ ئىسمى
بۇرھانىددىن بولۇپ، تەخەللۇسىنى قوشقاندا
تولۇق ئىسمى ناسىر (ياكى ناسىرىددىن)
بۇرھانىددىن ئوغلى رابغوزى دېيىلىدۇ. كېيىنكى
تەتقىقاتچىلار «رابغوزى» دېگەن تەخەل-
لۇس (ياكى نىسبە) — مۇئەللىپ ياشىغان
جاي «رابات» بىلەن «ئوغۇز» دېگەن
ئىككى ئىسىمنىڭ شەپىلىك بىرىكىشىدىن ھاسىل
بولغان دەپ قارىغان.

مۇئەللىپنىڭ ئانا يۇرتىغا كەلسەك، ئۇنىڭ
قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكى، ھاياتىنىڭ
كۆپ قىسمىنى ئەينى دەۋردە قەشقەرگە قا-
راشلىق بولغان خارەزمنىڭ رابات ئوغۇز دې-
گەن يېرىدە ئاتىسىنىڭ قازى كالانلىق مەرتى-
ۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۆتكۈزگەنلىكىدە گۇمان

يوق. ئۇ 13-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 14-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشاپ ئۆتكەن. باللىق ۋە ياشلىق دەۋرلىرىدە تەشنالىق بىلەن بىلىم تەھسىل قىلىشقا تىرىشىپ، ئەينى زاماندىكى تۈرلۈك ئىلىملارنى ئىگىلەپ، ئىلىم ساھەسىدە كامالەتكە يەتكەن. ئەينى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى خانلىقلار ئارىسىدا يۈز بەرگەن، داۋاملاشقان ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشلىرى ئەلنىڭ خاتىرجەملىكىنى بۇزۇپ، خەلققە بالايىئاپەت، مەدەنىيەتكە ۋەيرانچىلىق كەلتۈرگەن. قەشقەر ئەتراپىدىكى ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ مەشھۇر ئالىم، ئەدىبلىرى دەۋر ئېتىبارى بىلەن خارەزم، ھىرات تەرەپلەرگە توپلانغان. تىنچ تۇرمۇش ۋە ئىلمىي پائالىيەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، رابغۇزى ئاتىسىغا ئەگىشىپ، خارەزمگە كېلىپ، يەرلىكلىشىپ قالغان ۋە بۇ ئەسەرنى مۇشۇ يەردە يېزىپ، مۇشۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن، رابغۇزىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي، ئىلمىي پائالىيەتلىرى ھەققىدە يېڭى مەلۇماتلار يوق. شۇنداقتىمۇ بۇ ئەسەرنىڭ يېزىقچىلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن مەلۇمكى، رابغۇزى ئانا تىلى ۋە تۈركىي تىللارنى پىششىق ئۆگەنگەن. ئەينى دەۋردە ئالىملار ۋە ئەدىبلەر بىلىشكە تېگىشلىك بولغان شەرق ئەدەبىياتى، ئەرەب-پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتى، تارىخىدىنمۇ مۇكەممەل خەۋەردار. دۇنيا تارىخى، جۈملىدىن ئىسلام تارىخى ۋە پەلسەپىسى، «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىسىنى ئوبدان ئىگىلىگەن، تەتقىق قىلغان، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بايلىقلىرىدىن كۆپ بەھرىمەن بولغان، ئۇندىن تاشقىرى، كۆپ يىللىق ئىجتىمائىي پائالىيەتنى جەريانىدا مول تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى توپلىغان. ئۇ ئەنە شۇنداق يۈكسەك ئىلمىي قۇدرىتى، يېنىك ماھارىتى بىلەن بۇ ئەسەرنى يېزىپ ئىلىم دۇنياسىغا مەڭگۈلۈك تەقدىم قىلغان ۋە ئۆزىنىمۇ تونۇتقان. «قىسەسئى رابغۇزى» — ئۇنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ۋە زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر ئەسىرى بولۇپ، ئەسەردىكى پاساھەت ۋە بالاغەتكە قاراپ، ئۇنىڭ يەنە باشقا ئەسەرلىرى بولۇشى ئېھتىمال دېگەن تونۇشقا كېلىمىز. بۇ ھەقتە ئىزدىنىش ۋە كۆز-قۇلاق بولۇش زۆرۈرلۈكى ئەلۋەتتە ئەۋلادىي مىللەتنىڭ ئالىيجاناب بۇرچى ھېسابلىنىدۇ.

«قىسەسئى رابغۇزى» نىڭ ئەسلى قوليازمىسى ھازىرغىچە تېپىلمىدى. ئۇنىڭ 15-ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخىسى بۈيۈك برىتانىيە مۇزېيخانىسىدا، 16-ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى لېنىنگراد س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ قوليازمىلار بۆلۈمىدە، 15-16-ئەسىرگە تەۋە تولۇق بولمىغان ھالدا كۆچۈرۈلگەن بىرنەچچە نۇسخىسى ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل-ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىنىڭ ئەدەبىيات مۇزېيخانىسى ۋە شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا. بۇ ئەسەر «قىسەسۇل ئەنبىيارابغۇزى» دېگەن نام بىلەن 1858 — 1881-يىللىرى قازان مەتبەئەسىدە بەش قېتىم، تاشكەنت، ئىستانبۇل، بۇخارادا كۆپ قېتىم بېسىلغان. ئەرەب-پارس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، نەشر قىلىنغان. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20-ئەسىرنىڭ بېشىدا قەشقەر، خوتەندە كۆپلەپ كۆچۈرۈلۈپ تارقالغان. ئەسەرنىڭ 15-ئەسىردىكى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى تولۇق ۋە ئەڭ كونا بولۇپ، مۇشۇ ئاساستا غەرب دۇنياسىغا تونۇلغان. كېيىنكى ھەر خىل نۇسخىلىرىنىڭ تېكىستى تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن بىر-بىرىدىن پەرقلىق ھالدا بېسىلغان ياكى كۆچۈرۈلگەن بولسىمۇ، ھەر خىل نۇسخىلىرىنىڭ ئاخىرىغا كۆچۈرگۈچى ياكى نەشر قىلغۇچى نامىدىن «بۇ كىتاب 72 قىسسە بىلەن تامام بولغۇسىدۇر» دەپ ئېنىق ئىزاھات بېرىلگەن. بۇ ئەسەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇنجى نەشرى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988-يىلى خەلق

ئىچىدە مەشھۇر بولغان «قىسسەسۇل ئەنبىيا» نامىدا نەشر قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. لېكىن يېڭى نەشر نۇسخىسى 44 قىسسە بىلەن ئاخىرلاشقاندىن باشقا، ئىلمىي ۋە كەسپىي جەھەتتىن بەزى پرىنسىپلىق مەسىلىلەر ساقلانغان (بۇ ھەقتە ئايرىم ئوبزور يېزىلدى).

ئەسەرنىڭ تېماتىك مەزمۇنى

ھەربىر مۇئەللىپنىڭ ئىجادىي تەپەككۇر مەيدانى بىلەن چوڭقۇر تونۇشماي تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە ۋە ئەسىرىگە يېتەرلىك باھا بېرىش قىيىن. «قىسسەئى رابغۇزى»نىڭ مۇئەللىپى — ناسىرىددىن بۇرھانىددىن ئوغلى رابغۇزى ئالدى بىلەن ھەقىقىي ئىنسانپەرۋەر، كىشىلىك بەخت-سائادىتىنى كۆزلىگۈچى خەلقپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر زات. مۇئەللىپنىڭ دۇنيانى ئاللا ياراتقان دېگەن ئېتىقادى، ماددىي دۇنيانىڭ تۆت تادۇ (ماددا)دىن تەشكىل تاپقانلىقىدەك پەلسەپىۋى قارىشى، ھەممە كىشىنى ياخشى، پەزىلەتلىك ۋە بىلىملىك ئىنسان بولۇشقا ئۈندەش ئارزۇسى، جەمئىيەت تىنىچ، مۇقىم ۋە ئىتتىپاق بولۇش نىيىتى، شۇنىڭدەك قۇرئان ئاساسىدىكى ئىسلام دىنىي يولىنى تۇتقان ئادالەتلىك ھاكىمىيەت بولۇش غايىسى، ئىقتىساد گۈللەنگەن ۋە ئىلىم-پەن تەرەققىي تاپقان يېڭى دەۋرنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۈمىد قىلىشى قاتارلىقلار مۇشۇنداق زور ھەجىملىك ئەسەرنى يېزىشتىكى ئىچكى ئامىل ۋە مەنىۋى قۇدرەت. مۇئەللىپ ئۆز مۇددىئاسىغا يېتىش ئۈچۈن، ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت ئاجرىتىپ، جاھان تارىخىنى زېرىكمەي ئاختۇرغان. كىتابلار دۆۋىسىگە كىرىپ، ئىشەنچلىك مەنبە ۋە ماتېرىياللار ئۈستىدە ئىزدەنگەن، يۈزدىن، ھەتتا مىڭدىن بەرىنى تاللاپ، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق دۇنيانىڭ ۋە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ تارىخىي ئوبرازىنى ئاجايىپ نەتىجىلىك يارىتىپ، مەسىلىلەرنى ئاجايىپ دانىشمەنلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان. «قىسسەئى رابغۇزى» — پەيغەمبەرلەرنىڭ تەرجىمىھالى ۋە پائالىيىتىنى توپلىغان قامۇس، ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنىڭ بايانى بولغان تارىخ، جاھان ھېكمەتلىرى ۋە بىلىم دۇردانىلىرىغا تايانغان پەلسەپە، شۇنىڭدەك ئەۋلادلارغا نەسىھەتنامە. مۇئەللىپ ئىلىم-پەننىڭ يۈكسەك چوققىسىدا تۇرۇپ، ئەينى جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلىمىنى ئىنتايىن زېرەكلىك بىلەن چوڭقۇر تەتقىق قىلغانلىقتىن، ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ ئىلغار ئىنتىلىشلىرىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئىجتىمائىي رېئاللىقنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرگەن. بۇ ئارقىلىق ھەققانىيەت ۋە ياخشىلىق، گۈزەللىك، چىنلىقنىڭ ياۋۇزلۇق، يامانلىق، سەتلىك ۋە ساختىلىق ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىدىغانلىقىغا بولغان يۈكسەك ئىشەنچىنى ئىپادىلىگەن. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى كەڭ ۋە ھەر تەرەپلىمە بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئاساسىي بايان لىنىيىسىدىن، بولۇپمۇ ئىسلام دىنى ئۈستىدە بولسىمۇ، ھەتتا ئەسەردىكى مەسىلىلەر ئىسلام شەرىئىتى بىلەن قاتتىق باغلىنىشلىق بولسىمۇ، لېكىن ئەسەردە دىنىي ئەمىر-مەرۇپ تەرغىبات ئەمەس، بەلكى دۇنياۋى ھاياتنى بىر تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدىكى دانا پىكىرلەر، ئەخلاقىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر، ساددا ماتېرىيالىزملىق ۋە دېموكراتىك ئىدىيىلەر ئىلگىرى سۈرۈلگەن. ئىسلام دىنى ۋە ھەرقايسى دىنلارنىڭ، ھەرقايسى مىللەت ۋە خەلقلەرنىڭ پەلسەپە، ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات تارىخى، ئىتنىك ئەھۋالى، مىللىي ئۆرپ-ئادەتلىرى، مىللىي خاراكتېر-خۇسۇسىيەتلىرى، ئىجتىمائىي ئاڭ-پىكرى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى قاتارلىقلار خېلى تەپسىلىي سۆزلەنگەن. دۇنيانىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخى «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىس ئاساسىدا يېزىلغانلىقى ئەينى دەۋردىكى ئەنئەنىۋى ئەدەبىي ئۇسلۇب بولۇپ، غەيرىي مۇسۇلمان

خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە تۇتقان
مەيدانى بىلەن باغلاپ تەھلىل قىلغاندىمۇ
زىتلىق يوق. شۇڭا، «قىسسەئى رابغۇ-
زى» ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇننىڭ كەڭ-
لىك ۋە چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى ئوخشاش ژا-
نىردىكى ھەرقانداق ئەسەر ياكى ھەرقان-
داق مەدەنىيەت ھادىسىسى بىلەن قەتئىي
سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. ئەسەرنىڭ ئىچكى
قاتلىمى تارىخ بىلەن رېئاللىقنىڭ، ئادەم بى-
لەن جەمئىيەتنىڭ، تەبىئەت بىلەن جەمئى-
يەتنىڭ، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ، شۇنداقلا
ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى-
نى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مەركىزىي قاتلىمدا
ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى پۈتكۈل
جەمئىيەتكە دائىر مۇناسىۋەتلەر، ئالىي پەل-
سەپىۋى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مۇ-
ئەللىپ ئەينى دەۋرنىڭ ئەڭ يۈكسەك دەرى-
جىدىكى بىلىش ئىقتىدارى بىلەن دۇنيانى كۆ-
زەتكەن، ئۆز نەزەرىنى ئالەمنىڭ ئەڭ چوڭ-
قۇر قاتلىمىغا، كەڭ خەلق ئارىسىغا قارىتىپ،
ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى بە-
دىئىي تالانتى ئارقىلىق تارىخىي رېئاللىقنى ئا-
جايىپ تۈسكە كىرگۈزگەن. كونكرېتراق ئېيت-
قاندا، 7-ئەسىرگىچە بولغان دۇنيا تارىخىدى-
كى ئالاھىدە ۋەقەلەر، مەشھۇر غايىۋى ۋە
تارىخىي شەخسلەر، تىپلار ماھىرلىق بىلەن
تاللانغان. ئەسەردىكى يۈكسەك دەرىجىدە
تىپىكلەشكەن بەدىئىي ئوبرازلار قىسمەن
جۇغلىنىشىنىڭ ياكى ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ
ئاددىي خاتىرىسى بولماستىن، بەلكى چوڭقۇر
پەلسەپىۋى پىكىر يېتەكچىلىكىدىكى ئۇلۇغۋار
تەپەككۇر، تەسەۋۋۇرنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە
ئىجتىمائىي ئومۇم سىستېمىسىنى بەرپا قىلغان
بولۇپ، ئاجايىپ-غارايىپ تەسەۋۋۇرغا باي
ئەقلىي بىلىشكە ئىگە. پەلسەپە بولسا، بۇ
خىل ئەقلىي بىلىشنىڭ چوققىسى ھېسابلىنىدۇ.
مانا شۇنداق تەسۋىرلەر ئىچىدە ئالەمنىڭ
تۈزۈلۈشى ۋە ئىنسانلارنىڭ ماھىيىتىگە دائىر
ئىنكاسلار، كىشىنىڭ ئەقلىنى مەپتۇن ۋە
ھەيران قىلىدىغان پىكىر-مەنالار ئورغۇپ تۇ-
رىدۇ. ئەسەردىكى ئاساسىي مەزمۇن ۋە
مەسىلىلەر ئىجتىمائىي تارىخىي ئەھۋاللار بو-
لۇپ، زامان تەقەززاسى بىلەن تىلغا ئېلىنغان
پەيغەمبەرلەر ۋە ئىسلام دىنى ھەققىدىكى
بايانلارغا قاراپلا نوقۇل دىنىي ئەسەر دېگىلى
بولمايدۇ. بۇ ئەسەر بەدىئىي ئەدەبىياتقا
مەنسۇپ بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنياۋى
ئەدەبىياتتۇر. ئەسەردىكى ئەخلاق، مۇھەب-
بەت، ھاكىمىيەت، دىن، سىياسەت قاتارلىق
ئىجتىمائىي تېمىلار دۇنياۋى تېمىلاردۇر. بۇلار
ھاياتنى ئېتىراپ قىلىشقا، سۆيۈشكە، ھېسسىيات-
نى قەدىرلەشكە، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى
ئىلگىرى سۈرۈشكە بېغىشلانغان. شۇنداقلا
ئەينى دەۋردە باش كۆتۈرگەن تەركىدۇنيا-
چىلىق كۆزقارىشىنى ئىنكار قىلغان. مانا بۇلار
ئەسەر مەزمۇنىنىڭ دىققەتكە سازاۋەر ئەڭ
مۇھىم تەرەپلىرى ھېسابلىنىدۇ. مۇئەللىپنىڭ
سۆيگۈ-مۇھەببەت تېمىسىدىكى كۆزقاراشلىرى
بەلگىلىك ئىلغارلىققا ئىگە. مەسىلەن، ئە-
سەردە يۈسۈپ ئەلەيھىسسالام يۈكسەك ئەخ-
لاقىي پەزىلەتلىك، چىن مۇھەببەت ئىگىسى
قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. «يۈسۈپ-زۇلەي-
خا» نىڭ مۇھەببەت تارىخى ئارقىلىق ئىنسا-
نىي مۇھەببەت، ساداقەت، سەمىمىيەت،
ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇلىرى ئەكس ئەتكەن.
يۈسۈپ ئەلەيھىسسالام بىلەن ئۇنىڭ ئاكىلىرى
ئوبرازى ئارقىلىق ياخشىلىق ۋە ھەققانىيەتنىڭ
مەككارلىق ۋە ياۋۇزلۇق ئۈستىدىن جەزمەن
غەلىبە قازىنىدىغانلىقىغا بولغان ئىشەنچ ئىپا-
دىلەنگەن. ئەسەردە شەرق دۇنياسىغا
كەڭ تارقالغان مىخلار (ئەپسانە)، تارىخىي
رىۋايەتلەر ۋە تارىخىي شەخسلەرنىڭ
سەرگۈزەشتىلىرى مەزمۇن ئاساس قىلىپ تال-
لانغان. مۇئەللىپ «قەدىمكىنى بۈگۈن ئۈچۈن
خىزمەت قىلدۇرۇش» مەقسىتىدە ئۆزى ياشا-
ۋاتقان دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاقىي قىيا-
پىتىنى ئوبيېكتىپ ئاساستا ئەكس ئەتتۈرۈشكە
تىرىشقان ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا قارىتا

www.uyghurkitap.com

توغرا تونۇشىنى ئوبرازلىق يورۇتۇپ، ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. بىز بۇ ئەسەردىن ھەقىقىي دۇنيا بىلەن مۇئەللىپ ياراتقان دۇنيانىڭ ئوخشاشمايدىغانلىقىنى ياكى پەرقىنىڭ چوڭلۇقىنى ھېس قىلىمىز، ھەيران قالىمىز. مۇئەللىپنىڭ ئىجاد قىلغىنى ئەدەبىيات دۇنياسى، ئېستېتىك دۇنيا ۋە دۇنيا تارىخى بولۇپ، خىسلەتلىك قەلىمى ئارقىلىق تەبىئىي ۋە ئادىي دۇنيانى گۈزەللەشتۈرۈپ كۆرسەتكەن. ئەسەردە كىشىلەرگە تەسىر كۆرسىتىدىغىنى كۆرگىلى، تۇتقىلى بولمايدىغان روھ، يەنى ئېتىقاد بولۇپ، مەنىۋى دۇنيادا شەكىللىنىدىغان ھەرقانداق بىر ئېتىقاد ھادىسىسى مۇئەييەن دىنىي قاراشنىڭ ئىنكاسى. بۇ مۇھىم تېما كىشىلەرنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدىغان پىكىر، شۇنداقلا يۈكسەك ئىدىيىۋى پەزىلەت ئاتا قىلىش ئارقىلىق ئۆز قىممىتىنى نامايەن قىلغان. شۇڭا، ئەسەر دۇنيانىڭ، ھەرقانداق بىر تارىخىي جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرى، ھەرخىل ئېرقتىكىلەر، دىنىي-ئېتىقادى، ئۆرپ-ئادىتى ئوخشاشمايدىغانلار تەرىپىدىن ئىزچىل ئالقىشقا ئېرىشىپ كەلگەن. مەيلى ئەينى دەۋردىكىلەر ياكى كېيىنكى دەۋردىكىلەر بولسۇن، مەيلى ئىسلام دىنى ياكى غەيرى دىندىكىلەر بولسۇن، بۇ ئەسەرنىڭ كەڭ مەزمۇنىدىن قۇسۇر تېپىشقا، مۇئەللىپنىڭ ئىلمىي ماھارىتىدىن گۇمانلىنىشقا ھېچ كىشى جۈرئەت قىلالمىغان.

ئەسەرنىڭ بەدىئىي ئۇسلۇبى ۋە تىلى

«قىسسەئى رابغۇزى» — ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى ئاساسىدا، 13-ئەسىردىن كېيىنكى ئەرەب-پارس ئەدەبىياتىنىڭ يېڭىلىقلىرىنى ئىجادىي قوبۇل قىلغان ھالدا ئوبرازلىق، ئىخچام پىكىر يۈرگۈزىدىغان ئۆزگىچە ئىجادىيەت نەمۇنىسىنى ياراتقان. ناھايىتى ئېنىقكى، ئىجتىمائىي رېئاللىق مۇئەللىپكە، ئىجادىيەت مېتودىغا ۋە ئىجادىيەتكە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتكەن ئاساسلىق ئامىللارنىڭ بىرى. ئىجادىيەتتىكى بەدىئىي مېتود تۈپ ماھىيەتتىن ئالغاندا، تارىخىي ئالدىنقى شەرت ئىچىدىكى بەدىئىي تەپەككۇر شەكلى بولۇپ، زامان-ماكان شارائىتىدىكى ئېستېتىك ھالەتكە ئىگە رېئاللىق، سىنىپىيلىككە ئىگە دۇنيا قاراش، شۇنداقلا ئۆتكەن دەۋرلەردە توپلانغان بەدىئىي تەپەككۇر ماتېرىياللىرىدىن ئىبارەت ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئۇ غايە بىلەن ئەمەلىيەت، پىسخىكا بىلەن ئاڭ، ئىدراك بىلەن ھېسسىيات، تەپەككۇر بىلەن مەۋجۇدىيەت، تارىخ بىلەن رېئاللىق، ئوبيېكت بىلەن سۇبيېكت، تەبىئەت بىلەن جەمئىيەت، دۇنيانىڭ بىرلىكى ۋە زىددىيەتلىكلىكى قاتارلىق كۆپ قاتلاملىق مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ، ھەربىر دەۋرنىڭ تەپەككۇر مېتودىغا قويۇلغان تەلەپلىرى ئوخشاش ئەمەس. «قىسسەئى رابغۇزى» نىڭ ئىچكى ئېستېتىك قاتلىمى بەلگىلىنىڭ مۇكەممەللىك، ئىخچاملىق، قارىمۇ قارشىلىق ئىچىدىكى بىرلىككە ئىگە. ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئۇسلۇبى مەنىۋى ۋە تارىخىي ماھىيەتكە ئىگە بولۇپ، مۇئەللىپنىڭ ئىجادىيەت مۇقەررەرلىكىنى بەلگىلىگەندىن تاشقىرى، ئەسەرنى ئۆزگىچە ئىجتىمائىي خاراكتېرگە، بەدىئىي قىممەتكە ئىگە قىلغان. مانا بۇلار تېما، بەدىئىي قۇرۇلما، تىل-يېزىق، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، ئىندىۋىدۇئال خاراكتېر قاتارلىق ئەسەر ئېلېمېنتلىرىدا روشەن گەۋدىلەنگەن. بۇ ئەسەردىكى نۇرغۇن ۋەقە ۋە مەسىلىلەرنى بەدىئىي شەكىلگە كىرگۈزۈشنىڭ ھەقىقەتەن قىيىنلىقى مۇئەللىپتىن ناھايىتى زور ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ. ھالبۇكى، مۇئەللىپ ئادەتتىكى بايان يولىغا كىرىۋالماي، ئۆزىنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرى، ئىمكانىيىتى ۋە توپلاپ پىششىقلىغان، ئىسپاتلىغان ماتېرىيال مەنبەسى يار بەرگەن دائىرىدە ئەسەرنى بەدىئىي يېزىشقا تىرىشقان.

«قىسسەئى رابغۇزى» — ئۇيغۇر پروزىچىلىقىنىڭ قىسسە بىلەن رىۋايەتنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ قوللىنىشتەك ئەنئەنىۋى

شەكىل ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئەسەرنىڭ ئا-
ساسىي قىسمى نەسرىي شەكىلدە يېزىلغان.
«كىرىش سۆز» گە تەۋە «باھارىيات»
(مەدھىيە)، بەزى قىسسەلەرنىڭ باش-ئاخى-
رى ياكى قىسمەن لىرىك كەچۈرمىشلەر، شۇ-
نىڭدەك ئەسەرنىڭ «خاتىمە» سى نەزمىي
شەكىلدە يېزىلىپ، بىرنەچچە يۈز مىسرا ھەر
خىل تۇردىكى ئارۇز ۋەزىنلىك شېئىرلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان. بۇ ئەسەر ھەقىقىي بەدىئىي
ماھارەت ئۈستىگە قۇرۇلغان مۇرەككەپ ۋە نا-
زۇك بەدىئىي قۇرۇلمىغا ئىگە بولۇپ، يۈكسەك
تېپىكلەشكەن ئوبرازلارنى ئالتە چوڭ تۈرگە
ئايرىشقا بولىدۇ: (1) ئەنبىيالار ۋە غايىۋى
شەخسلەر ئوبرازى، (2) تارىخىي شەخسلەر
ئوبرازى، (3) ئەر-ئايال پۇقرالار ئوبرا-
زى، (4) خاسىيەتلىك ھايۋانلار ۋە نەرسى-
لەر ئوبرازى، (5) دۇنيا تارىخى ۋە مەدەنى-
يىتى ئوبرازى، (6) ئورۇن-جاي، مۇھىت ئوب-
رازى قاتارلىقلار. ئەسەرنىڭ تېماتىك مەزمۇ-
نىنى تەشكىل قىلغان بەدىئىي قاتلاملىرىنى
سەككىز چوڭ سىستېمىغا ئايرىشقا بولىدۇ: (1)
ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسى بولۇپ،
دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە ئەنئەنىۋى 360
كەسىپنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تىلغا ئېلىنىپ
ئۇلۇغلانغان. (2) ئىجتىمائىي تۇرمۇش سىستې-
مىسى بولۇپ، تۈرلۈك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت
ئوبيېكت-سۇبيېكتلىرى ۋە سەرگۈزەشتىلەر با-
يان قىلىنغان. مەسىلەن، 72 خىل تىل-زۇ-
ۋان، زېمىن خەلقى، سۇ خەلقى، ئاسمان
خەلقى (ھۆر-پەرىشتىلەر) كويىقاپ خەلقى،
ئۇچارچىلىق-تىنارلىق، شۇنىڭدەك ئىنسانىي
مۇھەببەت ۋە مۇسىبەتلەر، خۇشاللىق ۋە
قايغۇ-ئەلەم، ئۇرۇش ۋە تىنچلىق ئىنتايىن
تەسىرلىك ۋە ئىخچام تەسۋىرلەنگەن. (3)
يازما-ئاغزاكى ۋە قېزىلما مەنبەلەر، كىتاب-
ژانىرلار سىستېمىسى بولۇپ، ئىنسانىيەت مەدە-
نىيىتىنىڭ قىممەتلىك بايلىقى ھېسابلانغان تۆت
كىتاب (زەبۇر، تەۋرات، ئىنجىل ۋە قۇرئان)
ئاساسىي ماتېرىيال مەنبەسى قىلىنغان. بو-
لۇپمۇ «قۇرئان كەرىم» ۋە ئىسلام دۇنياسى-
دىكى مەشھۇر ھەدىس ئالىملىرى بىردەك
ئېتىراپ قىلغان ھەدىسلەر كۆپلەپ نەقىل
كەلتۈرۈلگەن. «سىيرىتۇل ئەنبىيا» (ئەنبى-
يالار ئەھۋالى)، «ئەئيالۇل ئۇلۇم» قاتارلىق
مەشھۇر كىتابلار ۋە ئەرەب-پارس، تۈركىي
ئەدەبىياتىدىكى كلاسسىك نەمۇنىلەر تىلغا ئې-
لىنغان. (4) غايىۋىلەشكەن كارامەت مۆجى-
زىلەر سىستېمىسى بولۇپ، دۈشمەنلەرنىڭ
زورلىشى بىلەن ئەنبىيالار كۆرسەتكەن كارا-
مەت مۆجىزىلەر ئوبرازلىق تەسۋىرلەنگەن.
مەسىلەن، ئەرشى-ئەلا، جەننەت، دوزاق،
كۆك قوچقار، دۇلدۇل، مەركە (ئات)، مەن-
زەر چۈمۈلە (ئاقساق)، ئەرھەم ئاتلىق بېلىق
(ئەنگۈشتەرنى ساقلىغان)، رالۇخا ئاتلىق بې-
لىق (يۇنۇس ئەلەيھىسسالامنى ئۆز قارنىدا
ساقلىغان)، بۇراق (ئىلاھىي ئات)، رەبرەپ
(ئىلاھىي ئات)، ئەھرەمەن ياكى ئەھمەن
ئاتلىق دىۋە (ئالۋاستى)، ئىلاھىي بۇت، ئاق
بۇلۇت، ئەنگۈشتەر ئۈزۈك، خاسىيەتلىك ھاسا
ۋە تاش، خاسىيەتلىك قۇمۇش ۋە شامال،
ساندۇقى شاھادەت قاتارلىقلاردىن ھەرقايسى
پەيغەمبەرلەرگە تېگىشلىك نەرسىلەر ئۇلار-
نىڭ نۇرغۇن مۇشكۇلاتلارنى يېڭىشىدە دەرھال
ۋە كۈچلۈك ياردەم قىلغانلىقىنى ئەزىزلەنگەن.
(5) ئىجتىمائىي پائالىيەت سىستېمىسى بولۇپ،
تارىخىي شەخسلەر، پەيلاسوپلار، ئالىملار،
مۇنەججىملەر، دانىشمەنلەر، شاھ-ۋەزىرلەر،
سەركەردىلەر، مەردلەر، سېخىي-بېخىللار-
نىڭ پائالىيىتى تىلغا ئېلىنغان. ھەرقايسى دى-
نىي تەبىقە ۋە دىنىي مەزھەپلەرنىڭ رىقا-
بەتلىرى، ئۇرۇش-جېدەللىرى، ھەرقايسى
ئۇرۇق-قەبىلىلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلى-
رى، زىددىيەتلىرى مۇرەككەپ، جانلىق، قىزى-
قارلىق تەسۋىرلەنگەن. مەشھۇر ھەدىسشۇ-
ناسلار قاتارىدا تۈركىي خەلقلەردىن چىققان
مەۋلانا مۇھەممەت بۇخارى (872 — 932)-
نىڭ نامى كۆپ ئورۇندا ھۆرمەت بىلەن تىلغا

www.uyghurkitap.com

ئېلىنغان. بۇ زاتنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەت
ئەبۇ ئابدۇللا ئىبنى ئىسمائىل بولۇپ، بۇخارادا
تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكى ۋە مۇسۇلمان دۇنياسىدا
تەڭداشسىز ھەدىسشۇناس بولۇپ شۆھرەت
قازانغانلىقى ئۈچۈن، ئىمام بۇخارى دەپ نام
ئالغان. (6) تىل-ئاتالغۇ، سان-سىفىر سىستې-
مىسى بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، خاقانىيە
تىلى ئاساسىدىكى تىل-ئاتالغۇلاردىن باشقا،
ئەرەب-پارس تىللىرى تاللاپ ئىشلىتىلگەن.
ھەر خىل ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەر-
گەن جايى، ۋاقتى ھىجرىيە يىلى ھېسابىدا
ئېنىق كۆرسىتىلگەن. بەزى زۆرۈر مەسىلە-
لەرمۇ سان-سىفىرلار ئاساسىدا يىغىنچاقلانغان.
مەسىلەن: «19-قىسسە، ھەزرىتى مۇسا
كەلىمۇللا ۋەقەلىرىنىڭ بايانى» نىڭ «مۇسا
ئەلەيھىسسالامغا تەۋراتنىڭ نازىل بولغانلىقى»
دېگەن پەسىل (ئوتتۇراھال ماۋزۇ) ئىچىدە
مۇنداق يېزىلغان: «تەۋرات مۇسا ئەلەيھىس-
سالامغا چۈشكەن. ئۇنىڭدا، تائەت-ئىبادەتكە
دائىر 7000 پەرمان بار، 7000 پەند-نەسى-
ھەت بار، ياخشىلىققا ئائىت 7000 پەرمان بار،
باشقا ئىشلار ھەققىدە 7000 كالام بار، ھەم-
مىسى 28000 كالامدۇر. ئۇلار 12 پارچە تاختا-
تايغا 100 سۈرە بولۇپ، تۇر تېغىدا جىبرىئىل
ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق تەلىم بېرىلگەن. بۇ
چاغدا بەنى ئىسرائىل 12 پىرقە ئىدى، ھەربىر
پىرقىدا 15 مىڭ ئادەم بار ئىدى» ۋە باش-
قىلار. (7) نەزەرىيىۋى بىلىم سىستېمىسى بو-
لۇپ، تىلشۇناسلىق، تارىخ، پەلسەپە، ئېتنوگ-
رافىيە، مورفولوگىيە، ئەدەبىيات، دىداكتىكا،
ئېستېتىكا، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئاسترونومىيە،
قانۇن قاتارلىق كۆپ خىل پەنلەر ۋە ھەر
خىل ھۈنەر-سەنئەتتىن بەلگىلىك دەرىجىدە
تەلىم بېرىدۇ. بولۇپمۇ «قۇرئان كەرىم»-
دىكى 114 پارە سۈرىنىڭ ئازغىنە كەم يېرمى
دېگۈدەك تىلغا ئېلىنغان. دەلىل ۋە نەقىل
كەلتۈرۈلگەن ئايەت، ھەدىسلەر ئۆز جايىدا،
بەزىلىرى ھەتتا تەكرار ئىشلىتىلگەندىن تاش-
قىرى، تۈركىي تىلدا ھېچ نۇقسانسىز شەرھ-

لەنگەن. (8) ئەسەرنىڭ قۇرۇلما سىستېمىسى
بولۇپ، ئەنئەنىۋى كىتاب تۈزۈش ئۇسۇلى بو-
يىچە، مۇقەددىمە، تېكىست، خاتىمە قاتارلىق
ئاساسىي ۋە قوشۇمچە مۇندەرىجىگە ئايرىل-
غان. 72 قىسسەنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز ئالدىغا
بىرنەچچىدىن پەسىل (ماۋزۇ) لەرگە بۆلۈن-
گەن. ھېكايىلەش ۋە شەرھلەش ئۇسۇلى
رەتلىك، ئىخچام، جانلىق بولۇپ، ھەربىر قىس-
سە ۋە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋەقەلەرنىڭ زا-
مان-ماكان جەھەتتىن ئىلگىرى-كېيىنلىك ئور-
نى بار. لېكىن، خالىغان بىر قىسسەنى ياكى
خالىغان بىرەر ۋەقەنى يېڭ چوڭ ۋە مۇكەممەل
قۇرۇلمىدىن ئايرىپ پايدىلىنىشقا بولىدۇ. شۇن-
داقتىمۇ ئەسەرنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلما سىستېمى-
سىغا تەسىر يەتمەيدۇ. شۇڭا، ئەسەرنىڭ
ھەر خىل نۇسخىلىرىنىڭ تېكىستى بىر-بىرىدىن
پەرقلىق بولغان. ئۇندىن باشقا، تېكىست ئە-
چىدىكى نەسىر، نەزم ئايرىم-ئايرىم ئېلىنغان
ۋە بىر گەۋدىلەشتۈرۈلگەن. ھەتتا مۇئەللىپ
كەلتۈرگەن دەلىل ۋە نەقىللەرنىڭ مەنبەسى-
مۇ ئېنىق كۆرسىتىلگەن. ئەسەرنىڭ يۇقىرىدا
دېيىلگەن ئوبرازلار تۈرى-ۋە بەدىئىي سىستې-
مىسى ئاخىرقى ھېسابتا، ئۇنىڭ نادىر ئۇسلۇبى
ۋە ئەدەبىي تۈرىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، دۇن-
ياۋى شۆھرەتكە ئىگە قىلغان. بۇ ھەقتە ئا-
تاقلىق تەتقىقاتچى، پېشقەدەم شائىر ۋە ياز-
غۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ تۆۋەندىكى سۆ-
زىنى نەقىل كەلتۈرۈش كۇپايە: «بۇ ئە-
سەر تىلشۇناسلىق، تارىخ، پەلسەپە، فولكلور
ۋە ئېتنوگرافىيە جەھەتتىكى ئىلمىي قىممىتىدىن
تاشقىرى، ئۆز قۇرۇلمىسىنىڭ نادىرلىقى، ئوب-
رازلىق تەپەككۇر ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇرغا
بايلىقى، تىلىنىڭ چۈچۈك ۋە ئاڭسۇقلۇقى، مەز-
مۇنىنىڭ كۆپ قاتلام ۋە چوڭقۇرلۇقى بىلەن
بەزى ئالىملار تەرىپىدىن ھەقلىق يوسۇندا 〈
رومان〉 دەپ ئاتالماقتا. خاقانىيە ئەدەبىي
تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە
ۋارىسلىق قىلىپ ھەم ئۇنى يۈكسەك دەرىجىگە
كۆتۈرگەن بۇ ئەسەر ئۇيغۇر پروزىسى تارى-

خىدا يېڭى سەھىپە ئاچقانلىقى بىلەن ئۇيغۇر پروزىچىلىقىنىڭ، توغرىسى ئۇيغۇر رومانچىلىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پارلاق نامايەندىسى بولۇشقا تامامەن مۇناسىپ، ئۇنىڭ بىرقانچە ئەسىرلەردىن بۇيان كەڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى مىليونلىغان كىتابخانلار ئارىسىدا زور قىزىقىش قوزغاپ، يۈكسەك ئابرويغا ئىگە بولۇپ كېلىۋاتقانلىقى تاسادىپىي ئەمەس» ①. مەن مۇشۇنداق ئىلمىي، ئادىل ۋە يۈكسەك باھانىڭ ئىلھامى بىلەن «قىسسەئى رابغۇزى» ناملىق ئەسەرنى رومانلار ئەمەس، بەلكى ترولوگىيە دەپ ئاتاش مۇۋاپىق دەپ قارايمەن. چۈنكى، قەدىمكى ۋە ھازىرقى دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر رومانلار، توغرىسى ترولوگىيىنىڭ ھەرقانداقى بىلەن سېلىشتۇرۇلسا، «قىسسەئى رابغۇزى» ئېشىپ چۈشىدۇ. پروزا ژانىرىدىكى يىرىك تۈرلەرنىڭ ئۆلچىمى بويىچىمۇ تامامەن سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ. رومان ۋە ترولوگىيە ئىجادىيىتى خاسلىقى كۈچلۈك بولغان مەنىۋى ئەمگەك. ئۇنىڭغا ھازىرقى زامان يېڭى ئەدەبىيات چۈشەنچىلىرى بويىچە بىرمۇ قائىدە بەلگىلەپ بەرگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە ئۆزىگە خاس سەھنە، رامكا ۋە ئىپادىلەش شەكلى تېپىشى كېرەك. «ئاپتورنىڭ بىر پۈتۈن پىلانى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ئۈچ پارچە دراماتىك ياكى پروزائىك (نەسىر) ئەسەر، بۇ ئەسەرلەر بىر-بىرىنى تېماتىك، غايىۋى جەھەتلەردىن تولۇقلىغۇچى سۈپىتىدە، شەرتلىك ھالدا ئەدەبىياتشۇناسلىقتا ترولوگىيە دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە» ① دېگەن ئەنئەنىۋى چۈشەنچە بويىچە سېلىشتۇرساق، ئەسەردىكى 72 قىسسەدىن سەككىز قىسسە ئالاھىدە بايان قىلىنغان، ئۇنىڭدىن بەش قىسسە (ھەزرىتى ئادەم، يۈسۈپ، مۇسا، سۇلايمان ۋە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ۋەقەلىرىنىڭ بايانى)گە كەڭرەك سەھىپە ئاجرىتىلغان. تېخىمۇ يىغىنچاقلىغاندا، ئادەم ئەلەيھىسسالام، يۈسۈپ ئەلەيھىسسالام ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋەقەلىرىنىڭ بايانى ئىنتايىن ئەتراپلىق تەسۋىرلەنگەن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قىسسەلەر تارىختىن بۇيان ئايرىم-ئايرىم ھالدا يادلىنىپ كەلگەن. بەزىلىرى كىتاب بولۇپمۇ نەشىر قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەسەرنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە بىر شانلىق ئوبراز — ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك نام-شەرەپلىرى سىڭدۈرۈلگەن. نۇرغۇن ئورۇن-جاي، مەشھۇر ۋەقە، تارىخىي شەخسلەر تىلغا ئېلىنغان. پېرسوناژلار مىڭدىن، ئاساسلىق پېرسوناژلار 100 دىن ئاشىدۇ. ئىنسانىي سۆيگۈ-مۇھەببەت، ھەق-ئادالەت، ئىجتىمائىي ئەخلاق، خۇشاللىق ۋە مۇسىبەت، ئىنسانىيەت دۈشمىنى بولغان شەيتان ۋەكىللىكىدىكى سەلبىي كۈچلەرنىڭ ياۋۇزلۇقلىرى، نەچچە ئون مىڭ يىلغا، ھەتتا مىليون يىللارغا سوزۇلغان ۋەقەلەر، كەچۈرمىشلەر ناھايىتى ئوبرازلىق ۋە قىزىقارلىق بولۇپ، دراماتىك ئېلېمېنتلارغا باي، ئاساسلىق پېرسوناژلار ئىنچىكە ۋە نەپىس سۈرەتلەنگەن. پىسخىك خاراكتېر ۋە روھىي-ھالەتلىرى جانلىق تەسۋىرلەنگەن. مۇئەللىپ ھەربىر ۋەقە ۋە پېرسوناژلارنى بەلگىلىك تارىخىي مۇھىت ئىچىگە قويۇپ تەسۋىرلىگەچكە، قويۇق رومانتىك تۈس ۋە رېئالىزملىق خاھىش ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ دىنىي رىۋايەت ئەمەس، شۇنداقلا خالىغانچە توقۇلما قىلىنغان تارىخىي ياكى ئەدەبىي ئەسەرمۇ ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل دۇنيادىكى ئىجتىمائىي ھايات كاتېگورىيىسىنىڭ مۇكەممەل قامۇسى؛ دۇنيانىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي، مەدەنىي، دىنىي ئەھۋالى ناھايىتى ئەتراپلىق، ئىخچام ۋە جانلىق تەسۋىرلەنگەن يىرىك ئەدەبىي نامايەندە، دۇنيا تارىخىدىكى تۇنجى ترولوگىيە ۋە ترولوگىيىنىڭ تۇنجى نۇسخىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«قىسسەئى رابغۇزى» چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، تامامەن دېگۈدەك ئۇيغۇر تىل قۇرۇلمىسىغا ئىگە، تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى باشقا خەلقلەر تىلىغا قارىغاندا ئۇيغۇر تىل

www.uyghurkitap.com

ئۇسلۇبىغا بەكمۇ ئۇيغۇن. مەسىلەن، ئە-
سەرنىڭ ھەر خىل نۇسخىلىرىدا ئوغۇز، يا-
ۋۇز، پاتمان (جىـــك)، قۇت، ئەش، تارۇ،
تۇرنا، باي، قىز، سارى (تەرەپ)، بەگ...
قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىل سۆزلۈكلىرى
ئەينەن ۋە نۇرغۇن ئۇچرايدۇ. شۇنىڭدەك
ئەرەب-پارس تىلى، موڭغۇل تىلى ۋە پاسىلا-
داش سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. پاسىلداش سۆزلەر
دېگىنىمىز — تۈركىي تىللار تەركىبىگە كىرد-
دىغان، لېكىن كېلىش مەنبەسى ھازىرغىچە
ئېنىق بولمىغان سۆزلەر بولۇپ، تۈركىي تىللار
بىلەن باشقا تىللاردىكى پاسىلداش سۆزلەر-
نى كۆرسىتىدۇ. ئەسەرنىڭ نەسرىي ياكى
نەزمىي تىل ئۇسلۇبى ئاممىباب ۋە ساپ، را-
ۋان ۋە ئىخچام، جانلىق ۋە ئوبرازلىق بولۇپ،
ئاجايىپ گۈزەل تەسۋىرىي ۋاسىتىلارغا ئىگە.
شېئىرلارنىڭ كۆپ قىسمى تۈركىي تىلدا، بە-
زىلىرى ئەرەب تىلىدا يېزىلغان. «باھارى-
يات» شېئىرى بىلەن بەزى شېئىرلار ۋە
«يۈسۈپ ئەلەيھىسسالام ۋەقەلىرىنىڭ بايا-
نى» دىكى تەبىئەت تەسۋىرى «قۇتادغۇبى-
لىك» داستانىنىڭ «تۆتىنچى باب، باھار
پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى بايا-
نىدا» دىكى كۆپلىگەن بېيىتلار بىلەن تىل ۋە
مەزمۇن جەھەتتىن تولىمۇ ئوخشاشلىققا ئىگە.
مۇئەللىپ ئۆز مۇددىئاسى بويىچە قەدىمكى
ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تىلىنى ئاساس قىل-
غان. ئەرەب-پارس ۋە موڭغۇل تىللىرىدىن
ئەينى دەۋردە ئۆزلەشكەنلىرىنى ۋە بېكىتىن
كىرگەنلىرىنى، مۇھىمى ئاتالغۇلارنى تاللاپ
ئىشلەتكەن. ئەسەردىكى مۇتلەق كۆپ سۆز-
لۈكلەر ھازىرمۇ ئىستېمال قىلىنىپ كەلمەكتە.
تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدا خېلى زور ئەمگەك
سىڭدۈرگەن ئا. م. شىر باك «خاقانىيە
تۈركچىسى» تەتقىقاتىدا «تۈركىي تىللار دى-
ۋانى» (مۇناسىۋەتلىك قىسمى)، «قۇتادغۇ-
بىلىك» داستانى، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»
ۋە «قىسسەئى رابغۇزى» قاتارلىق مەشھۇر
ئەسەرلەرنى تىلغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ تىلى

«قارلۇق-ئۇيغۇر دىيالېكتىغا تەۋە» دەپ ئې-
نىق كۆرسەتكەن، «قارلۇق-ئۇيغۇر دىيالېكتى-
نى بولسا ئۇيغۇر-ئۆزبېك تىللىرىنىڭ بىۋاستە
پروتو تىپى» دېگەن ① تارىخچى تۆمۈر ئىبنى
ئەرەبشاھ (ۋاپاتى 1450-يىلى) «چاغاتاي
يېزىقى دېمەك ئۇيغۇر يېزىقى دېمەكتۇر، ئۇل
موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان» دەپ
يازغان. يۇقىرىقىلاردىن شۇنى بىلىش مۇمكىن-
كى، رابغۇزى 13-ئەسىردىن كېيىنكى ئە-
رەب-پارس تىل-ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغار تەجرى-
بىلىرىنى ئىجادىي قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۇيغۇر
تىلى ۋە ئەدەبىي ئۇسلۇبى بىلەن زىچ
بىرلەشتۈرگەنلىكى — ئەينى دەۋر ئۇيغۇر
تىل-ئەدەبىياتىغا نىسبەتەن ئالاھىدە خۇسۇ-
سىيەت. ئۇنىڭ ئىجادىيەت ئۇسلۇبىدا رېئالىزم
ۋە فانتازىيە، مۇبالىغىگە باي بولغان رومانتىزم
پرىنسىپى، شۇنداقلا تەنقىدىي ۋارىسلىق قى-
لىش، ئىجادىي قوبۇل قىلىش پرىنسىپلىرى كۈچ-
لۈك ئىپادىلەنگەن. يىغىپ ئېيتقاندا، «قىس-
سەئى رابغۇزى» نىڭ بەدىئىي ئۇسلۇب ۋە
تىل ئالاھىدىلىكى — ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر
مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئىلغار تارىخىي
قاتلىمىغا تەۋە بولغان ئۇيغۇر مەدەنىيەت تو-
رىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

4. ئەسەرنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئەھمىيىتى

رابغۇزى ئالەمنىڭ بىنا بولغىنىدىن تارتىپ
مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىلىرىدىن
ئىككى ئىمام (ئىمام ھەسەن، ئىمام ھۈسە-
يىن) زامانىسىغىچە (7-ئەسىرگىچە) بولغان
مول رىۋايەت ۋە يازما ماتېرىياللارنى توپلاپ،
ئىسلام دىنى كۆزقارىشىدا ئەدەبىيات يارىتىپ،
دۇنيانىڭ، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇر
جەمئىيىتىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋىي تەرەققىيا-
تىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. ئەسەر كىمە-
لەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغانلىقى مە-
لۇم ئەمەس، «خاتىمە» قىسمىدىكى:
يازىپ ئىلتىتىم ناسىرىدىن توكبۇغە تا-

بۇغنە ،

تىلە يۇرمۇ-تىلە مەسمۇ، بىلگۈلۈك بىلسۇن
ئۆزى.

دېگەن بېيىت مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئەسەر
پۈتكەندە مۇئەللىپ توكيۇ (موڭغۇل ھۆكۈمدار
ياكى يېقىن كىشىسى بولسا كېرەك) ناملىق
شەخسكە تەقدىم قىلغان. كلاسسىكلارنىڭ
ھەرقايسى خانلىق ياكى يەرلىك ھۆكۈمدارلار
تەشەببۇسى بىلەن كىتاب تەسنىپ قىلىشى
ئىزچىل تارىخىي ئەنئەنە بولۇپ، چاغاتاي
خانلىقى (1230 — 1360) نىڭ قەدىمكى ئۇي-
غۇر يېزىقىنى خانلىق يېزىقى سۈپىتىدە قوبۇل
قىلغانلىقى ۋە خانلىق ئوردىسىدا نۇرغۇن ئۇيغۇر
ئۆلىمالىرىنىڭ خىزمەت قىلغانلىقىدەك ئىللىق ھا-
ۋا بۇ ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك. تارىخنىڭ شانلىق سەھىپىلىرى-
دىن ئايانكى، فېئودالىزمنىڭ ئەڭ تۆۋەن
باسقۇچىدا تۇرغان موڭغۇللار 1218-يىلى ئۇي-
غۇرلار زېمىنىنى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن دۇچ
كەلگەن يۈكسەك ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە
مەدەنىيەت قاراخانىلار سۇلالى-
سى (850 — 1212) بىلەن ئىدىقۇت خانلىقى-
دا بارلىققا كەلگەن بازىسىنىڭ مەھسۇلى بول-
غان. موڭغۇل ئىستىلاسى تۈپەيلىدىن ئېغىر زى-
يانغا ئۇچرىغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى پەيدىنپەي
ئەسلىگە كەلگەن ۋە كۆپ راۋاجلانغان.
موڭغۇللار كۈچ-قۇدرەتتە ئۈستۈن بولغىنى بى-
لەن ھاكىمىيەت باشقۇرۇش، دىپلوماتىيە ۋە
مەدەنىيەتنى جانلاندۇرۇش جەھەتلەردە ئۆ-
زىدىن ئۈستۈنرەك بولغان ئۇيغۇرلارغا ئېھتىياج-
لىق بولغان. ئامېرىكىلىق تۈركولوگ دېنىس
سىنور «ئىچكى قۇرۇقلۇق ئاسىيا» نامىلىق
ئەسىرىنىڭ «ئۇيغۇرلار» دېگەن 14-بابىدا
مۇنداق يازغان: «تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدى-
غان مۇسۇلمان بولمىغان خەلقلەر ئىچىدە ھېچ-
قايسىسى ئۇيغۇرلار يەتكەن مەدەنىيەت دەرى-
جىسىگە يېتىپ باقمىغان»، «ئۇيغۇر مەدەنى-
يىتى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، تىل-ئۇسلۇبى،
سەۋىيە ۋە سەلتەنەت جەھەتتىن يەنىلا
تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان (جۈملىدىن مۇ-
سۇلمان بولمىغان) باشقا خەلقلەر ئىچىدە يۇ-
قىرى ئىدى»، «باشقا كۆپ قىسىم مۇسۇل-
مان تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار
كۆپ تەرەپتىن ئۈستۈنرەك بولغان بىر مەدە-
نىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرغان»، «شۈنىسى
ئېنىقكى، (ئۇيغۇرلار) تېخى يېتىلمىگەن موڭغۇل
ئىمپېرىيىسىگە ئۆزلىرىنىڭ كۆپلىگەن مەدەنى-
يەتلىرىنى تارقاتقان، موڭغۇل ھۆكۈمىتىنىڭ
شەكىللىنىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينى-
غان» ① ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مانا شۇنداق
يۈكسەك نوپۇزى تۈپەيلى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى،
تىل-يېزىقى چاغاتاي ئەۋلادلىرىنى تۈركلەش-
تۈرگەن ۋە دىنىي ئىسلامغا مايىل قىلغان مۇ-
ھىم ئامىللارنىڭ بىرىدۇر. 14-ئەسىردىكى
ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ
مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش
ئاساسىدا، چاغاتاي خانلىقىدىكى مەدەنىيەت
ۋە ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك
ئاساس بولغان. «قىسسەئى رابغوزى» مانا
شۇنداق ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتا بارلىققا
كەلگەن بولۇپ، قاراخانىلار سۇلالىسى مەدە-
نىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەھسۇلى، شۇنداقلا چاغا-
تاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى
ۋە ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى يىرىك نامايەن-
دىسى بولۇشتەك دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە
ئىگە. ئەسەردە ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ۋە
مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن دۇنياۋى
چوڭ ئىشلار ۋە تارىخىي مەسىلىلەر بىرونزا
يولى، يىپەك يولى قاتارلىق قەدىمكى مۇنبەت
مەنبە ئاساسىغا قويۇلۇپ، مۇئەييەن دائىرە
ئىچىدە ۋە ئۆز نۆۋىتىدە نۇقتىلىق بايان قىلىن-
غان، شۇ ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى سا-
پاسىنى ئۈستۈرۈش؛ خەلقنىڭ نورمال دىنىي
ئېتىقادى، ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ماس كېلىدى-
غان ۋە مەڭگۈ گۈللەپ ياشنايدىغان مەدەنى-
يەت يارىتىش مەقسەت قىلىنغان. ئەسەرگە
ئەڭ زور دەرىجىدە ئىخچام كىرگۈزۈلگەن ئىن-
سانىيەت جەمئىيىتى ۋە ئىنسانلار تارىخىغا ئا-

ئىت تارىخىي پاكىتلارنىڭ خېلى بىر قىسىم كې-
يىن بايقالغان تارىخىي يازما مەنبە ۋە
ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما پاكىتلىرى بىلەن ئا-
سانىلا ئوخشاش چىقتى. تارىخنىڭ، ۋاقىتنىڭ
سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ كەلگەن بۇ
ئەسەر بارغانسېرى ئېشىۋاتقان دۇنياۋى شۆھ-
رىتى ئارقىلىق ئەينى دەۋر پەن-مەدەنىيىتى
ۋە ئىلغار ئىجتىمائىي قارىشىنى ئاساس قىلغان
يېڭى ئېقىمنىڭ شانلىق نامايەندىسى ئىكەنلى-
كىنى قايتا-قايتا ئىسپاتلىدى. ئەسەردە ئەينى
دەۋر ئۇيغۇر ئىجتىمائىيىتى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى،
ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىلىق ھېچقانداق يازما
مەلۇمات بېرىلمىگەن، لېكىن ئەسەرنىڭ پۈت-
كۈل روھىي ماھىيىتى، تىل-ئۇسلۇبى ۋە ئىجا-
دىيەت ئۇسۇللىرى تامامەن دېگۈدەك
14-ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى
ئەكس ئەتتۈرگەن. مۇئەللىپ جەمئىيەت تا-
رىخى ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋاللارنى ئىسلام دىنى
مەۋقەسىدە بايان قىلغاچقا، 7-ئەسىردىن
كېيىنكى ئەھۋاللارنى نەزەردىن ساقىت قىل-
غان. شۇنىڭدەك، كېيىنكى تارىخىي-ئىجتىمائىي
ئەھۋاللارنىڭ دۇنيا تارىخى ۋە ئىسلام دۇنيا-
سىدا ئاللىبۇرۇن يازما مەنبە سۈپىتىدە بارلىققا
كەلگەنلىكىنى، ئۇلارنى تەكرارلىماسلىقنى
كۆزدە تۇتقان. بۇ ئەسەرنىڭ 12-ئەسىردە
پەيدا بولغان تەسەۋۋۇپچىلىق ئېقىمى پۈتكۈل
ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەنىۋى ھاياتىنى
ئۆز تەسىرىگە ئالغان 14-ئەسىرنىڭ باشلى-
رىدا يېزىلىشى زور تارىخىي ئالاھىدىلىك ۋە
ئىجادىي قەيسەرلىك. ئوتتۇرا ئاسىيالىق
تەسەۋۋۇپچى شائىر خوجا ئەھمەت يەسەۋى
(ۋاپاتى 1166-يىلى) تەرىپىدىن تۈركىي
جانلىق تىلدا يېزىلغان «دىۋان ھېكمەت»
ناملىق ئەسەر خەلقپەرۋەرلىكنىڭ روھانىيەت-
چىلىك بىلەن بىرلىشىش خاھىشىنى ئىپادىلى-
گەن. بۇ دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خورا-
سان تەرەپلەردىكى سوپىزم ئېقىمىنىڭ تەسى-
رى چاغاتاي ھۆكۈمرانلىقىدىكى زېمىنلارغا،
جۈملىدىن موغۇلىستان (شىنجاڭ) رايونىغىمۇ

ئېقىپ كىرىپ، دىنىي ئېتىقادتىكى ھەر خىل
ئېقىملارنىڭ كەسكىن كۆرەش ۋە مۇنازىرىلىرى-
نى كەلتۈرۈپ چىقارغان، شۇنداقلا بۇ جايلار-
دىكى ئاھالىنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا ئىسلام دىنى-
نىڭ سىڭىشىگە سەۋەب بولغان. يەنە بىر
تەرەپتىن، باغدادنى مەركەز قىلغان ئەرەب
ئابباسىيلار خەلىپىلىكى (750 — 1258) نىڭ
ئاجىزلىشىشى ۋە ھىلاكۇخان بىننى قۇبلايخان
بىننى چىڭگىزخان تەرىپىدىن يوقىتىلىشى تۈ-
پەيلىدىن، ئاللىبۇرۇن ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە
ئەدەبىياتىنىڭ ئىزىغا چۈشكەن پارس تىلى ۋە
ئەدەبىياتى باش كۆتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ
غەربىي جەنۇبىي تەرەپلىرىدە بۇخارانى مەر-
كەز قىلغان ئەدەبىيات پارس تىلى بولۇشقا
باشلىغان. بۇ ھال تۈركىي تىلدىكى ئەدەبى-
ياتقا تەسىر كۆرسىتىپ، ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇ-
نى ۋە تىل ئۇسلۇبىنى دەۋر قىلغان ھالدا
ئىككى خىل ئەدەبىي ئېقىم شەكىللەنگەن.
مانا شۇنداق ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيىلىك كۆ-
رەشنىڭ ئەۋج ئېلىشى نەتىجىسىدە، يەسەۋى-
نىڭ شاگىرتى ئەدىب ئەخمەت بىن مەھمۇت
يۈكنەكى يازغان «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»
بىلەن «قىسەسۇل رابغۇزى» ئارقىمۇ ئارقا
مەيدانغا كەلگەن. رابغۇزى ئۆزىنىڭ بىلىش
نەزەرىيىسى، بەخت قارىشى، ئىجتىمائىي
تەشەببۇسلىرىنى فانتىزملىق (تەبىئەت ئىلاھ-
چىلىق) تەبىئەت پەلسەپىسى بويىچە ھەم
تارىخىي، ھەم مەنتىقىي، شۇنداقلا ئوبرازلىق
ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ، تەبىئەت ۋە
ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ، ئىنسانلارنىڭ كارمو-
نىڭ بىردەكلىكى كۆزقارىشىنى ئالاھىدە گەۋ-
دىلىك ئىپادىلىگەن. دۇنيانى ۋە تەبىئەتنى
دۇنيا ھادىسىلىرى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرى
ئارقىلىق ئىزاھلاپ، تەسەۋۋۇپچىلىق، تەركى-
دۇنياچىلىق، ئۈمىدسىزلىك كۆزقاراشلىرىدىن
ھاياتلىق كۆزقارىشىنى ئۈستۈن ئورۇنغا قويغان؛
رېئال ئالەمنىڭ ھەقىقەتلىرىنى ئەپسانە-رى-
ۋايەتلەردىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويغان، دېموك-
راتىك ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرۈپ رېئاللىققا

www.uyghurkitap.com

يۈزلەنگەن. ئوتتۇرا ئەسىردىكى فېئوداللىق مۇھىتتا رابغۇزىنىڭ بۇ خىل فانتىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى مۇئەييەن ئىلغارلىققا ئىگە. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئەسەر تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ئىلىم-پەندىكى ھەر خىل بىلىشلەرنىڭ گىرەلەشكەن، يۈكسەك دەرىجىدە يىغىنچاقلانغان كۆرەش سەھنىسىدۇر. بولۇپمۇ باغداد ئەرەب تىلىدا، بۇخارا پارس تىلىدا، قەشقەر خاقانىيە تىلىدا ئەدەبىيات يارىتىپ، «ئەرەبىي ھەسەلەست، پارىسىي شېكەرەست، تۈركىي ھۈنەرەست» دېگەن بەس-مۇنازىرە بارلىققا كەلگەن تارىخىي شارائىتتا، رابغۇزىنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا بۇ ئەسەرنى يېزىشى ناھايىتى ئۇلۇغ ئىش، ئانا تىلى، مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى ئۈچۈن تارىخىي تۆھپە.

«قىسسەئى رابغۇزى» نىڭ مەزمۇنى ۋە تىل ئۇسلۇبىغا قاراپ، 13-، 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە تىل-ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى، شۇنداقلا ئەنئەنىۋى ئاساسى ۋە ئىجادىي يېڭىلىقلىرىنى پەرقلەندۈرۈش قىيىن ئەمەس. رابغۇزى ئۆز ئىجادىيىتىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئاساسىغا قويۇپ، ئاجايىپ يۈكسەك بەدىئىي تالانتىنى نامايىش قىلغان ۋە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ياراتقان. مەسىلەن: «قىسسەئى رابغۇزى» دىكى بەزى نەسرىي تېكىست ۋە نەزملەرنى قەدىمكى ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتى، جۈملىدىن «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدەك مەشھۇر مەنبەلەرنىڭ تەسىرىدە يېزىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلغان. ئۇلۇغ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (934 — 1020) جاھىلىيەت دەۋرىدە ئەرەب دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان ۋە «قۇرئان كەرىم» دىكى مەنبەلەرگە ئاساسەن پارس تىلىدا تۇنجى بولۇپ «يۈسۈپ-زۇلەيخا» داستانىنى يازغان بولسا، رابغۇزى بۇ دۇنياۋى تېمىنىڭ مۇئەييەن ئېستېتىك تەسىرى بىلەن ئېستېتىك ئىجادىي ئىزدىنىش ئارقىلىق «قىسسەئى رابغۇزى» ئەسىرىدە «يۈسۈپ ئەلەيھىسسالام ۋەقەلىرىنىڭ بايانى» غا خېلى كەڭ سەھىپە ئاجرىتىپ، 13-، 14-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە دەۋر روھىنى گەۋدىلەندۈرگەن. جاھان ئەدەبىياتىغا مەشھۇر بۇ قىسسە ۋە «قىسسەئى رابغۇزى» دىكى باشقا قىسسەلەر كېيىنكى يازغۇچى-شائىرلارنى مەپتۇن قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن: ئەلىشىر ناۋائىي ھەزرەتلىرىنىڭ «كۇللىيات دىۋان» غا كىرگۈزۈلگەن «مەنقۇتتىيەر» ، «تارىخىي ئەنبىيا» ناملىق ئەسەرلىرى «قىسسەئى رابغۇزى» ۋە مۇسۇلمان دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان ئاغزاكى ۋە يازما مەنبەلەر تەسىرىدە يېزىلغان. ھەتتا 19-ئەسىردە ئاقسۇدا ياشاپ ئۆتكەن موللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ھەمىدى» ناملىق كىتابىدا «ئەسھابۇل كەئف» توغرىسىدا توختالغانلىقى دىققەتكە سازاۋەر. دېمەك، رابغۇزى ئۆلمەس ئەدەبىيات ئەنئەنىسى يارىتىپ، كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلىغا ۋە تەرەققىياتىغا، مەدەنىيەت تارىخىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

«قىسسەئى رابغۇزى» تار مەنىسى بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلا ئەمەس، بەلكى كۆپ خىل پەنلەر ۋە ساھەلەرگە چېتىلىدىغان ئىلىم-پەن ئېلېمېنتلىرىغا باي بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئالاقىلىرىنى كېڭەيتىش، ئېچىۋېتىش تەشەببۇسلىرى، ھەقىقىي ھاياتقا باغلانغان پايدىلىق تەكلىپ ۋە مەسلىھەتلەر تولۇپ-تاشقان. ئەسەردىكى دۇنيا تارىخىغا ئائىت رىۋايەت-پاكىتلاردىن، دىنىي مەسىلىلەردىكى سوئال-جاۋابلاردىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە ئائىت مەسىلىلەرنى ۋە رېئال ئىنسانلارنىڭ ھەقىقىي ھېس-تۇيغۇسىنى چۈشىنىمىز. مەسىلەن، ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ چەكلەنگەن نەرسىنى يەپ جەننەتتىن

ھەيدەلگەنلىكى، ھەزرىتى لوقماننىڭ تام كامىرىدىكى قوشقاچ باللىرىنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن زىنداندا چۈشكەنلىكى، يۈسۈپ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆز چىرايىغا تەمەننا قويغانلىقى ئۈچۈن، ئاخىرى يۈچەك يۈلغا سېتىلغانلىقىدەك تىلى گۈزەل، نەپىس، سىيۇژىتى قىزىقارلىق ۋە ئەگرى-توقاي ۋەقەلەر ئىنسانلارنى گۈزەل ئەخلاقتا تەربىيلەش ۋە ئورتاق ياخشىلىق قىلىش خاراكتېرىگە ئىگە. 28-قىسسەدە «ھەزرىتى لوقمان ھەبەش بولۇپ، ئەسلى قۇل ئىدى، خۇدا يىتائالاغا كۆپ تائەت-ئىبادەت قىلغانلىقتىن 3500 يىل ئۆمۈر كۆردى. بىر كۈنى چۈش ۋاقتىدا ئاللاتائالا بىر پەرىشتىنى ئەۋەتتى. پەرىشتە ئېيتتىكى، 〈ئى لوقمان، خالىساڭ پەيغەمبەر بول، خالىساڭ ئىلمي ھېكمەتتىن تەلىم بېرەي〉 دېدى. ھەزرىتى لوقمان دېدى: 〈پەيغەمبەرلىك بەك ئۇلۇغ يولدۇر، ئىلمىي ھېكمەت كۆپ كىشلەرنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلدۇ〉. پەرىشتە ئۇنىڭغا ئىلىم-ھېكمەتتىن تەلىم بەردى. بارلىق پادىشاھلار، ئالىملار ئۇنىڭغا مۇھتاج بولدى» دېيىلگەن. مۇئەللىپ ئىلىم-پەننىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ۋە كۈچ-قۇدرىتىنى ئەنە شۇنداق تەسىرلىك، ئىخچام، ئاممىباب تەسۋىرلەش ئارقىلىق خەلققە پايدا يەتكۈزۈشنى كۆزدە تۇتقان. «23-قىسسە سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ۋەقەلىرىنىڭ بايانى» دا سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ھېچكىمگە ئېيتمىغان ئىچكى سىرىنى ئېيتىپ: «ئىشكتىن بىر ئادەم كىرسە، شۇنچە كاتتا پادىشاھ بولسامۇ قولىغا قارايمەن. قولىدا ئالمىدەك بىر نەرسە بولسا، ئۇ كۆزۈمگە باشقىچىرەك ئىللىق كۆرۈنىدۇ. قۇرۇق قول بولسا كۆزۈمگە سوغۇق كۆرۈنىدۇ. كۆزۈمگە ئىللىق كۆرۈنگەنلەرگە ئىلتىپات قىلىمەن، قۇرۇق قوللارغا قارىغىممۇ كەلمەيدۇ» دەيدۇ. بۇ ئارقىلىق پاك-دىيانەتلىك بولۇش، نەپسانيەتچىلىك قىلماسلىقتەك ئاممىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرى ۋە مەنپەئەتنى ھىمايە قىلىشنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئەسەردە يەنە ھەرقايسى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرەر ھۈنەر-كەسپ بىلەن، كۆپرەكى چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، كىچىككىدىن جاپا-مۇشەققەت ئىچىدە چوڭ بولۇپ، تۇرمۇشتا پىشقانلىقى، تۇرمۇش ساۋاتى مول بولۇپ، كېيىنچە دىنىي ئىلىم ئىگىلىگەنلىكى ۋە خەلقنى تەشكىللەش، تەشۋىقات خىزمىتى ئىشلىگەنلىكى، ئۇرۇش ۋە سولھى قىلىش ئۇسۇللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەنلىكى بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ «رەسۇلۇللا ئەر كىشى ئالماقچى بولغان ئايال بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن ئېلىشنى سۈننەت قىلدى»، «ئەرەب بولغان ئادەم بىلەن غەيرى ئەرەب بولغان ئادەمنىڭ قايسى تەقۋادار بولسا، شۇ ئەۋزەل» دېگەن بايانلار ۋەرەسۇلۇللانىڭ ئەدەب-ئەخلاقى توغرىسىدىكى ئىنسانىي سۈپەتلەر كىشىنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈرىدۇ. ئەسەرنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە دائىم ئۇچرايدىغان مەسەل-تەمسىللەر كۈچلۈك ئىجتىمائىيلىققا ئىگە. ئىدىيە روشەن ۋە ساغلام، تۇرمۇشقا يېقىنلاشتۇرۇلغاچقا، ئەمەلىي ئىستىمال ئۇنۇمى زور بولۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ھېسسىياتى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «〈قىسسەئى رابغۇزى〉» نىڭ مۇنداق يۈكسەك ئابرويغا سازاۋەر بولالىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى مەزمۇن جەھەتتىكى بايلىقىدىن تاشقىرى، شەكىل ۋە ئۇسلۇبتا ناھايىتى قويۇق مىللىيلىقتا، كەڭ خەلقچىلىككە، ئاممىبابلىققا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت. شەرق دۇنياسىدا كەڭ تارقالغان قىسسە، رىۋايەت، قەدىمكى مىس (ئەپسانە) ۋە چۆچەك خاراكتېرىدىكى ئېپىزوتلار رومانغا شۇ قەدەر كۈچلۈك ئېستېتىك كۈچ ئاتا قىلغانكى، ئوقۇغان كىشى ئۇنىڭغا ئىختىيارسىز مەپتۇن بولىدۇ. بۇ ئېپىزوتلارغا سىڭدۈرۈلگەن پەلسەپىۋى پىكىرلەر كىتابخانلارنى ئۆزى ياشاپ تۇرغان دۇنيا ۋە رېئال جەمئىيەت توغرىسىدا، مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ھادىسىلەر توغرىسىدا، ھەتتا شەخسەن ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسى

توغرىسىدا چوڭقۇر خىيالغا سالىدۇ؛ ساماۋىي
مەنزىرىلەر بىلەن رېئال جەمئىيەت، ئۇزاق
ئۆتمۈش بىلەن بۈگۈنكى كۈن، تەبىئەت بى-
لەن ئىنسان، يەنە ئىنسانلار ئارا مۇناسىۋەت
ۋەھاكازلار ھەققىدە ئىختىيارسىز ئويلاندۇرىدۇ»
(«تارىم» ژۇرنىلى 1994-يىل 3-سان
122-بەت). قىسقىسى، ئەسەرنىڭ ئىچكى
ئېستېتىك قاتلىمىدا ناھايىتى مول تارىخ ئىزنال-
رى، ئەينى دەۋر رېئاللىقى، كەلگۈسى
تەسەۋۋۇر ۋە ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش قا-
تارلىق مەزمۇنلار تولۇپ تاشقان بولۇپ، پۈت-
كۈل ئالەم ۋە ئىنسانىيەت ئەھمىيىتىگە ئىگە.

5. ئەسەرگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى

13-، 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر مەدە-
نىيىتى شارائىتىدا بارلىققا كەلگەن ئەدەبىيات-
نىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئالەمنىڭ
خۇدا تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقى، ئالەمنىڭ
مەنبەسى ئۆزلۈكسىز زىددىيەت ۋە بىرلىك
ئىچىدە دائىم ھەرىكەتلىنىپ، يېڭىلىنىپ، ئۆز-
گىرىپ تۇرىدىغانلىقى، ھېچنەرسىنىڭ مۇتلەق
ئەمەسلىكى نۇقتىلىق بايان قىلىنغان. دىنىي
ئىسلامدا بايان قىلىش مۇتلەق شەرت ھېساب-
لانغان ئېھمىلارنى ئىپادىلەش بىلەن چەكلىنىپ
قالماي، بەلكى خىلمۇ خىل تۈر-شەكىل ئارقى-
لىق ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە يېقىندىن ماسلى-
شىپ، ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئىقتىساد،
مەدەنىي ھايات، تۇرمۇش ۋە مىللىي ئۆرۈپ-
ئادەتلەرگە باغلانغان مىللىي ئالاھىدىلىك،
ئىجتىمائىي ئاڭ-پىكىرلەرنى ئەكس ئەتتۈرگەن
ھالدا ئوپتىمىزملىق روھ، دېموكراتىك ئىدىيە
ئۇرغۇپ تۇرىدىغانلىقى ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار
ئەدەبىي ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلغانلىقى بىلەن
خاراكتېرلىنىدۇ. بولۇپمۇ «قىسسەئى رابغۇزى»
ناملىق شاھ ئەسەرنىڭ تارىخىي ئورنى زور،
ئىناۋىتى يۇقىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرق
ئەللىرىدە قىزغىن سۆيۈپ ئەتىۋارلانغان.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ يۈكسەك چوققىسى
بولغان «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن 240
يىل كېيىن مەيدانغا كەلگەن بۇ ئەسەر
ئۇيغۇر پروزا ژانىرىنىڭ يۈكسەك نامايەندىسى،
شۇنداقلا 14-ئەسىردىكى دۇنياۋى ئەدەبىيات-
نىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ يۈكسەك
نەمۇنىسى دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز، بۇ
ئەسەر ھەتتا پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازى
ئېنگېلس: «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى
شائىرى، شۇنداقلا يېڭى دەۋرنىڭ ئەڭ دەس-
لەپكى شائىرى» دەپ ئاتىغان، ئىتالىيە
ئەدەبىيات-سەنئەت گۈللىنىش دەۋرىنىڭ بۈ-
يۈك پېشۋاسى ئالىگېر دان-
تې (1265 — 1321) نىڭ دۇنياغا مەشھۇر
«ئىلاھ كومېدىيىسى» ناملىق ئەسىرىدىن
ئون يىل بالدۇر مەيدانغا كەلگەن①. ئۆتكۈر
ئەپەندى مۇئەييەن ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت
ئەدەبىياتنىڭ دۇنياغا يۈزلىنىشىنى مۇقەررەر-
لىككە ئىگە قىلىدىغانلىقى ئۈستىدە توختالغاندا
مۇنداق دەيدۇ: «بۇ قانۇنىيەت نېمە؟ بۇ
قانۇنىيەت شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بىر مىللەت
ئەدەبىياتى دۇنياغا يۈزلىنىش ئۈچۈن ئالدى
بىلەن ئۆز خەلقىگە، ئۆز ئېلىگە يۈزلىنىشى
لازىم. يەنى ھەربىر مىللەت ئۆز ئەدەبى-
يات-سەنئىتىنى ئۆز زېمىنىدا چوڭقۇر يىلتىزغا،
كۈچلۈك مىللىي پۇراققا ئىگە قىلالىغاندا، ئاشۇ
مىللىيلىقى، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن
باشقىلارغا تونۇلالايدۇ، جاھانغا يۈزلىنەلەي-
دۇ.» («تارىم» ژۇرنىلى 1994-يىل 3-
سان 125-بەت). «قىسسەئى رابغۇزى» نىڭ
دۇنياغا يۈزلىنىشى ۋە ئەينى دەۋر ئۇيغۇر
ئەدەبىياتىنى دۇنياغا يۈزلەندۈرەلىشىدىكى
مۇئەييەن ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت ئىچىگە يەنە
بۇ ئەسەرنىڭ كۆپ تىللارغا تەرجىمە قىلىن-
غانلىقى، چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان ۋە يۈكسەك
ئابرويغا ئېرىشكەنلىكى، ھەتتا بارغانسېرى
شۆھرىتى ئېشىۋاتقانلىقىدەك ئامىللارنىمۇ قو-
شۇشقا بولىدۇ. شەكسىزكى، رابغۇزى مۇسۇل-
مان دۇنياسى، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئە-
چىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە مەدە-

نىيىتىنىڭ مەڭگۈ ئۆچمەس شانلىق بابلىرىدىن بىرىنى يېزىپ چىققان. شۇڭا، «قىسسەئى رابغۇزى» ھازىرقى زاماندىكى سېلىشتۇرما تارىخ ۋە ئەدەبىيات ئىلمىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم مەنبە، چاغاتاي تىلىنىڭ بارلىققا كېلىش ۋاقتىنى دەلىللەش، ئۇيغۇر تىل تارىخىنى تەكشۈرۈشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم مەنبە. ئەسەرنىڭ تىل ئۇسلۇبىدىن مەلۇمكى، «قۇتادغۇبىلىك» تىلى 13-، 14-ئەسىرلەردە يەنىلا ئەدەبىي تىل بولۇپ كەلگەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىلەرمۇ ئۈزۈلمەي داۋام قىلغان ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن. مۇئەللىپ خاقانىيە تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى قايتىدىن جەۋلانغا كەلتۈرۈپ ۋە بېيىتىپ، چاغاتاي ئەدەبىي تىلىغا ئايلاندۇرغان. چاغاتاي ئەدەبىي تىلى دېگىنىمىز — فونېتىكا ۋە گرامماتىك جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە خاقانىيە تىلى ئاساسىدا راۋاجلانغان، لېكىن لېكسىكا جەھەتتىن ئەرەب-پارس تىل ئامىللىرىنى مەلۇم دەرىجىدە قوبۇل قىلغان تىلنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ 14-، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى بارلىق تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان. نۇرغۇنلىغان تۈركولوگلار ئۇزاق يىللىق تەتقىقاتلىرى ئارقىلىق، چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى توپ ماھىيىتى بىلەن «شۇ زاماندىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى» دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. بۇ خۇلاسىنىڭ ئىلمىي ئاساسلىرى مۇنداق: (1) چاغاتاي ئەدەبىي تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن خاقانىيە تىلى ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. (2) چاغاتاي ئەدەبىي تىلى تۈركىي خەلقلەر تىلىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىش خەۋپىدىن قۇتۇلۇش يولىدىكى مىللىي روھنىڭ كۈچلۈك تەقەززاسى شارائىتىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ لېكسىكىسىدا ئەرەب-پارس تىلى مەلۇم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. (3) چاغاتاي ئەدەبىي تىلىغا ئىدىقۇت خانلىقى ۋە قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇر-قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ جانلىق تىلى («شەرقىي تۈركىي») دىئالېكت ئاساس بولغان، «غەربىي تۈركىي — يەنى ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىنىڭمۇ ئامىللىرى ساقلانغان. پېشقەدەم تەتقىقاتچى، شائىر ئىمىن تۇرسۇن مۇنداق دېگەن: «-ئىلمىي تەتقىقاتتا چاغاتاي تىلى دېيىلگەن نام تۈركىي ئەدەبىي تىل بولغان خاقانىيە ئەدەبىي تىلىنىڭ يېڭى دەۋردىكى ئىككىنچى بىر خىل ئاتىلىشىدۇر» ①. «10-، 12-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ خاقانىيە تىلى دەپ ئاتىلىشى پەقەت ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەشەببۇس قىلغان تىل دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئېيتىلغان. چاغاتاي تىلى دېگەن بۇ ئاتالغۇمۇ بىرىنچىدىن، چاغاتاي ئەلىنىڭ رەسمىي دۆلەت تىلى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش، ئىككىنچىدىن چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا چاغاتاي ھۆكۈمرانلىق قىلغان زېمىندا قوللىنىلىدىغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئېيتىلغان. ئۇيغۇر تىلى ئەينى زاماندا چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، بەزىدە يەنە كونا ئەنئەنىسى بويىچە تۈركىي تىل (ئۇيغۇر تىل بىلەن تۈركىي تىلى دېگەن بۇ ئىككى ئاتالغۇ ئەينى زاماندا تۈرلەندۈرۈش، سۆپەتلەش ئۈچۈنلا قوللىنىلغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ماھىيەتتە بىر تىلدۇر) دەپمۇ ئاتالغان» ①. تۈركىيىلىك تىلشۇناس، پروفېسسور مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈزادە: «قىسسەئى رابغۇزى» تىلىنى تىل نۇقتىسىدىن «〈قۇتادغۇبىلىك〉، 〈دىۋان ھېكمەت〉، 〈ئەتەبەتۇل ھەقايىق〉قا مەنسۇپ بولغان تىل دائىرىسىگە كىرگۈزسەك ھېچبىر خاتا قىلغان بولمايمىز. خاقانىيە تىلىنى 15-ئەسىرنىڭ چاغاتاي تىلىغا باغلاشتا 〈قىسسەئى رابغۇزى〉 بەك زور ئەھمىيەتكە ئىگە» دېگەن ②. دېمەك، چاغاتاي تىلىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى «قىسسەئى رابغۇزى» دەك زور

ھەجىملىك ئەسەر بىلەن باغلاپ چۈشەندۈ-
رۈش تامامەن مۇمكىن. يۇقىرىقى ئىلمىي تەت-
قىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسەن، چاغاتاي تىلى
14-ئەسىردە بارلىققا كەلگەن، چاغاتاي تىلى-
نى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتاش مۇۋاپىق
دېگەن يېڭى ئىككى ئىلمىي يەكۈنگە ئىگە
بولىمىز. كۆپلىگەن دەلىللەرگە ئاساسەن
رابغۇزىنى چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساس-
چىسى ۋە ياراتقۇچىسى دەپ مۇئەييەنلەشتۈ-
رۈشكە بولىدۇ. رابغۇزى ئەينى دەۋردىكى
مەدھىيەۋاز ئوردا شائىرلىرى ۋە سۇپىزم
تەرەپدارلىرىنىڭ ئەرەب-پەرس تىللىرىغا قارى-
غۇلارچە چوقۇنۇش ئاساسىدا يېڭىلىقنى قوبۇل
قىلىش تەشەببۇسلىرىغا قارشى ھالدا، ئانا
تىلىنىڭ ساپلىقىنى قوغداپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ
پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان.
شۇنداقلا، ئەرەب تىلى ماھارىتىنى نامايىش
قىلىش ئۈچۈن، شۇ زاماندىكى مەشھۇر ئە-
رەب-پارس شائىرلىرىنىڭ شېئىرىي تىلى بى-
لەن تەڭ تۇرالايدىغان بەزى ئەرەبچە شې-
ئىرلارنى يېزىپ ئەسىرىگە كىرگۈزگەن. راب-
غوزىنىڭ بۇنداق ئىجادىي روھى ۋە ئەمەلىيىتى
ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەر، خەلقپەرۋەر، مىللەتپەر-
ۋەر يازغۇچى ھەم شائىر ئىكەنلىكىنى، 14-
ئەسىر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا يېڭى
سەھىپە ئاچقان پارلاق نامايەندە ئىكەنلىكىنى
تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

خەلقئارادىكى نۇرغۇن ئالىملار قىممەتلىك
ۋاقىتلىرىنى سەرپ قىلىپ، بۇ ئەسەرگە ئۆز
چۈشەنچىلىرى بويىچە باھا بېرىپ كەلدى،
نۇرغۇن تەتقىقات نەتىجىلىرى ئوتتۇرىغا چىقتى.
يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيانقى تەتقىقاتلار، بو-
لۇپمۇ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تەتقىقاتلار ئارقى-
لىق بەزى قاراشلار تۈزىتىلىپ، دۇنياۋى تەت-
قىقات نەتىجىلىرىنى تېخىمۇ بېيىتتى ۋە يېڭى
پەللىگە كۆتۈردى. نۆۋەتتە «قىسسەئى راب-
غۇزى» گە دائىر نۇرغۇن تارىخىي ۋە ئىلمىي
مەسىلىلەر يورۇتۇلغان، ھەتتا بۇ خىل تەتقى-
قات يەنىلا قانات يېيىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن،
ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە دۇنيا ئەدەبىيا-
تىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرى تېخى چوڭقۇر
تەتقىق قىلىنىپ، بىر باشقا چىقمىدى، خەلقئا-
رالىق يېڭى تەتقىقات ئۇچۇرلىرىمۇ كەم بولۇۋا-
تىدۇ. ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ شاھ
ئەسەرلەردىن «تۈركىي تىللار دىۋانى»
باغدادتا ئەرەب تىلىدا، «قۇتادغۇبىلىك»
داستانى قەشقەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا
يېزىلىپ، ئەسلى نۇسخىلىرى تېپىلمىغانلىقى،
كېيىنكى كۆچۈرۈلگەن بەزى نۇسخىلىرى چاغا-
تاي تىلىدا بولۇپ، چەت ئەللەردىن تېپىلغان-
لىقى ئۈچۈن، شۇنىڭدەك، مەلۇم سەۋەبلەر
تۈپەيلىدىن، خېلى بىر مەزگىل تالاش-تارتىش
يۈز بېرىپ بېسىقىغا چۈشتى. ھالبۇكى، چاغاتاي
تىلىدا خارەزمدە يېزىلغان «قىسسەئى رابغو-
زى» مۇ تالاش-تارتىشتىن خالىي ئەمەس.
دەرۋەقە، چاغاتاي ئەدەبىياتى زامان جە-
ھەتتىن ئۇزاقلىقى، ماكان جەھەتتىن كەڭلى-
كى، مەزمۇن جەھەتتىن بايلىقى، شەكىل-
ئۇسلۇب جەھەتتىن خىلمۇ خىللىقى ۋە تۈركىي
خەلقلەرگە ئورتاقلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ،
لېكىن بۇ ئەسەر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ۋە
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن تۈر-
كىي تىلدا سۆزلەشكۈچى باشقا خەلقلەرنىڭ
مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئەمەس، تۈركىي
خەلقلەرنىڭ ئورتاق مەدەنىيەت مىراسىمۇ
ئەمەس، مۇسۇلمان يادىكارلىقى تېخىمۇ ئە-
مەس. ئەسەردىكى يازما پاكىتلاردىن ناھا-
يىتى ئېنىقكى، «قىسسەئى رابغۇزى» —
ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ 14-ئەسىردىكى مىللىي
ئۇسلۇبىغا خاس بەدىئىي ئەسەر، يەنە شۇ-
نى ئوچۇق ئېيتىش زۆرۈركى، بۇ ئەسەر
ئەرەب-پارس ئەدەبىياتى ۋە ئىسلام مەدەنىيە-
تىنىڭ يېڭىلىقلىرىنى دىنىي يول بىلەن قوبۇل
قىلىپ تۈزگەن، ئۆزلەشتۈرگەن ئەسەر ئە-
مەس، ياكى باشقا تىلدىكى بىرەر كىتابنىڭ
كۆچۈرۈلمىسى، تەرجىمىسى، ھەتتا «قۇرئان
كەرىم» نىڭ شەرھلىنىشى ئەمەس. بەلكى
بۇ ئەسەر ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى بويىچە

تېما، ئاساسىي ئىدىيە، بەدىئىي شەكىل، تىل، ئۇسلۇب جەھەتتىن ئەينى دەۋردىكى ئىلىم-پەن ۋە پەلسەپۋى ئىدىيىلەرنىڭ ئىلغار تەسىرىنى قوبۇل قىلغان، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خاس مىللىي ئۇسلۇبقا ۋارىسلىق قىلغان، جارى قىلدۇرغان ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرغان كامىل ئىجادىي ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. مۇئەللىپنىڭ «ئىستەكلىككە ئاسان بولسۇن تېپ، (قىسسەئى رابغۇزى) ئات قويدۇم» دېگەن مەشھۇر سۆزى ۋە ئەسەردىكى بەزى بايانلاردىن قارىغاندا رابغۇزى مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ يازما مەنبەلەردە بىر-بىرىدىن پەرقلەنگەنلىكىنى، بەزى يېتەرسىزلىكلەرنىڭ بارلىقىنى بايقاپ، تولۇقلاش، توغرىلاش ۋە ئۆزىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويۇش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى يېزىپ ئۆز ئىسمىنى چاتقان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 14-ئەسىردىكى ئالىمى ناسىرىددىن بۇرھانەددىن ئوغلى رابغۇزى مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ، دىنشۇناس، ھەدىسشۇناس، تارىخشۇناس، ئەدەبىياتشۇناس، ۋەتەنپەرۋەر يازغۇچى، شائىر، خەتتات ۋە تونۇلغان جامائەت ئەربابى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەڭگۈ پەخىرلىنىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

«قىسسەئى رابغۇزى» ئۈستىدە ئىزدىنىۋاتقان ھازىرقى شارائىتتا بۇ قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسنى ئەجدادلىرىمىز قەدىرلىگەندەك تەۋەررۈك ئورنىدا قەدىرلەپ، توغرا باھالاپ، ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشىمىز كېرەك. ئۇنىڭدا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن ئىجادىي تەرەپلەر بار. بىرىنچىدىن، مۇئەللىپنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك روھىغا چوڭقۇر قايىل بولىمىز. رابغۇزى قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە ئەينى دەۋردە قەشقەرگە قاراشلىق خارەزمدە ياشاپ ئۆتكەن، نەسەبى ئۇيغۇر، ئۇ پۈتكۈل ئۆمرىنى بەدىئىي ئىجادىيەتكە، ئىلىم-پەنگە ۋە جامائەت ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. ئىككىنچىدىن، مۇئەللىپنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئىزدىنىش روھى قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. ئەسەرنىڭ كەڭ سەھىپىلىرىدە ھەر خىل يازما مەنبەلەر ۋە مول خەلق ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى ئاساس قىلىنغان. ئەسەردىكى ئالدىنقى قىسسەلەردە ھېكمەتلىك سۆز، مەسەل-تەمسىللەر، شېئىرلار كۆپ بولۇپ، ئوي-پىكىرنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغان، كېيىنكى قىسسەلەردە «قۇرئان كەرىم» ۋە ھەدىستىن ئېلىنغان مىساللار كۆپ بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئىلمىي ئاساسىنى كۈچەيتكەن. مۇئەللىپ تىلغا ئالغان مەسىلىلەرگە دائىر پاكىت-مەنبەلەر 2-3 خىل بولسىمۇ، ئادەتتە قىسقا ۋە ئەينەن كۆرسەتكەن. بەزىلىرىدە ئۆز قارىشىنى ئېنىق قويغان، بەزىلىرىدە «توغرىسىنى ئاللا ئۆزى بىلىدۇ» دېگەن. مەسىلەن، «42-قىسسە، ھەزرىتى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ۋەقەلىرىنىڭ بايانى» دا: «ھەق سۇبھانە ۋەتائالا ئۇنىڭغا پەيغەمبەرلىك بەخش ئەتتى» دېگەن بولسا، ئارقىدىن يەنە «ھەزرىتى ئىسكەندەر پەيغەمبەر ئەمەس، پادىشاھ ئىدى» دەپ «قۇرئان كەرىم» دىكى «سۈرە كەھف»نىڭ 84-، 85-ئايەتلىرىنى دەلىل كەلتۈرگەن. مۇئەللىپنىڭ تارىختىن بىرى چىگىش بولۇپ كەلگەن زور مەسىلىلەرنى يازما مەنبەلەرگە ۋە ئۆز تەتقىقاتىغا باغلاپ، بىرقەدەر ئىشەنچلىك، ئاساسى پۇختا ۋە ئاممىباپ ئوتتۇرىغا قويۇشى ئەينى دەۋر ئىلمىي تەتقىقاتىدىكى ئىلغار ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. ئۈچىنچىدىن، مۇئەللىپ ئىجتىمائىي ئەخلاق تېمىسىنى ھەر تەرەپلىمە يورۇتۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن يېتەرلىك ئاساس سالغان. مەلۇمكى، ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت ھەرقانداق شارائىتتا ماس قەدەمدە راۋاجلىنىدۇ، بىر-بىرىگە تەقەززا بولىدۇ. تۇرمۇشتا ماددىي ئۈستۈنلۈك بىلەن مەنىۋى يۈكسەكلىك بىر گەۋدىگە ئايلانسا، ئاندىن ئادەم تولۇق

مەدەنىي ھاياتقا كىرگەن بولىدۇ. ماددىي
مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئاساس، مەنىۋى مە-
دەنىيەت قۇرۇلۇشى كاپالەت. نۆۋەتتە جۇڭگو-
چە سوتسىيالىزم قۇرۇشنى، تېگى-تەكتىدىن
ئالغاندا بىر جۈملە سۆز — ماددىي مەدەنى-
يەت قۇرۇلۇشى بىلەن مەنىۋىي مەدەنىيەت
قۇرۇلۇشىنى بىرلىكتە ئېلىپ بېرىش دېمەكتۇر.
بۇ ھەر مىللەت خەلقىگە بەخت يارىتىشنى
مەقسەت قىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ساغ-
لاملىقى ئىدىيە-ئەخلاق، پەن-مەدەنىيەت
ساپاسىنى ئۆستۈرىدۇ. دۇنيا مەدەنىيىتى ئۇ-
چۇر ۋە ئېلېكترون دەۋرىگە كىرگەن ھازىرقى
شارائىتتا كىشىلەرنى ئەخلاقىي سۈپەت،
ساغلام ھېسسىيات ۋە ئىجتىمائىي روھتا تەربى-
يىلەش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرگە تەنقىدىي
ۋارىسلىق قىلىپ ئۆگەنگەندە ئادەم بولۇشنىڭ
يولىنى ئۆگىتىدۇ. ئېسىل ئەخلاقىي قاراش،
قىزغىن ھېسسىيات گۈزەللىكى، ساغلام ئىجتىما-
ئىي تەربىيە بەخش ئېتەلەيدۇ. ئۈچىنچىدىن،
بۇ ئەسەر بەدىئىي ئىجادىيەتچىلەرگە يېڭى
تېما، يېڭى ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى بەخش
ئېتىپ، ئىسلاھات-ئېچىۋېتىش يىللىرىدىكى ئىجتى-
مائىي مەسىلىلەرنى، ئەخلاق ۋە ھېسسىيات
قاتارلىقلارنى قانداق يورۇتۇشقا ئىلھام بېرىدۇ.
يېڭىلىق يارىتىش يولىدا تېخىمۇ چوڭ يۈرەكلىك
بىلەن ئىلگىرىلەپ، ئىجادىيەتتە يېڭى سەۋىي-
يە يارىتىشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ. ئېسىل ئە-
سەرلەرنى يارىتىشقا ئىرادە باغلىغانلار بۇ
ئەسەرنى ئۆگىنىپ، تەتقىق قىلىپ ۋە ئىلھام
ئېلىپ دادىل ئىزدەنسە بولىدۇ. لېكىن مۇئەل-
لىپنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە تارىخىي چەكلىمى-
لىك تۈپەيلىدىن ئەينى دەۋردە ئەۋج ئالغان
قويۇق تەقدىرچىلىك، فېئودال-ئاقسۆڭەكلەر
ھېسسىياتى ۋە ئىدىيىسى، نوقۇل ئىسلام دىنى
قارشى قاتارلىق ئىدىيىۋى تەسىرلەر بار.
بۇنداق نەرسىلەرگە ئەلۋەتتە تارىخىي ماتې-
رىيالىزملىق قاراش بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىز
كېرەك. ھالبۇكى، بۇلار يەنە ئۆز نۆۋىتىدە
ئەسەرگە بىر خىل ئەنئەنىۋى ھەسرەتلىك

گۈزەللىك ئاتا قىلغان. بۇ ئەسەر ئۈستىدە
ئومۇميۈزلۈك توختالماق قىيىن، شۇنداقتىمۇ
ئەقەللىي ۋە مۇۋاپىق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ
ئەسەردىن تۆۋەندىكىلەرنى بىلىۋېلىش مۇم-
كىن: (1) مۇئەللىپ 7-ئەسىرگىچە بولغان
دۇنيا ۋە ئىنسانىيەت تارىخىنى پارچىلاپ ياكى
قىسقارتىپ ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن ھالىتى-
دە يورۇتقان؛ (2) ئۆز ئالدىغا بىر پۈتۈن
مەدەنىيەت تارىخىي قاراش سىستېمىسىنى
شەكىللەندۈرۈپ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئالاقىلىرى-
نى كېڭەيتىش، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، مۇقىم-
لىق ۋە تەرەققىيات قارىشىنى ئىلگىرى سۈر-
گەن؛ (3) تارىخىي ۋە يازما مەنبەلەر ئا-
ساسىدا ۋەقە، ئىدىيە، كاتېگورىيە، ئۇقۇم ۋە
پاكىتلارنىڭ تارىخىي يىلتىزىنى ئېچىپ بەر-
گەن؛ (4) ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئىجتىمائىيە-
تىنى ئىسلام مەدەنىيىتى ئاساسىغا قويۇپ ئى-
زاھلىغان، مىللىي خاراكتېر گەۋدىلەنگەن،
مىللىي ئۇسلۇب، مىللىي پۇراق نامايەن بول-
غان؛ (5) مۇئەللىپنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ۋە
سىلىشتۇرما تەتقىقات پوزىتسىيىسى ئەستايىدىل،
ئاساسىي ئىدىيە ساغلام، تەتقىقات ئۇسۇلى
جانلىق ۋە جاپالىق، ئىزدىنىش روھى كۈچلۈك؛
(7) مۇئەللىپنىڭ بىلىم سەۋىيىسى يۇقىرى،
يېزىقچىلىق تەجرىبىسى ۋە تۇرمۇش تەجرىبىسى
مول بولۇپ، ئەسەر ئاممىباب، قىزىقارلىق يې-
زىلغان. مۇشۇ ژانىردىكى ھەرقانداق تىلدا
يېزىلغان يىرىك ئەسەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا،
تەڭداشسىز مۇۋەپپەقىيەت قازانغا بۇ ئەسەر
دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم يازما مەنبەسى
بولۇپ، تارىخىي، ئىلمىي، بەدىئىي ياكى
ئېستېتىكىلىق قىممىتى جەھەتتىن جۇڭخۇا مە-
دەنىيەت خەزىنىسىدىكى دۇنياۋى شۆھرەتكە
ئىگە ئېسىل مەدەنىي مىراس. شۇڭا، بۇ ئە-
سەرگە «تۈركىي تىللار دىۋانى»،
«قۇتادغۇبىلىك» داستانى قاتارىدىن تېگىش-
لىك تارىخىي ئورۇن ۋە ئالاھىدە تەتقىقات
پۇرسىتى بېرىشىمىز زۆرۈر.

ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى تەھرىرلىك خىزمىتى

تۇرسۇن ئابدۇللا

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنىڭ پەيدىنپەي ئورنىتىلىشىغا ئەگىشىپ، پۈتكۈل نەشرىياتچىلىق خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى سۈپەت باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە قاراپ يۈزلەنمەكتە. سۈپەت ۋە ئۈنۈم نەشرىيات خىزمىتىنىڭ جېنى. بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى شارائىتىدا، قانداق قىلغاندا، مۇھەررىرلەرنىڭ بازار ئىگىلىكى ئېڭى ۋە رىقابەت ئېڭىنى كۈچەيتىپ، ئۇنى نەشرىيات خىزمىتىنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرىغا سىڭدۈرۈپ، سۈپەت ۋە ئۈنۈمنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ؟ مېنىڭچە، بۇنىڭدا تۆۋەندىكى خىزمەتلەرنى ئىشلەش كېرەك.

1. كۆزقاراشنى يېڭىلاپ، بازار ئېڭى، رىقابەت ئېڭى ۋە سۈپەت ئېڭىنى كۈچەيتىش كېرەك.

بىرىنچىدىن، پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى شارائىتىدا، مۇھەررىرلەر ئەسەرلەرنىڭ سىياسىي مەزمۇنىغا سادىق بولغان ئاساستا پىششىقلاپ ئىشلەش بىلەنلا بەنت بولۇپ، تەھرىرلىگەن ئەسەرلىرىنىڭ بازار ئېھتىياجى ۋە كىتابخانلارنىڭ ئېھتىياجىغا ماس كېلىش-كەلمەسلىكى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايتتى. بۈگۈنكى بازار ئىگىلىكى ھەربىر مۇھەررىردىن بازار ئىگىلىكى ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، كىتاب بازارلىرىنىڭ قانۇنىيىتىنى ئىگىلىۋېلىشنى، بازارلارنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئۇچۇرلارنى توپلاپ، تېمىنى ياخشى تاللاشنى، سۈپەتنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، پىلانلىق ئىگىلىك مەزگىلىدە ھەممە دۆلەت كۆرسەتكۈچىسى بويىچە بولغان بىلەن، بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا نەشرىياتلارمۇ خۇددى باشقا كەسىپلەرگە ئوخشاش رىقابەت ئىچىدە ئۆزىنىڭ سۈپىتىنى، ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنى كۈچەيتمىسە شاللىنىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. بولۇپمۇ دۆلەت ھەممە تاۋارلار ئۈستىدە بازار ئارقىلىق تەڭشەش ئېلىپ بارغاندەك، نەشرىياتچىلىق خىزمىتىمۇ مەنىۋى مەھسۇلات، ئالاھىدە تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلار قاتارىغا قويۇپ، ئۇلارغا دائىملىق سىياسىي چىقىم بېرىدىغان بىرلا خىل ئۇسۇلنى ئۆزگەرتىپ، نەشرىياتلارنىڭ كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ كۈنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان مەنىۋى مەدەنىيەت تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت باش مەقسىتىنى سوتسىيالىستىك كىتاب بازىرى ئارقىلىق كۆرەكتىن ئۆتكۈزۈپ، بۇ كۆرەكتىن ئۆتەلمىگەنلەرگە سىياسىي چىقىمنى بەرمەيدىغان، ھەتتا ياخ-

شى مەنىۋى مەھسۇلات ئىشلەپچىقارماي جەمئىيەتكە ئاۋارىچىلىق تۇغدۇرىدىغانلارنى تاقىۋېتىدىغان يېڭى سىياسەت قوللاندى. بۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك بازاردىن ئىبارەت بۇنداق چوڭ سورۇننى ئېتىبارغا ئالمىغان نەشرىيات ۋەيران بولۇش خەتىرىدىن قۇتۇلالمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇ، كۆز قاراشنى يېڭىلاپ، بازار ئېڭىنى كۈچەيتىشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئەلۋەتتە.

ئىككىنچىدىن، بازار ئېڭىنى كۈچەيتىش تەبىئىي ھالدا رىقابەت ئېڭىنى كۈچەيتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىلگىرى رىقابەتكە قارشى تۇرۇلۇپ، تەڭ تەقسىماتچىلىق ئەۋج ئېلىپ كەتكەن، نەتىجىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى توسقۇنلۇققا ئۇچرىغانىدى. ئەمەلىيەتتە، رىقابەت ئېڭىنى كۈچەيتىشنىڭ مەقسىتى كىشىلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئۈنۈمنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇنداق ئېكەن، نەشرىياتچىلىق ۋە تەھرىرلىك خىزمىتىدە ئىشلەپچىقىرىلغان مەنىۋى مەھسۇلات — كىتابلارنى تاۋار سۈپىتىدە بازارغا كىرگۈزۈشتە، تېما تاللاشتىن تارتىپ نەشردىن چىقىرىشقىچە بولغان پۈتكۈل تەھرىرلىك جەريانىغا بىر خىل رىقابەت روھىنى سىڭدۈرۈپ، تىرىشىپ سۈپەتلىك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۇنىڭغا تېز سۈرئەتتە بازارنى ئىگىلىتىش لازىم.

ئۈچىنچىدىن، بازارغا يۈزلىنىپ رىقابەتكە قاتنىشىشتا سۈپەت ھالقا. مۇھەررىرلەردە ئەستايىدىل خىزمەت پوزىتسىيىسى، ئېھتىياتچان خىزمەت ئىستىلى ۋە ئېسىل كەسپىي ئەخلاق كۆز قارىشى بولۇش بىلەنلا قالماي، يەنە تو-لار كۈچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى ۋە كەسپچانلىق روھىغا ھەم كۈچلۈك سۈپەت ئېڭىغا ئىگە بولۇشى لازىم.

تەھرىرلىك خىزمىتىنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھەررىرلەرنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسى چوڭقۇر بولۇشى، كەسپ قۇرۇلمىسى كەڭرەك بولۇشى، بىرگە قادىر، كۆپكە ماھىر بولۇشى ئىنتايىن مۇھىم. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، نەشر قىلىنغان كىتابلارنىڭ سۈپىتىنىڭ ياخشى بولۇشى ئۈچۈن، «ئاز بولۇش، ساز بولۇش» پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ، نەشر قىلىنىدىغان كىتابلارنىڭ تۈرىنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۆپ بولۇپ كېتىشىنى كونترول قىلىش، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ياخشى، ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان، دەرھال ئۈنۈم بېرىدىغان مۇنەۋۋەر ئىلمىي ئەسەرلەرنى، يۇقىرى سۈپەتلىك ئاممىباب ئوقۇشلۇقلارنى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىك، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قىممىتى يۇقىرى ئەسەرلەرنى نەشر قىلىپ، شۇ ئارقىلىق خەلقئارا بازارلارغا يۈزلىنىشكە تۈرتكە بولۇش لازىم.

2. مۇكەممەل بولغان سۈپەت باشقۇرۇش تۈزۈمى ۋە سۈپەتنى نازارەت قىلىش مېخانىزمىنى ئورنىتىش كېرەك.

نەشر قىلىنغان كىتابلارنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش مەركەز قىلىنغان تۈزۈمنى ئورنىتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن كىتاب نومۇرى، تېما تاللاش ۋە توختامنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئورنىتىش لازىم. تېما تاللاشنى باشقۇرۇش تۈزۈمى چىڭ تۇتۇلسا، سۈپەتنى يۇقىرى

كۆتۈرۈش ھالىتىنى چىڭ تۇتقىلى بولىدۇ. نەشىر قىلىش پىلانىنى تەھرىر بۆلۈملىرى باش مۇھەررىر ئىشخانىسىغا مەلۇم قىلىپ، ئۇنى باش مۇھەررىر ئىشخانىسى قايتىدىن تەكشۈرگەندىن كېيىن، نەشرىيات باشلىقلىرىنىڭ يىغىنىدا بېكىتىلىشى كېرەك. كىتاب چىقىرىشتا توختام تۈزۈلۈشى، رەسمىيەتلەر تولۇق بولۇشى لازىم. توختامغا ئاپتور بىلەن مۇھەررىر ئىمزا قويغاندىن كېيىن، ئاخىرىدا يەنە باش مۇھەررىر ۋە نەشرىيات باشلىقى تەستىقلىشى، كىتاب نومۇرىنى باش مۇھەررىر ئىشخانىسىدىن مەخسۇس ئادەم باشقۇرۇشى، كىتاب نومۇرى ئىشلەتكۈچىلەرگە كىتاب نومۇرى بەرگەندە باش مۇھەررىر ۋە نەشرىيات باشلىقى تەستىقلىغاندىن كېيىن بېرىلىشى لازىم.

«ئۈچ تەكشۈرۈش» تۈزۈمىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش — كىتابلارنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم كاپالىتى. بۇنىڭدا مەسئۇل مۇھەررىر دەسلەپكى تەكشۈرۈش، تەھرىر بۆلۈم مەسئۇلى قايتا تەكشۈرۈش، باش مۇھەررىر ياكى باش مۇھەررىر ھاۋالە قىلغان ئالىي ياكى كاندىدات ئالىي مۇھەررىر ئاخىرقى تەكشۈرۈشتىن ئىبارەت «ئۈچ تەكشۈرۈش» تۈزۈمىدە قەتئىي چىڭ تۇرۇش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە مۇھەررىرلەرگە «ئۈچ تەكشۈرۈش» تۈزۈمى ھەققىدىكى تەلەپنى قاتتىق قويۇپ، كونكرېت بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ چىقىش لازىم.

نەشىر قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى ئەسەر ئورگىناللىرىنىڭ سۈپىتىنى قاتتىق كونترول قىلىپلا قالماستىن، نەشىردىن چىقىپ بولغان كىتابلارنىڭ سۈپىتىنى تەكشۈرۈشكىمۇ ئەھمىيەت بېرىپ، كىتابلارنىڭ سۈپىتىنى باھالاش خىزمىتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇش كېرەك. باھالانغان كىتابلارنى مۇنەۋۋەر، ياخشى، لاياقەتلىك، لاياقەتسىز دەپ تۆت دەرىجىگە ئايرىپ، ياخشىلارنى تەقدىرلەش، ناچارلىرىنى تەنقىد قىلىپ بىر تەرەپ قىلىش، ياخشىلاش تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش، شۇ ئارقىلىق سۈپەت باشقۇرۇش خىزمىتىنى دائىملاشتۇرۇش، تۈزۈملەشتۈرۈش، ئىلمىيلاشتۇرۇش لازىم.

3. يۇقىرىدىكى ئىككى نۇقتىغا دىققەت قىلىش بىلەن بىر چاغدا، سىياسەتلەرنىڭ ئەمەلىيلىشىشىنىمۇ چىڭ تۇتۇش كېرەك.

سۈپەتكە كاپالەتلىك قىلىش سىستېمىسى ئىچىدە تەقسىمات سىياسىتىنى كۈچلۈك تەڭشەش — كونترول قىلىش ۋاسىتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇھەررىرلەرنىڭ يۇقىرى سۈپەت، يۇقىرى ئۈنۈم يارىتىشىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، بىر يۈرۈش ئۈنۈملۈك بولغان مۇكاپاتلاش-جازالاش تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇش لازىم. سىياسەتلەرنىڭ ئەمەلىيلىشىشىدىكى ھالقا — تەلەپ قاتتىق بولۇش، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشنى ئەمەلدە كۆرسىتىش. بۇنىڭدا باشقۇرغۇچى كادىرلار ئۆزلىرى ئۈلگە بولۇپ، تۇتۇشقا، باشقۇرۇشقا جۈرئەت قىلىشى، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا ئاممىغا چوڭقۇر سۈپەت ئېڭى ۋە سۈپەت كۆزقارىشى تەربىيىسىنى بېرىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا سۈپەت باشقۇرۇش خىزمىتىدە كۆزلىگەن نىشانغا يەتكىلى، شۇنىڭ بىلەن نەشرىياتنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىنى ئىسلاھاتنىڭ دولقۇنىدا ساغلام راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ.

ۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ.

كەسپىي ژۇرناللارنى ياخشى نەشر قىلىشتىكى بىرنەچچە مەسىلە

پىدا ۋەلى

پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزدا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل-يېزىقىدا نەشر قىلىنىۋاتقان ژۇرنال 50 تىن ئاشتى، بۇ ژۇرناللارنى تېخىمۇ ياخشى نەشر قىلىش، ئىجتىمائىي ئۈنۈمىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟ مېنىڭچە، تۆۋەندىكى ئالتە نۇقتىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش زۆرۈر دەپ قارايمەن.

1. ماقالىلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش

كەسپىي ژۇرناللار ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى كەسىپلىرىدە ئىشلەۋاتقان كەڭ ئىشچى-خىزمەتچىلەرنى نىشان قىلىدۇ. ماقالىلەرنى تاللاپ ئىشلىتىشتە جەزمەن كىتابخانلارغا قارىتا قاراتمىلىقى بولۇشى كېرەك. نۆۋەتتە ئىقتىسادىي ئۇچۇر ۋە پەن-تېخنىكا جەھەتتىكى ھەرقايسى كەسىپلەرگە باب كېلىدىغان ماقالىلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش، دېھقان-چارۋىچىلارنىڭ باي بولۇشتىكى يېڭى يولىنى ئېچىپ بېرىش بەكمۇ مۇھىم. بولۇپمۇ پەن-تېخنىكىغا تايىنىپ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش يولىغا مېڭىشقا ئائىت ماقالىلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش، پەن-تېخنىكىغا تايىنىپ ياكى مەخسۇس كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ بېيىغان كەسپىي ئائىلىلەرنىڭ تىپىك تەجرىبىلىرىنى تونۇشتۇرىدىغان ماقالىلەرنى نەشر قىلىش كېرەك.

كەسپىي ژۇرناللارغا ماقالە تاللىغاندا ئۇنىڭ ئەمەلىي قىممىتىنىڭ بار-يوقلۇقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. مەيلى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، كانچىلىق، بېلىقچىلىق، سودا-سانائەت، پۇل-مۇئامىلە، مالىيە ئىقتىساد، يېزا ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، باشقا تېخنىكىغا مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى پەن-تېخنىكىغا ئائىت بولۇش شەرتى ئاستىدا قىزىقارلىقى ۋە ئاممىباپلىقىغا ئەھمىيەت بېرىلىشى كېرەك.

ماقالىلەرنى رەتلەش، پىششىقلاشنىڭ ئۆزى قايتا ئىجاد قىلىشنىڭ جەريانى بولىدۇ، مەيلى سىياسىي پرىنسىپ، پەن-تېخنىكا، گراممatika، لوگىكا مەسىلىسى بولسۇن قىلچە سەل قاراشقا بولمايدۇ، ھەممىسىگە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىش، مەزمۇنىغا ئانچە-مۇنچىلا قاراپ خالىغانچە ئۆزگەرتىشكە تېخىمۇ بولمايدۇ. شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىككى، كەسپىي ژۇرناللارغا ماقالە تاللاپ ئىشلىتىشتە ئىلمىيلىكى، ئەمەلىيلىكى، جەلپ قىلارلىقى، ئاممىباپلىقىنى قوغلىشىپ قالماي، يەنە ئىخچام، ئاز ھەم ساز بولۇشىغا دىققەت قىلىش، ئەگەر ماقالە ئۇزۇن، مەزمۇنىنىڭ تايىنى بولمىسا ئىشلەتمەسلىك لازىم.

دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۇرمۇش مۇھىتىدا ئۆتكەن دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ بازار ئىگىلىكى، پەن-تېخنىكا، ھەر خىل كەسىپ تۈرلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە بىلىدىغانلىرى ئاز، شۇڭا بۇ تەرەپلەردىكى مەزمۇنلارنى كۆپلەپ چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. دېھقان، چارۋىچىلار بۇ تۈردىكى يېڭىلىقلارغا بەكمۇ مۇھتاج، كەسپىي ژۇرناللار ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تۇرمۇشىغا زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىقتىسادىي ئۇچۇر، ھەتتا تۇرمۇش ساۋادلىرىغا دائىر بىلىملەرنى چىقىرىش ئىنتايىن مۇھىم. ئەگەر ھەربىر ساندا يۇقىرىقى مەزمۇندىكى ماقالىلەر كۆپلەپ بېرىلسە كەسپىي ژۇرناللار تەشۋىقاتتا كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكەن بولىدۇ.

2. سەھىپە لايىھىلەش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش

كەسپىي ژۇرناللارنى كۆڭۈلدىكىدەك چىقىرىشتا مەزمۇنىغا باي، جەلپ قىلارلىقى كۈچلۈك بولۇش كۇپايە قىلمايدۇ، ژۇرنالنىڭ مۇقاۋىسىنى لايىھىلەش، سەھىپە ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە بەت بېشىنى بېزەشنىڭ ئۆ-

www.uyghurkitap.com

زىمۇ مۇھىم كەسىپ ھېسابلىنىدۇ. كەسپىي ژۇرناللار ئادەتتە ھەممىسى دېگۈدەك ئۇنىۋېرسال ژۇرنال بولۇپ، سەھىپىلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئەتراپلىق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئۇنىۋېرسال ژۇرناللارنىڭ سەھىپىلىرى ئاساسلىق سەھىپە ۋە قوشۇمچە سەھىپە دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ، مەسىلەن: «شىنجاڭ يېزا-بازار كارخانىلىرى» دېگەن ژۇرنالدا يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش، بىناكارلىق، كانچىلىق، توقۇمىچىلىق، خىمىيە سانائىتى قاتارلىق كەسىپلەرگە ئائىت سەھىپىلەر ئاساسلىق سەھىپە ھېسابلىنىدۇ. تېرىقچىلىق، باقمىچىلىق، ئورمانچىلىق قاتارلىقلارغا ئائىت سەھىپىلەر تەبىئىي ھالدا قوشۇمچە سەھىپە بولىدۇ. قائىدە بويىچە 70% قىسمىغا ئاساسلىق سەھىپىلەر، 30% قىسمىغا قوشۇمچە سەھىپىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇندىن باشقا ھەربىر سان ژۇرنالنىڭ سەھىپىسى كىتابخانلارنى ئۆزىگە جەلىپ قىلالايدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى لازىم. سەھىپىلەرنى لايىھىلەش بىرقەدەر كۆچلۈك بولغان كەسپىي خىزمەت، پىلانلاش ياخشى بولمىسا، سەھىپىلەرنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىدۇ، چىقىرىشقا تېگىشلىك بولغان ماقالىلەر چىقىرىلماي قالىدۇ، چىقىرىلمايدىغان ماقالىلەر چىقىپ كېتىدۇ، نەتىجىدە ژۇرنالنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يېتىدۇ. بەلگىلەنگەن ھەربىر ساننىڭ ئاساسلىق ۋە قوشۇمچە سەھىپىلىرىنى كەسىپلەرگە بۆلۈپ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش، ئاندىن ماقالە يېزىشنى تەشكىللەش، مۇۋاپىق تېپىلغاندا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە بېرىپ ئاساسلىق ۋە قوشۇمچە سەھىپىلەرگە ماقالە تەييارلاش كېرەك. ئۇنداق قىلمىغاندا قارىغۇلارچە ماقالە يېزىشنى تەشكىللەش، قارىغۇلارچە ماقالە پىششىقلاش كېلىپ چىقىپ، سەھىپىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا تەسىر يېتىپ قالماي بەلكى تەھرىرلەرنىڭ سىڭدۈرگەن ئەجرى بىكارغا كېتىدۇ.

ژۇرنالنىڭ سەھىپىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا مۇنۇلارغا ئەھمىيەت بېرىلىشى كېرەك: ① ئىجتىمائىي ئۈنۈمى بولۇشى؛ ② كەسىپ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىشى؛ ③ سەھىپىلەر جانلىق، قىزىقارلىق بولۇشى؛ ④ مەزمۇنى چوڭقۇر بولۇشى؛ ⑤ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى بىلەن ماسلاشقان بولۇشى؛ يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى، سەھىپە دەل جايىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇشى؛ ⑥ مەخسۇس تېمىدىكى ماقالە بىلەن ئادەتتىكى ماقالىلەرنى پەرقلەندۈرەلىشى، مەخسۇس تېمىدىكى ماقالىلەرنى ئالدى بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇپ ماقالە مەنبەسىگە تەسىر يەتكۈزۈپ قويۇشتىن ساقلىنىش قاتارلىقلار. بۇ ئالتە جەھەتتىكى ئىش ئوبدان ئىشلەنسە سەھىپىلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق ۋە كۆركەم بولغان بولىدۇ.

3. گۈزەل سەنئەت بىلەن تەھرىرلەشنى ماسلاشتۇرۇش

كەسپىي ژۇرناللارنىڭ ئوبيېكتىسى، ھەرقايسى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كەڭ ئىشچى-خىزمەتچىلەر، ئىگىلىك باشقۇرغۇچى خادىملار، تېخنىكلار، كارخانىچىلار ۋە باشقا كىتابخانلار ژۇرنالنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىنىڭ بولۇشىنى، مۇقاۋىسى كۆركەم، بەتلىرى ئازادە، سۈرەتلىرى جانلىق، ئېنىق، جەلىپ قىلارلىقى كۈچلۈك، خەتلىرىنىڭ تىزىلىشى رەتلىك ھەم توغرا ئۆلچەملىك بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. بۇ يەردە تەكىتلىنىۋاتقان «جانلىق بولۇش» دېگەندە مۇقاۋىسى، سەھىپىسى، قىستۇرما سۈرەت، گۈل، تامغا، بەت بېشى، ئاخىرقى گۈل، گۈزەل سەنئەتلىك ئەسەرلەر، ھەجۋى رەسىم، ئويما ۋە ھۆشنى خەتلەرنىڭ نەپىس بولۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قانداق قىلغاندا ژۇرنالنى جانلىق، نەپىس چىقارغىلى بولىدۇ؟ ماقالە تەھرىرلىكى بىلەن گۈزەل سەنئەت تەھرىرلىكىنى زىچ ماسلاشتۇرۇش كېرەك. ئادەتتە ماقالىلەر رەتلەش، تەھرىرلەش، پىششىقلاش ئارقىلىق سەھىپىلەرگە بېكىتىلىدۇ. بىر كىشى بەت ياساش، سەھىپە بېكىتىش، ماقالىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش، مۇندەرىجىسىنى تۈزۈش، ماۋزۇسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، قارا خەت بەلگىسىنى قويۇش، فورماتقا قاراپ بەتكە تىزىلىدىغان قۇر سانىنى بېكىتىش، گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى ۋە گۈزەل سەنئەتنى پىششىقلاش قاتارلىق جەھەتتىكى دەسلەپكى بەت لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، باش تەھرىر تەھرىرلەش لايىھىسىنى بېكىتىدۇ. مەسئۇل تەھرىردە مۇۋاپىق كەلمىگەن ماقالە، سەھىپە، سۈرەتلەرنى ئۆزگەرتىش ۋە چىقىرىۋېتىش ھوقۇقى بولىدۇ، گۈزەل-سەنئەت تەھرىرىدىن

ھەرقايسى سەھىپىلەرنىڭ شەكلى، مەزمۇنى بىلەن
ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئىجاد قىلىش، گۈزەللەشتۈرۈش ئىقتى-
دارى يۇقىرى بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر بەت
ياساشتا ئۆزگىرىش بولىدىكەن ئالدى بىلەن ماقالىنى
تەھرىرلىگۈچى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بېكىتىشى، ئەڭ
ئاخىرىدا مۇقاۋىسى، بەت، سۈرەت قاتارلىقلارنىڭ
ھەممىسىنى يەنە باش تەھرىرنىڭ تەكشۈرۈشىدىن
ئۆتكۈزۈشى لازىم. مۇشۇنداق بولغاندا توغرا، جانلىق،
گۈزەل بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

4. كوررېكتورلۇق قىلىش مەسىلىسى

ماقالە باسمىخانىغا ئەۋەتىلگەندىن كېيىن، خەت
تىزىش، كوررېكتورلۇق قىلىش، بېسىش، تۈپلەش قاتار-
لىق ھالقىلاردىن ئۆتۈپ نەشىردىن چىقىدۇ. كوررېك-
تورلۇق قىلىش ژۇرنال سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشنىڭ
مۇھىم ھالقىسى. كوررېكتورلۇق ئەستايىدىل ئىشلەنمە-
سە، ژۇرنالنىڭ سۈپەتلىك چىقىشىغا تەسىر يېتىدۇ.

كوررېكتورلۇق قىلىشتا سېزىلگەن خاتالىقلارنى تۈ-
زىتىش، ژۇرنالنىڭ سۈپەت ئۆتكۈلىنى چىڭ تۇتۇش ئۈ-
چۈن كوررېكتورلار تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىغا ئالاھىدە
دىققەت قىلىش كېرەك:

بىرىنچى، زېھنىنى بىر نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ،
خاتالىقلارنى سېزىش ئىقتىدارىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈش
كېرەك. كوررېكتورلۇق خۇددى كەشتىچىلىككە ئوخشاي-
دۇ، كۆز بىلەن زېھنى بىردەك بولمىسا، ئەستايىدىل
كۆرمىسە، كوررېكتورلۇق قىلىش ئۈنۈمى مۇقەررەر ھال-
دا تۆۋەن بولىدۇ. باسمىخانا بەتنى تىزىپ بولغاندىن
كېيىن، سىنىكنى تەھرىر بۆلۈمىنىڭ كوررېكتورلۇق قى-
لىشىغا ئەۋەتىدۇ. ئەڭ ياخشىسى بۆلۈمدىكىلەر بۆلۈشە-
ۋېلىپ كوررېكتورلۇق قىلغىنى تۈزۈك، ھەرقايسى ئۆزلى-
رىگە تېگىشلىك سەھىپىلەرنى كوررېكتورلۇق قىلىپ
بولغاندىن كېيىن باشقىلارنىڭ كوررېكتورلۇق قىلىشىغا
بېرىش، ماقالىنى باشتىن ئاياق بىر قېتىم ئوقۇپ چى-
قىپ سېلىشتۇرۇش، سېلىشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن قول
قويۇش، ئاخىرىدا بۇ سانغا مەسئۇل بولغان تەھ-
رىر ۋە باش تەھرىرنىڭ كۆرۈشىدىن ئۆتكۈزگەندىن
كېيىن باسمىخانىغا ئەۋەتىش كېرەك. ئىككىنچى،
كوررېكتورلۇقتا سەل قارىماسلىق، ئۈچىنچى، كوررېك-
تورلۇقنى بوشاشتۇرۇپ قويماسلىق. بۇ دېمەك، باشتى-
كى كوررېكتورلۇقتا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە خاتالىقلارنى
تۈزىتىش، ئىككىنچى كوررېكتورلۇقتا ئۇنىڭغا سېزىلىپ
ئالالمايدىغان خاتالارنى تېپىپ چىقىپ تۈزىتىشكە جۈر-
ئەت قىلىش. مەسىلەن: تەلەپپۇزى توغرا بولمىغان
جۈملىلەر، ئۆلچەملىك بولمىغان خەتلەر، چەت ئەل
يېزىقى، فورمىلا، سان، يەر نامى، ئادەم ئىسمى
قاتارلىقلار. ئەگەر باشتا كوررېكتورلۇق قىلغاندا
ئۆزگەرتىلگەن خاتالىقلار كۆپرەك ياكى جۈملىلەرنىڭ
ئورنى ئالمىشىپ قالغاندا، ئىككىنچى قېتىملىق كوررېك-
تورلۇقتا، ماقالىنى قايتا ئوقۇپ سېلىشتۇرۇپ، خاتالىقلار-
نى ئۆزگەرتكەندىن كېيىن يەنە خاتالىق چىقىشتىن
ساقلىنىش كېرەك. ئۈچىنچى قېتىملىق كوررېكتورلۇقتا
سىنىكنى تەكشۈرۈشتە، سان، بەت، مۇندەرىجىسى
بىلەن ئىچ ماۋزۇ، ئاپتور ۋە باشقا تەرەپلىرىنى ئىن-
چىكىلەپ تەكشۈرۈپ، خاتالىقلارنىڭ يەنە ئۆتۈپ كېتى-
شىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قايتا بىر قېتىم ئوقۇپ چى-
قىپ، مەسىلە كۆرۈلمىگەندىن كېيىن قول قويۇپ باس-
مىخانىغا يوللاش كېرەك.

ئىككىنچى، ئابورچىكلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەت
ئورنىتىش، باسمىخانىلارنىڭ خاتالىقلارنى ئۆزگەرتىشكە
يېقىندىن ماسلىشىش كېرەك. باسمىخانىلاردا كوررېكتور-
لۇق قىلىشقا مەخسۇس كىشى ئورۇنلاشتۇرىدۇ، ئۇلار
كوررېكتورلۇق قىلىشتا مول تەجرىبىلەرگە ئىگە، تەھ-
رىر بۆلۈملىرى بىرىنچى سىنىكنى سېلىشتۇرۇشتىن ئىل-
گىرى باسمىخانا بىر قېتىم سېلىشتۇرۇشتىن ئۆتكۈزىدۇ،
لېكىن كەسىپىي ژۇرناللىرىنىڭ كەسىپ تۈرلىرى كۆپ
بولغاچقا يېڭى ئاتالغۇلارمۇ كۆپلەپ ئۇچراپ تۇرىدۇ،
شۇڭا بەزى چاغلاردا كوررېكتورلۇق جەريانىدا ئايرىم
خاتالىقلاردىن خالىي بولالماسلىقمۇ تۇرغان گەپ. بۇنى
توغرا چۈشىنىش كېرەك. بەزى تېخنىكىلىقى كۈچلۈك
بولمىغان ماقالىلەرنى ئۇلار تەھرىر بۆلۈملىرىگە قارى-
غاندا، سىنچىلاپ كوررېكتورلۇق قىلىدۇ، ھەتتا تەھ-
رىرلەر سېزىپ ئالالمىغان مەسىلىلەرنى، ئۇلار سېزىۋېلىپ
ئۆزگەرتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن تەھرىرلەر ئۇلارغا سەل
قارىماسلىقى، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە كوررېكتورلۇق قى-
لىشنى ئورتاق ھالدا ئىلىپ بېرىشى كېرەك. باسمىخانا
بىلەن بىرلىكتە بەت تۈزۈشكە قاتناشقان تەھرىر ۋە
تەھرىر بۆلۈمدىكىلەرنىڭ ھەممىسى تەشەببۇسكارلىق
بىلەن ئابورچىك، كوررېكتورلار بىلەن بولغان ئىتتىپاق-

www.uyghurkitap.com

ـنى ياخشىلاپ، ئۇلاردىن كىچىك پىشىللىك بىلەن ئۆگە-
نىشى، باسمىخانىدىكى ئۈسكۈنىلەر بىلەن تونۇشۇۋې-
لىش؛ باسمىخانىنىڭ ئىش تەرتىپى، ئاساسلىق جاب-
دۇقلىرى يەنى كۆيىك، شىپون، لىرىنكا، شىپاس،
ھەرپلەرنىڭ قۇرلىرى قاتارلىقلارنى بىلىۋېلىش، كور-
رېكتورلۇقتا سىزىلگەن مەسىلىلەرنى بىرلىكتە مۇھاكى-
مە قىلىپ، ھەر خىل خاتالىقلارنى تۈزىتىپ، ژۇرنالنىڭ
سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىشى لازىم.

5. ئىختىيارى مۇخبىرلىق قىلىش تورلىرىنى قۇرۇپ مۇشتىرى قوبۇل قىلىش، تارقىتىش خىزمىتىنى چىڭ تۇ-تۇش

مەيلى قايسى تۈردىكى ژۇرناللار بولسۇن، ئۆزلە-
رىنىڭ ئىختىيارى مۇخبىرلىرى ۋە تارقىتىش قوشۇنى بو-
لۇشى، ماقالە مەنبەسىگە كاپالەتلىك قىلىشتا ۋە تىرا-
ژىنى كېڭەيتىشتە كەم بولسا بولمايدىغان شەرتلەر-
نىڭ بىرىدۇر. ماقالە مەنبەسىنىڭ تولۇق بولۇشىنى دا-
ئىم ئويلاپ تۇرۇش، ھەرقايسى كەسىپلەر بويىچە
ھەر تۈرلۈك كەسپىي كادىرلار ۋە تېخنىك خادىملار
ئىچىدىن بولۇپمۇ ئاساسىي قاتلاملاردىكى تېخنىك، كا-
دىرلار ئىچىدىن، كارخانىچىلار ئىچىدىن، يېزا-كەنت-
لەردىكى ياشلار قوشۇنى ئىچىدىن بىر تۈركۈم مۇ-
نەۋۋەر ئىختىيارى مۇخبىرلار قوشۇنىنى ئۇيۇشتۇرۇپ،
ۋلارنى ماقالە يېزىشقا سەپەرۋەر قىلىش كېرەك.
كەسپىي ژۇرناللارنى چىقىرىش تەھرىر بۆلۈمدىكى
بىرقانچە كىشىنىڭ ئىشى بولۇپلا قالماي بەلكى ھەر-
قايسى كەسىپتە ئىشلەۋاتقان كەڭ ئىشچى-خىزمەتچە-
لەرنىڭ قوللىشىغا مۇھتاج، ئاساسىي قاتلاملاردىكى
ئىختىيارى مۇخبىرلار ئىچىدە ئەمەلىي بىلىمگە ئىگە
كىشىلەر بار، مانا مۇشۇنداق كىشىلەردىن تەركىب
تاپقان ئىختىيارىي مۇخبىرلار تورلىرىنى قۇرۇپ، ژۇرنال-
نى ئاممىا بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدىغان كۆۋرۈككە
ئايلاندۇرۇپ، ھەر تۈرلۈك كەسىپلەر بويىچە ئىگىلىك
باشقۇرۇش، پەن-تېخنىكا خادىملار ياكى مۇتەخەسى-
سىسلەر، خاھىيە، يېزا مۇخبىرلىرى ئىچىدىن يەنە بىر
ئاساسلىق مۇخبىرلار قوشۇنىنى قۇرۇپ چىققاندا ژۇرنال-
نىنىڭ ماقالە مەنبەسىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.
ژۇرنالنىڭ ماقالە مەنبەسىگە كاپالەتلىك قىلىش بىلەن
بىرگە تارقىتىش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇش لازىم. بولۇپمۇ
ناھىيە، يېزىلاردىكى ئىقتىدارلىق ژۇرنال تارقاتقۇچىلار-
نى تەشكىللەپ، ھەرقايسى كەسىپلەردە ئىشلەۋاتقان
كىتابخانلارغا مۇلازىمەت قىلىدىغان گۇرۇپپىلارنى قۇرۇپ
چىقىش كېرەك. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يېرى كەڭرى،
كەسىپلەرنىڭ جايلىشىشى تارقاق، قاتناش لىنىيىسى
ئۇزۇن، پوچتا مۇلازىمىتىنى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇ-
رۇش قىيىن، ژۇرنال تارقىتىشتا كۆپ خىل يوللاردىن
پايدىلىنىش چارىسىنى قوللىنىش كېرەك، ژۇرنالغا مۇش-
تىرى قوبۇل قىلىش، تارقىتىش خىزمىتىنى ئىشلىگۈچىلەر-
گە نىسبەت بويىچە خىراجەت پۇلى قالدۇرۇش، مۇش-
تىرى قوبۇل قىلىش، تارقىتىشتا ئىلغار ئورۇن ۋە
شەخسلەرنى مۇكاپاتلاش لازىم.

6. تەھرىر خادىملارنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش

كەسپىي ژۇرناللارنى ياخشى باشقۇرۇشنىڭ ياد-
رولۇق مەسىلىسى، سىياسىي سەۋىيىسى بىرقەدەر
يۇقىرى بولغان، كەسپىي ئىقتىدارى، تەھرىرلىك سا-
پاسى ياخشى تەھرىرلىك بەنزىسى بولۇشى لازىم،
تەھرىرلەر كەسىپنى پىششىق بىلىشى، ئەتراپلىق بى-
لىمگە ئىگە بولۇشى، ئۇندىن باشقا ماقالىلەرنى تال-
لاش ئىقتىدارى، كىتابخانلار نېمىگە مۇھتاج بولۇۋاتقان-
لىقنى بايقاش ئىقتىدارى بولۇشى لازىم. يەنى «
كۆزى روشەن، كىشىلەرنى چۈشىنىشكە ماھىر، سىيا-
سەتنى بىلىدىغان، بىلىم ئېلىشقا ماھىر كىشىلەر» -
دىن بولۇشى كېرەك.

« كۆزى روشەن بولۇش » دېگىنىمىز، تېما تال-
لاش، ماقالە تاللاش ۋە ئىشلىتىش، كىتابخانلار ئۈچۈن
ئىشلەشكە ماھىر بولۇش؛ « سىياسەتنى بىلىش »
دېگىنىمىز پارتىيىنىڭ نۆۋەتتىكى فاڭجېن، سىياسەتلىرى-
نى بىلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ئاسا-
سىدا تەشۋىق قىلىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش. « بىلىم
ئېلىشقا ماھىر بولۇش » دېگىنىمىز، تەھرىر بولغۇچى
گراماتىكا، ئىستىلىستىكا بىلەن لوگىكىدىن تولۇق خە-
ۋەردار بولۇشى، ئۆز كەسپىنى چۈشەندىگەن ھالدا
باشقا بىلىملەرنى ئۆگىنىپ، بىلىمىنى ئۈزلۈكسىز چوڭ-
قۇرلاشتۇرۇش ۋە ئۈزلۈكسىز بىلىم دائىرىسىنى كېڭەي-
تىش دېگەنلىك. شۇنداق بولغاندىلا ئاندىن لاياقەت-
لىك تەھرىر بولالايدۇ، ئۇنىدىن باشقا ئاخبارات،
نەشرىيات ھەمدە گۈزەل-سەنئەت قاتارلىق جەھەت-
لەردە ئەقەللىي بىلىمگە ئىگە بولۇشى لازىم.

《新 疆 社 科 论 坛》（维吾尔文版）

新 疆 维 吾 尔 自 治 区 社 会 科 学 界 联 合 会 主 办

1995 年　第二期　　　　副主编

（总第 28 期）　　　　斯拉木江·谢里甫

※政治理论※

有关社会主义的两个问题……贾拉里丁　(1)

※社会主义市场和市场经济※

关于新疆经济问题的一些基本观点和主要建议……许准　(8)
建立现代企业制度浅析……买买提·吐尔迪　(17)

※科技、文化※

成才与知识的关系……斯拉木江·谢里甫　(19)
论正确认识科技美……灿艾提·吾守尔　(36)

※历史、古迹、考古※

《二十四史》简介……铁木尔·艾山　(42)
法显及其《佛国记》……谢仁·库尔班　(49)

※古曲文学和音乐※

关于维吾尔古曲文学研究面向世界的一些意见……买买提伊明·玉素甫　(50)
《圣人列传》之探讨……胡拉木·艾白都拉　(55)

※写作与新闻出版※

市场经济条件下的编辑工作……吐尔逊·阿不都拉　(74)
办好专业刊物的几个问题……皮达·瓦力　(77)

编　委：阿·热杰甫、阿·热合满、阿·托乎提、赛·禾维尔、
谢·伊明、斯·谢里甫
责任编辑：斯·谢里甫、凯·柯尤木

مۇشتىرىلار دىققىتىگە :

« شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى » نىڭ ئۇيغۇرچىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ، مەملىكەت ئىچىگە ئاشكارا تارقىتىلىدىغان پەسىللىك ئىلمىي ژۇرنال. بۇ — پەلسەپە، مائارىپ، تارىخ، مەدەنىيەت، ئىقتىساد، تىل، ئەدەبىيات - سەنئەت، پەن - تېخنىكا، دىن ۋە ئەخلاق، باشقۇرۇش ۋە باشقا ئارىلىق پەنلەر بويىچە ئالىم - مۇتەخەسسىس ۋە باشقا ھەۋەسكارلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى، دۇنيا بويىچە بارلىققا كېلىۋاتقان كۈندىلىك تۇرمۇش ھەم خىزمەتلىرىمىزگە ماياك بولىدىغان كەشپىيات ھەم ئىختىرالارنى ئىنچىكە تونۇشتۇرۇپ، ئىلىم - پەننى گۈللەندۈرۈش، خەلقنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىدىغان يېڭى بىر بىلىم مۇنبىرى. ھەر بىر ئويغاق ئادەم ئۈچۈن ئېيتقاندا، تېخىمۇ ئەقىللىق، يىراقنى كۆرىدىغان، زامانغا ماس ئادەم بولۇش جاھاننامىسى. بۇ ژۇرنال سىزنى دانىشمەن ئالىملار، پىر — ئۇستازلار، ھەقىقىي ئىلىم چولپانلىرى، سەنئەتكارلار، ئۇلۇغ ھەكىم ھەم پەيلاسوپلار بىلەن ئۇلاپ تۇرىدىغان، ئۆلپەتلەشتۈرۈپ، قەددىمىزنى رۇسلاپ زامانغا ۋى قەدەم بېسىشىڭىزغا ياردەم بېرەلەيدۇ، ژۇرنىلىمىزنىڭ بىر يىللىق سانلىرىغا 8.00 يۈەندىن ياكى خالىغان بىر سانىغا 2.00 يۈەندىن تۆلەپ مۇشتىرى بولغايسىز.

پۇل ئەۋەتىدىغان ئادرېسى: ئۈرۈمچى « يەنئەن » يولى 46 - قورو.

« شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى » ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى

ئالاقىلاشقۇچى: لىيۇسۇچىڭ

《新疆社科论坛》
全国公开发行

« شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى »
مەملىكەت بويىچە ئاشكارا تارقىتىلىدۇ

ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ نەشر ئەپكارى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك مىللىي باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
مەملىكەت ئىچىدە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: 1/CN65—1147/C
پوچتا ئارقىلىق مۇشتىرى بولۇش نومۇرى: 137—58
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ. مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا مۇشتىرى قوبۇل قىلىنىدۇ
بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى: ئىسلامجان شېرىپ، قەيسەر قەييۇم
باھاسى: 2.00 يۈەن
ئورنى: ئۈرۈمچى يەنئەن يولى 46 - قورو، پوچتا نومۇرى: 830001
تېلېفون: 2861273 تېلېگرامما: 3027
مۇقاۋىنى ئوبۇلقاسىم ئەمەت لايىھىلىگەن